

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9006

CALL No. Sa8Km/Vya/K.v

23208
40

(SRIMAN)MAHĀBHĀRATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

BHĪSHMAPARVA VI.

9006

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam.

Sa. 8 Km

PRINTED AT THE

Vyā/K.V. Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press,

BOMBAY.

53206

THE DIRECTOR GENERAL OF ARCHAEOL
rary Regr No

CENTRAL ARCH. ZOOLOGICAL

LIBRARY, NEW GUIN.

Acc. No. 9006

Date. 23-7-57

Call No. Sa 8. Km

Vya/K.V

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

भीष्मपर्व ६.

एतच्च

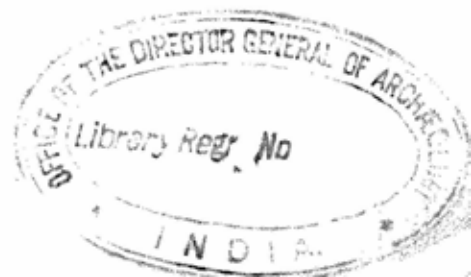
कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना
टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८२८ पराभवनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

भीष्मपर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

भीष्मपर्व ६ ।

(अथ जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कुरुक्षेत्रे कुरुपाण्डवसेनयोः परस्परसमागमः ॥ १ ॥ उभयपक्षीयैः परस्परं समयकरणम् ॥ २ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।
कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महात्मानो नानादेशसमागताः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते ॥ २
तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।
कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३
वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ॥ ४
अभियाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।
प्राञ्जुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ५
स्यमन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिविराणि सहस्रशः ।
कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुञ्जरवज्रिता ॥ ७
यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८

एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९
तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
व्यादिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०
संज्ञाश्च विविधास्तात तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११
अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ।
योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२
दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवम् ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १४
दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः पाञ्चाला युद्धनन्दिनः ।
दध्मुः प्रीता महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः ॥ १५
ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
वभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६
स्वयोधान्दर्शयन्तौ च वासुदेवधनञ्जयौ ।
दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ १७
पाञ्चजन्यस्य शङ्खस्य देवदत्तस्य चोभयोः ।
श्रुत्वा तु निनर्द योधाः शक्रन्मूत्रं प्रसुसुबुः ॥ १८
यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।

अभियाय अभ्येस्य न्यविशन्त । पाण्डवीया इति शेषः ॥ ५ ॥
बाह्यं बहिः ॥ ६ ॥ शय्याश्च विविधास्तात—एवंवेदी वेदि-
भीष्म ० १

तव्यः इति झ. पाठः तत्पाठे एवमिति । एवंवेदी विद्वान् इति
अन्यैः पाण्डवेयो ज्ञातव्य इत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रसेयुर्निनन्दं श्रुत्वा तथाऽसीदत तद्वलम् ॥ १९
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 अस्तं गत इवादित्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २०
 वर्षं तत्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।
 व्युक्षन्सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
 वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।
 विनिघ्नंस्तान्यनीकानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
 उभे सैन्ये च राजेन्द्र युद्धाय मुदिते भृशम् ।
 कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३
 तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स तु संगमः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४
 शून्याऽऽसीत्पृथिवी सर्वा वृद्धवालावशेषिता ।
 निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ।
 तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५
 ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
 धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६

निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात्प्रीतिर्नः परस्परम् ।
 यथापरं यथायोगं न च स्यात्कस्यचित्पुनः ॥ २७
 वाचा युद्धे प्रवृत्तानां वाचैव प्रतियोधनम् ।
 निष्क्रान्ताः पृतनामध्यान्न हन्तव्याः कदाचन ॥ २८
 रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
 अश्वेनाश्वी पदातिश्च पादातेनैव भारत ॥ २९
 यथायोगं यथाकामं यथोत्साहं यथावलम् ।
 समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विद्वले ॥ ३०
 परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।
 क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ॥ ३१
 न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
 न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथञ्चन ॥ ३२
 एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
 निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ।
 हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीव्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति युद्धदर्शनाय चक्षुर्दानकथनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण युद्धश्रवणमात्रे प्रार्थिते व्यासेन सञ्जयं प्रति युद्धविषये सार्वज्ञदानपूर्वकं युद्धप्रकारकथननियोगः ॥ २ ॥ व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति दुर्निमित्तप्रादुर्भावकथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
 सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीमुतः ॥ १
 भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
 प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २
 वैचित्रवीर्यं राजानं रहस्यमिदमब्रवीत् ।
 शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३
 व्यास उवाच ।
 राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः ।

ते हिंसन्तीव सङ्ग्रामे समासाद्येतरैरतम् ॥ ४
 तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्स्वेव भारत ।
 कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ५
 यदि चेच्छसि संग्रामं द्रष्टुमेनं विशंपते ।
 चक्षुर्ददानि ते पुत्र युद्धमेतन्निशामय ॥ ६
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।
 युद्धमेतच्चशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।

असीदत अवसन्नमभूत् ॥ १९ ॥ सागरक्षुभितोपमे क्षुभितसागरोपमे ॥ २३ ॥ धर्मेसंस्थापनमेवाह यथापरमिति । यथायोगं तुल्ययोग्योगस्यानतिक्रमणम् । यथा येन प्रकारेण अपरं अनुत्कृष्टं अन्यायमित्यर्थः । तथा न कस्यचित्तुल्ययोगातिक्रमः ।

स्यादिति भावः ॥ २७ ॥ गजधूर्गतः गजस्कन्धगतः ॥ २९ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भविष्यति भाविनि ॥ २ ॥ हिंसन्तीव नाशयिष्यन्त्येव ॥ ४ ॥ पर्यायं वैपरीत्यम् ॥ ५ ॥ निशामय पश्य ॥ ६ ॥

तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति ।
वराणामीश्वरो व्यासः संजयाय वरं ददौ ॥ ८

व्यास उवाच ।

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ।
एतस्य सर्वं संग्रामे न परोक्षं भविष्यति ॥ ९

चक्षुषा संजयो राजन्दिष्येनैव समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥ ११

नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः ।
गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यते ॥ १२

अहं तु कीर्तिमेतेषां करुणां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३

दिष्टमेतन्नरव्याघ्र नाभिश्चोचितमर्हसि ।
न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरुणां प्रपितामहः ।
पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।
तथेह च निमित्तानि भयदान्पुपलक्ष्ये ॥ १६

श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता वकैः ।
संपतन्ति ध्वजाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७

अभ्यग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनां ॥ १८

कटाकटेति वाशन्तो भैरवा भयवेदिनः ।
कङ्काः क्रोशन्ति मध्याह्ने दक्षिणामभितो दिशं ॥ १९

समवायान् संघान् ॥ १७ ॥ अभ्यग्रं - समीपम् । क्रव्यादा मांसभक्षकाः ॥ १८ ॥ वाशन्तः शब्दं कुर्वन्तः ॥ १९ ॥ परिघाः परिवेषाः कृष्णग्रीवाः मध्ये कृष्णाः श्वेतलोहितपर्यन्ताश्च संधौ संघायाम् आवारयन्ति वेष्टयन्ति ॥ २१ ॥ निर्विशेषदिनक्षयं इति श्र. पाठे निर्विशेषदिनक्षयं अहोरात्रम् । निश्चयेन विगतः शेषो यस्य तस्य दिनस्य तिथेः क्षयो यस्मिन् । मूर्धो-दयद्वयास्पर्शनी क्षयतिथिर्यस्मिन् अहोरात्रे तन्मया दृष्टम् । तदेव विशिनष्टि ज्वलितेति । अर्केन्दोर्नक्षत्रममावास्यायामुभा-

उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।
उदयास्तमने सूर्यं कवन्धैः परिवारितम् ॥ २०

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।
त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमावारयन्त्युत ॥ २१

ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।
अहोरात्रं मया दृष्टं तद्भयाय भविष्यति ॥ २२

आलक्षे प्रभया हीनां पौर्णमासीं च कार्तिकीम् ।
चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णं नभस्तले ॥ २३

स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघवाहवः ॥ २४

अन्तरिक्षे वराहस्य पृषदंशस्य चोभयोः ।
प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ २५

देवताप्रतिमाश्चैव कम्पन्ति च हसन्ति च ।
वमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २६

अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशांपते ।
अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७

कोकिलाः शतपत्राश्च चापाभासाः शुकास्तथा ।
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २८

गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ २९

उभे सन्ध्ये प्रकाशन्ते दिशो दाहसमन्विते ।
पर्जन्यः पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥ ३०

या चैषा विश्रुता राज्ञैर्लोक्ये साधुसंमता ।
अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१

रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्छनैश्चरः ।
व्यावृत्तं लक्ष्मसोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ३२

भ्यामाक्रान्तं नक्षत्रं तदेव ज्वलितं पापप्रहाक्रान्तं यस्मिन् ।
दर्शं क्षयतिथिः तन्नक्षत्रे च पापप्रह इत्ययं महान् दुर्योग इत्यर्थः ॥ २२ ॥ पद्मवर्णं रक्तपद्मवर्णं ॥ २३ ॥ अयुक्ताः अश्वैरयोजिता अपि प्रवर्तन्ते चलन्ति । महान्तो रथाः महारथाः । मनोरथा इति क. पाठः ॥ २७ ॥ गृहीतशस्त्राः आतलोहाः लोहतुण्डा इति यावत् । शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः । चर्मिणो शृङ्गरिदंशः कृष्णशलभ-विशेषाः ॥ २९ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अनन्ने च महाघोरस्तनितं श्रूयते भृशम् ।

वाहनानां च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति दुर्निमित्तप्रादुर्भावकथनम् ॥ १ ॥ तथा जेय्यतां जयसूचकलिङ्गकथनम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच ।

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ १
गर्भिण्योऽजातपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् ।
क्रव्यादाः पक्षिभिश्चापि सहाश्रन्ति परस्परम् ॥ २
त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।
द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३
जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्ताक्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४
तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् ।
वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्ति पुरे तव ॥ ५
गोवत्सं वडवा सूते श्वा सुगालं महीपते ।
कुकुरान्करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ ६
स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७
पृथग्जनस्य सर्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च ।
नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८
प्रतिमाश्चालिखन्त्येताः सशस्त्राः कालचोदिताः ।
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ॥ ९

अन्योन्यमभिमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ।
पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ॥ १०
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति ।
अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्के राहुरपैति च ॥ ११
श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ।
अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ १२
धूमकेतुर्मेहाघोरः पुण्यं चाक्रम्य तिष्ठति ।
सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ १३
मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ।
भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ १४
शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वं समारुह्य विरोचते ।
उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्षते ॥ १५
श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः ।
ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १६
ध्रुवं प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करो ।
चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्टितः परुषग्रहः ॥ १७
वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १८

वडवा अश्वा । श्वा शुनी । करभो मृगविशेषः ॥ ६ ॥
प्रजायन्ते जनयन्ति ॥ ७ ॥ पृथग्जनस्य नीचजनस्य संबन्धिनः क्षुद्रकाः व्यज्ञाः चण्डालादिषु जाताः काणकुब्जादय इत्यर्थः । क्षुद्रा व्यज्ञानटीत्यादिमेदिनी ॥ ८ ॥ नगराणि कुत्रिमाणि शिशव एवावमृद्नन्ति ॥ १० ॥ कार्तिक्याः परं हि संग्रामारम्भस्तत्र तुलास्थमर्कं राहुरपैति ॥ ११ ॥ तदैव श्वेतो ग्रहः केतुश्चित्रामतिक्रामति स्वात्यादौ वर्तते । नित्यं समसप्तकस्थौ राहुकेतू इदानीमेकराशिगतौ महानिष्ठसूचकाविति भावः ॥ १२ ॥ धूमकेतुरुपग्रहविशेषः स पुण्यं क्षत्रियनक्षत्रमाक्रम्य तिष्ठति । तथा वक्ष्यमाणरीत्या ज्येष्ठास्थेनापि केतुना पुण्यो विद्वत्स्था च खनक्षत्रे कूराकान्ते कूरविदे च सत्यवश्यं क्षत्रियाणां नाशो

भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । कृत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्यां च पुनर्वसौ । वेधे सति क्रमाद्बेधो वर्णेषु ब्राह्मणादिवृत्ति नरपतिविजये ॥ १३ ॥ भगं नक्षत्रं पूर्वाफल्युनी । ध्रुवमते तूत्तराफल्युनी ॥ १४ ॥ पूर्वेप्रोष्ठपदे पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रं समारुह्य परिक्रम्य परिधाव्य उपग्रहस्तेन सहितः उत्तरे उत्तराभाद्रपदानक्षत्रं उदीक्षते आक्रान्तुमिच्छति ॥ १५ ॥ श्यामो द्वितीय उपग्रहः केतुसंज्ञः ऐन्द्रं ज्येष्ठां नक्षत्रमिति योज्यम् ॥ १६ ॥ परुषग्रहो राहुरेकनक्षत्रस्थौ शशिभास्करो पीडयति । अपसव्यं प्रवर्तते सर्वदा वक्रौ सन् । सर्वतोभद्रचक्रे वेधेन स्वातीस्थः सन् रोहिणीनक्षत्रं च पीडयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्रैव सर्वतोभद्रचक्रे मघास्थो लोहिताङ्गोऽङ्गारको वक्रानुवक्रं कृत्वा पुनःपुनर्वकीभूय ब्राह्मणा

सर्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी ।
 पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १९
 प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्यायत्तमिदं जगत् ।
 ता गावः प्रभुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ २०
 निश्चेरुरर्चिषश्चापात्खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् ।
 व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ २१
 अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
 कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महाक्षयः ॥ २२
 पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ।
 कुरूणां वैशसे राजन्पाण्डवैः सह भारत ॥ २३
 दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
 अत्याहितं दर्शयन्तः क्षत्रियाणां महद्भयम् ॥ २४
 एकपक्षाक्षिचरणाः शकुन्ताः खेचरा निशि ।
 रौद्रं वदन्ति संरब्धाः शोणितं छर्दयन्ति च ॥ २५
 ग्रहौ ताम्राण्यनिभौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
 सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ २६
 संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ।
 विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिश्चनैश्चरौ ॥ २७
 चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्वा हि त्रयोदशीम् ।
 अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ २८
 अशोभिता दिशः सर्वाः पांसुर्वर्षैः समन्ततः ।
 उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ २९

बृहस्पतिनाक्रान्ते राशि नक्षत्रं ध्रुवणं समावृत्य सम्यक् पूर्णदृष्ट्या
 विद्वा तिष्ठति ॥ १८ ॥ परिच्छन्ना आच्छादिता । पञ्चशी-
 र्षाणि शिम्बीसदृशानि येषां ते पञ्चशीर्षाः ॥ १९ ॥ पूर्वं ध्रुवणस्थो
 बृहस्पतिर्भगनक्षत्रस्थः सूर्यपुत्र इत्युक्तं तावुभौ विशाखासमीपे
 तिर्यग्वेधेन शतपदे चक्रे विशाखानक्षत्रं विध्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥
 अपर्वणि पर्व दशह्यं पञ्चदशेहि भवति एकतिथिबृद्धौ
 षोडशे वा एकतिथिक्षये चतुर्दशे वाहि भवति । तिथिद्वयक्ष-
 यस्तु लोकेऽत्यन्तमप्रसिद्ध इति अपर्वणीत्युक्तं । ग्रहं यातौ
 राहुणा ग्रहणं प्राप्तौ । एतदेव प्रजासंक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे दृष्टमि-
 त्याह प्रजेति । अयं श्लोकोत्र दाक्षिणाल्यकोशेषु नास्ति । झ.
 पुस्तक एवास्ति ॥ २८ ॥ चित्रास्त्रान्यतरस्थः पश्यो ग्रहो
 रोहिणीं पीडयतीत्युक्तं तत्र चित्रांशे स्थित्वा रोहिणीं अष्टादश-
 त्वेन सामुदायिकनक्षत्रं पीडयति । स्वात्यंशे स्थित्वा कृत्तिकां
 षोडशकत्वेन सांघातिकनक्षत्रं पीडयति । सर्वतोभद्रचक्रे तथा
 दर्शनात् । तदेतदाह कृत्तिकामित्यर्थेन । तीक्ष्णः कूरः कर्मभि-

कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ।
 अभीक्ष्णवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः ॥ ३०
 विषमं जनयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ।
 त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशांपते ।
 बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्प्राणिनां भयम् ॥ ३१
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् ।
 इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ।
 चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकान्हा हि त्रयोदशीम् ॥ ३२
 अपर्वणि ग्रहेणैतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः ।
 मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।
 शोणितैर्वक्रसंपूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ ३३
 प्रतिस्त्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
 फेनायमानाः कूपाश्च कूर्दन्ति वृषभा इव ॥ ३४
 पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः ।
 अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ॥ ३५
 विनिःसृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतो दिशम् ।
 अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ ३६
 कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो विभो ।
 सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ३७
 महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् ।
 वेलासुद्वर्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ॥ ३८

रुपलक्षितो राहुरित्यर्थः । धूमकेतुं उत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः
 ॥ ३० ॥ त्रिष्विति । त्रिषु सर्वेषु नक्षत्रनक्षत्रेषु विशांपते । एध्रः
 संपतते शीर्षं जनयन्भयमुत्तमम् इति झ. पाठः ॥ ३१ ॥
 ग्रस्तावेकमासीं त्रयोदशीम् इति झ. पाठः । तत्पक्षे चन्द्रादित्यावुभौ
 ग्रस्तावित्येतेन श्लोकेनोक्तमर्थं विशदयति द्वाभ्याम् । चतुर्दशी-
 मिति । त्रयोदशीं त्रयोदशानामहं पूर्णी अमावास्यां भूतपूर्वां
 नाभिजानामि । अतिभूयसा कालेन अयं दुर्भोग आगत इति
 भावः । एकमासीं एकस्मिन्नेव मासे भवाम् । पूर्वं त्रयोदश्यां
 रात्रौ पक्षसमाप्त्वा सूर्यग्रहणमेवोक्तम् । इदानीं तु एकस्मिन्मासे
 चन्द्रः पूर्वमास्यां राहुणा ग्रहेण ग्रस्तः सूर्योऽमावास्यायाम् ।
 यदा सूर्यो ग्रस्तस्तदा चन्द्रोपि ग्रस्त एव दर्शं तयोः संहतत्वात्
 ॥ ३२ ॥ अपर्वणीति । लोकाप्रसिद्धपर्वणीति पूर्ववत् ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
 कूपाः कूर्दन्ति क्रीडन्ति वातैः क्षुभ्यन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 अनयं अर्नातिफलम् ॥ ३५ ॥ महाभूता इन्द्राभूताः ॥ ३८ ॥

वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ।
 आभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः ॥ ३९
 वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः ॥ ४०
 वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन्वै दारुणं स्वनम् ।
 स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ४१
 धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
 मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षं च भेर्यश्च पटहास्तथा ॥ ४२
 शिखराणां समुद्धानामुपरिष्ठात्समन्ततः ।
 वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४३
 पकापक्वेऽतिसुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।
 निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ४४
 ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेषथुसंयुताः ।
 दीनास्तुरंगमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥ ४५
 'एवंविधं दुर्निमित्तं क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ।
 भौमं दिव्यं चान्तरिक्षं त्रिविधं जायतेऽनिशम्' ॥ ४६
 एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।
 यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 पितुर्वचो निश्म्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
 दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति नरक्षयः ॥ ४८
 राजानः क्षत्रधर्मेण यदि बध्यन्ति संयुगे ।
 वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४९
 इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।
 प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं मुनिस्तथेत्युक्त्वा कवीन्द्रो राजसत्तम ।
 धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ॥ ५१
 स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
 असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षयते जगत् ॥ ५२

शिखराणां हुमाग्राणाम् ॥ ४३ ॥ पकापक्वेति पक्षिरुतानु-
 करणम् । वावाश्यन्ते अतिशयेन शब्दं कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥
 प्रकिरन्तः शङ्कुन्मूत्रमिति शेषः । व्यालाः दुष्टहस्तिनः ।
 सलिलाश्रयाः अत्यन्तं प्रस्वेदयुक्ताः ॥ ४५ ॥ मुनिः एवं
 तथेत्युक्त्वेति संबन्धः । धृतराष्ट्रेण हेतुना । तदर्थमि-

सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।
 ज्ञातीनां वै कुरूणां च संबन्धिसुहृदां तथा ॥ ५३
 धर्म्यं दर्शय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।
 क्षुद्रं जातिवधं ग्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ५४
 कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशंपते ।
 न वधः पूज्यते वेदे हितं नैव कथंचन ॥ ५५
 हन्यात्स एनं यो हन्यात्कुलधर्मं स्त्रिकां तनुम् ।
 कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथाऽऽपदि ५६
 कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
 अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशंपते ॥ ५७
 लुप्तधर्मा परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ।
 किं ते राज्येन दुर्धर्षयेन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ५८
 यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
 लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ५९
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकामुतः ।
 प्रशस्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यं चैवाब्रवीत्पुनः ६०
 धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा भवान्वेत्ति तथैव वेत्ता
 भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ ।
 स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको
 मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ६१
 प्रसादये त्वामतुलप्रभावं
 त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।
 न चापि ते वशगा मे सुताश्च
 न चाधर्मं कर्तुमर्हा हि मे मतिः ॥ ६२
 त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
 कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चापि पितामहः ॥ ६३
 व्यास उवाच ।
 वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।

स्वार्थः । ध्यानं चिन्ताम् ॥ ५९ ॥ अयं दुर्योधनः ॥ ५५ ॥
 सः धर्मः एनं धर्महन्यतारं शक्येऽनापदि सत्यां किमर्थमापदीव
 उन्मार्गगामी भवसीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ परेण अतिशयेन ॥ ५८ ॥
 भावाभावौ स्थितिविनाशौ ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्मादौ हेतु-
 रित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अभिधत्स्व यथाकामं छेत्ताऽस्मि तव संशयम् ॥६४
धृतराष्ट्र उवाच ।
यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥६५
व्यास उवाच ।

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः

प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।

पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ६६

गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च

शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।

विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ६७

इष्टा वाचः प्रसृता वायसानां

संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।

ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज-

न्ये चाग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ ६८

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः

शुकाः कौश्वाः शतपत्राश्च यत्र ।

प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति सङ्ख्ये

ध्रुवं जयस्तत्र वदन्ति विप्राः ॥ ६९

अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च

मुखप्रणादैर्हेपितैर्वा हयानाम् ।

भ्राजिष्मती दुष्प्रतिवीक्षणीया

येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ ७०

दृष्ट्वा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।

न म्लायन्ति स्रजश्चैव ते तरन्ति रणोदधिम् ॥ ७१

‘प्रयाणे वायसो वामे दक्षिणे प्रविविक्षताम् ।

पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधति ॥’ ७२

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविकृताः शुभाः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

रूपं गमकं चिह्नम् ॥ ६७ ॥ ये पृष्ठतो भाषमाणा वायसास्ते
गन्तारं त्वरयन्ति सिद्धिसूचका इत्यर्थः । ये पुरतो भाष-
माणास्ते गमनं निषेधन्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ सन्निपातो यो-
धानां संघर्षः । व्यवधूताः दारादिध्वनासक्ताः ॥ ८३ ॥
शूराणां सहायसंपत्तिर्नोपेक्षितेत्यत्र दृष्टान्तमाह न वैनतेय इति ।

सदा हर्षश्च योधानां जयतामिह लक्षणम् ॥ ७३

अनुगा वायवो वान्ति तथाऽभ्राणि वयांसि च ।

अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ॥ ७४

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशांपते ।

भवन्ति विपरीतानि मुमुर्षूणां जनाधिप ॥ ७५

अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चयः ।

हर्षो योधगणस्यैको जयलक्षणमुच्यते ॥ ७६

एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।

तां दीर्णामनुदीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥ ७७

दुर्निवर्त्या तदा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।

अपामिव महावेगा त्रस्ता मृगगणा इव ॥ ७८

नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः ।

दीर्ण इत्येव दीर्यन्ते सुविद्वांसोऽपि भारत ॥ ७९

भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्धते ।

प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विद्रवते चमूः ।

नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ८०

सत्कृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।

उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ८१

उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।

जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशांपते ॥ ८२

महान्दोषः सन्निपातस्तस्याद्यः क्षय उच्यते ।

परस्परङ्गाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ॥ ८३

अपि पश्चाशतं शूरा मृद्वन्ति महतीं चमूम् ।

अपि वा पञ्च षट्सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ॥ ८४

न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।

दृष्ट्वा सुपर्णोऽपचितिं महत्या अपि भारत ॥ ८५

न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति नित्यशः ।

अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम् ।

जयवन्तो हि संग्रामे कृतकृत्या भवन्ति हि ॥ ८६

महत्या अपि सेनाया अपचितिं प्रतिकारं नाशं वा एकेनै-
वात्मना कर्तुं शक्यं दृष्ट्वा सुपर्णः शोभनपतत्रः गरुडो नामतः
वैनतेयो विनतायाः पुत्रो महाजनं बहुजनसमूहं न प्रशंसति
॥ ८५ ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

व्यासे गते संजयेन धृतराष्ट्रं प्रति भूमिगुणानुवर्णनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
 धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
 संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
 संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।
 अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३
 पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यज्य जीवितम् ।
 न वा शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्ति यमक्षयम् ॥ ४
 भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
 मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
 देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७
 दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
 प्रभावात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८
 संजय उवाच ।
 यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ।
 शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
 द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि च ।
 त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०

त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
 जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
 नानारूपधरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्दश ।
 वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १२
 ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनाम् ।
 सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनोपजीवनम् ॥ १३
 उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
 वृक्षगुल्मलतावल्गुचस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १४
 तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
 चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ १५
 य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति ॥ १६
 अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ।
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ॥ १७
 ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ।
 गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्चतरगर्दभाः ॥ १८
 एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ।
 एते वै पशवो राजन्याम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १९
 भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ।
 भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनम् ॥ २०
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तत्रातिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संजयेन धृतराष्ट्रं प्रति भूतपञ्चकगुणवर्णनपूर्वकं संक्षेपेण जम्बूद्वीपवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।
 तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
 प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या मम सर्वतः ।

नवा नैव । यमक्षयं यमलोकम् ॥ ४ ॥ त्रसानां जंगमानां

निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २
 संजय उवाच ।

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।
 जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३
 योनिरूपतिस्थानम् ॥ १० ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५
 चत्वारोऽप्यु गुणा राजगन्धस्तत्र न विद्यते ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
 शब्दः स्पर्शश्च वायौ द्वौ अकाशे शब्द एव तु ॥ ६
 एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।
 वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः ॥ ७
 अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ॥ ८
 यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् ।
 तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ९
 आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
 सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ १०
 तत्रतत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
 तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संजयेन भारतादिनवखण्डानां तत्तत्सीमापर्वतानां मेरोश्च वर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्बुद्धिमंस्त्वया ।
 तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य विस्तारं ब्रूहि सञ्जय ॥ १
 यावान्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ।
 तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं राज्ञा स पृष्ठस्तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ।
 संजय उवाच ।
 प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः ।

अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ३
 हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥ ४
 सर्वधातुविचित्रश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः ।
 एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ॥ ५
 एषामन्तरविष्कम्भा योजनानि सहस्रशः ।
 तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ॥ ६
 वसन्ति तेषु सत्वानि नानाजातीनि सर्वशः ।
 इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ॥ ७

किमस्य प्रमाणं का वा आकृतिस्तवाभिमतत्वाशङ्क्याह
 सुदर्शनमिति । सुदर्शनो नाम जम्बूद्वीपविशेषस्तन्नामाकृतोऽयं
 द्वीपः सुदर्शनद्वीपः तं प्रमाणत आकृतितश्च प्रकर्षेण वक्ष्यामि ।
 तुशब्दः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः । चक्रसंस्थितः चक्रवत् संस्थितं
 संस्थानमाकारो यस्य सः ॥ १३ ॥ नन्वेवविधस्य कथमतिगु-
 भांश्च २

क्षमत्वमुच्यतेऽत आह यथा हीति ॥ १६ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

एवं दक्षिणां दिशमारभ्य यावदुत्तरसमाप्ति षट्प्राक्पश्चिमा-
 यताः पर्वतास्तैश्च सप्तवर्षाणि । भवन्ति मध्येमध्ये वासयोग्यानि
 स्थानानि भवन्ति । तेषां स्थानानां वर्षाख्यानामन्तरमाह एषा-
 मिति । विष्कम्भो विस्तारः ॥ ६ ॥ वसन्त्येषु तानि वर्षाणांति ।

‘ततः किंपुरुषावासं वर्षं हिमवतः परम् ।’
 हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ८
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ९
 ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
 परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।
 तरुणादित्यसंकाशो विधूम इव पावकः ॥ १०
 योजनानां सहस्राणि षोडशधः किल स्मृतः ।
 ऊर्ध्वं च चतुरशीतिर्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ।
 अधस्ताच्चतुरशीतियोजनानां महीपते ॥ ११
 ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् मेरुरावृत्य तिष्ठति ।
 तस्य पार्श्वेष्ममी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो ॥ १२
 भद्राश्चः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ।
 उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ १३
 विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल ।
 स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्वीक्ष्य वायसान् ॥ १४
 मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।
 अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १५
 तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां वरः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणः ॥ १६
 सपर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।
 भवनैरावृतः सर्वैर्जम्बूनदपरिष्कृतैः ॥ १७
 तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा ॥ १८
 तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १९
 तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ।

योगान्तरमाह वसन्तीति । हिमवतो दक्षिणे भारतं वर्षं उत्तरतो
 हेमवतं वर्षं द्वितीयम् । अस्यैव नामान्तरं किंपुरुषावासमिति
 ॥ ७ ॥ हेमकूटनिषधयोर्मध्ये हरिवर्षम् । निषधनीलयोर्मध्ये
 वर्षविभागमाह दक्षिणेनेति । दक्षिणेन दक्षिणतः समीप इत्यर्थः ।
 एवमुत्तरेणेत्यादौ ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुस्तस्य
 प्राक् माल्यवान् पूर्वसमुद्रावधिः । पश्चिमसमुद्रावधिर्गन्धमादन
 इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्य पार्श्वेऽपि । पार्श्वेषु चतुर्दिक्षु । द्वीपा इव
 द्वीपाः नयन्तरत्वाद्वर्षाणि ॥ १२ ॥ भद्राश्वादिसाहचर्याजम्बूद्वी-
 पशब्दोऽत्र भरतवर्षपरस्तस्य तत्सारत्वज्ञापनार्थः । तानेव स्तौति

अभिगम्यामरश्रेष्ठांस्तुष्टुर्विविधैः स्तवैः ॥ २०
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ २१
 तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
 इमानि तस्य रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २२
 तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।
 ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २३
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमैश्चितम् ।
 कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्रतम् ॥ २४
 तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
 उमासहायो भगवान् रमते भूतभावनः ॥ २५
 कर्णिकारमयीं मालां विभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
 त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २६
 तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 पश्यन्ति नहि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २७
 तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर ।
 विश्वरूपाऽपरिमिता भीमनिर्घातनिःस्वना ॥ २८
 पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
 पुवन्तीव प्रवेगेन हृदे चन्द्रमसः शुभे ॥ २९
 तथा ह्युत्पादितः पुण्यः स हृदः सागरोपमः ।
 तां धारयामास तदा दुर्धरां पर्वतैरपि ॥ ३०
 शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव महेश्वरः ।
 मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ॥ ३१
 जम्बूखण्डे तु तत्रैव महाजनपदो नृप ।
 आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ॥ ३२
 सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
 अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ॥ ३३

कृतपुण्यप्रतिश्रया इत्यादिना । कृता विहिताः पुण्यैः पुण्यवद्भिः
 प्रतिश्रया आश्रमा येषु ते ॥ १३ ॥ तं मेरुमादित्योऽनुपर्येति
 प्रदक्षिणीकरोति ॥ १६ ॥ काव्यः कविश्रेष्ठः शुक्रो रमत इति
 शेषः । तस्य काव्यस्य ॥ २२ ॥ तस्मात् काव्यात् । ततः
 कुबेरात् । कलांशं षोडशभागस्यापि लेशम् ॥ २३ ॥ क्षीरवत्
 श्वेता धारा यस्याः सा गङ्गा । विश्वरूपा विश्वो विष्णुस्तद्रूपा ।
 तथाच स्मरन्ति—योसौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
 स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशय इति ॥ २८ ॥ तथैव
 प्रवेगेन मेरुप्राकारात् पतनजनितवलेन खनन्या स हृद

जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ।
 गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ॥ ३४
 संवृतोऽप्सरसां सङ्घैर्मोदते गुह्यकाधिपः ।
 गन्धमादनपार्श्वे तु परे त्वपरगण्डिकाः ॥ ३५
 एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ।
 तत्र कृष्णा नरा राजस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३६
 नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वैरप्यकं परम् ।
 वर्षमैरावतं राजन्नानाजनपदावृतम् ॥ ३७
 धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
 इलावृतं मध्यमं तु पञ्च दीर्घाणि चैव हि ॥ ३८
 उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ।
 आयुःप्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३९
 समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
 एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ४०
 हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
 यत्र वैश्रवणो राजन्गुह्यकैः सह मोदते ॥ ४१
 'तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया ।
 शीते शिलातले रम्ये देवर्षिगणपूजितः ॥' ४२
 अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४३
 तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं काञ्चनवालुकम् ।
 रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ ४४
 दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गासुवास बहुलाः समाः ।
 यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ ४५

उत्पादित इति संबन्धः ॥ ३० ॥ अपरगण्डिकाः अन्ये
 गन्धमादनस्यैवावयवभूता बुद्धदोषमाः क्षुद्रशैलाः । गण्डो भूषण-
 बुद्धे इति मेदिनी । स्वार्थिकः कः ॥ ३५ ॥ उत्पलवर्णेन
 आभान्ति ताः उत्पलवर्णाभाः ॥ ३६ ॥ एवं हिमवतो दक्षिणे
 भरतवर्षे । तदुत्तरे हैमवतं वर्षं । हेमकूटादुत्तरे हरिवर्षं । निष-
 धादुत्तरे नीलाब्ज दक्षिणे मेरोः परितः इलावृतमेकमेव चतुर्थं
 वर्षं । अत्रैव केचिद्भद्राश्वकेतुमालयोर्वर्षान्तरत्वं प्रकल्प्य नवव-
 र्षाणीत्याचक्षते । ततो नीलात्पर्वतात् उत्तरतः श्वेतं पञ्चमं वर्षं ।
 श्वेतात्पर्वतादुत्तरतो हैरण्यकं वर्षं षष्ठम् । ततः शृङ्गवत्पर्वतात्
 ऐरावतं सप्तमं वर्षम् ॥ ३७ ॥ धनुःसंस्थे धनुराकारे । एवमा-
 कारं दक्षिणे भरतवर्षे उत्तरे ऐरावतं च मध्ये पश्येति सप्त

तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः ।
 स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनान् ॥ ४६
 उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समन्ततः ।
 नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४७
 तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
 ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४८
 वखौकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ।
 जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिंधुश्च सप्तमी ॥ ४९
 अचिन्त्या दिव्यसंकाशा प्रभोरेषैव संविधिः ।
 उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ५०
 दृश्याऽदृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।
 एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ५१
 रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।
 सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोवनम् ॥ ५२
 देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ।
 गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसंचरः ॥ ५३
 इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।
 भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५४
 तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।
 अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५५
 यां तु पृच्छसि मां राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।
 पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे ।
 कर्णौ तु शाकद्वीपश्च काश्यपद्वीप एव च ॥ ५६

वर्षाणि ॥ ३८ ॥ हेमेति हेमकूटएव कैलासः तस्योत्तरे मैनाकः
 तस्योत्तरतो हिरण्यशृङ्गः एतयोरन्तराले बिन्दुसरोऽस्तीति
 श्लोकत्रयार्थः ॥ ४१ ॥ प्रभोरीश्वरस्य एष सप्तनद्यात्मकः
 संविधिः समीचीनं लोकोपकारार्थं विधानम् । एषैवेति संधिरार्थः
 ॥ ५० ॥ श्वेतपर्वतः स्थानमिति शेषः । गन्धर्वा वसन्तीति शेषः ।
 प्रतिसंचरः व्यवहारस्थानम् ॥ ५३ ॥ इतीति । वर्षाणि तत्र
 उपनिविष्टानि गतिमन्ति जज्ञमानि ध्रुवाणि स्थावराणि च
 सर्वाणि भूतान्येव । सर्वे दृश्यं आश्रयाश्रितरूपं पाञ्चभौतिकमे-
 वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ बुभूषता श्रेयःप्राप्तुमिच्छता श्रद्धेया ॥ ५५ ॥
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ताम्रपर्णीशिरो राजञ्ज्रीमान्मलयपर्वतः ।

एतद्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

मेरोरुत्तरभागस्योत्तरकुरुवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा मेरोः पूर्वभागस्यभद्राश्वखण्डवर्णनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ।

निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ १

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वं तथोत्तरे ।

उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २

तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।

पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।

अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४

ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं चामृतोपमम् ।

वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५

सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।

सर्वर्तुमुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ।

पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोरमाः ॥ ६

देवलोक्च्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।

शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥ ७

मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।

तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् ॥ ८

मिथुनं जायते काले समं तच्च प्रवर्धते ।

तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च ॥ ९

एवमेवानुरूपं च चक्रवाकसमं विभो ।

निरामयाश्च ते लोका नित्यं मुदितमानसाः ॥ १०

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ ११

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।

तानिर्हरन्तीह मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ १२

उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः ।

मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ १३

तस्य मूर्धाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशांपते ।

भद्रसालवनं यत्र कालाग्रश्च महाद्रुमः ॥ १४

कालाग्रस्तु महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।

द्रुमश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १५

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।

स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १६

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ १७

दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।

कालाग्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ १८

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ।

सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १९

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः २०

योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।

उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृञ्चानुजेश्वर ॥ २१

अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २२

पतमानानि तान्युर्वी कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।

मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्जतसन्निभम् ॥ २३

तस्या जम्बाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।

मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरुन् ॥ २४

तत्र तेषां मनःशान्तिर्न पिपासा जनाधिप ।

तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् ॥ २५

तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।

मधुफलाः स्वादुफलाः ॥ ३ ॥ शुक्लाभिजनो विष्णुभक्तजन-
स्तेन संपन्नास्तत्सज्जिनः ॥ ७ ॥ चक्रवाकौ सहचरौ पक्षिद-

म्पती ॥ १० ॥ मूर्धाभिषेको मूर्धाभिषिक्तम् । मुख्यमिति या-
वत् ॥ १४ ॥

इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् ॥ २६
 तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ।
 तथा माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाद् सदा ॥ २७
 नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ।
 तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका ॥ २८
 योजनानां सहस्राणि पञ्चषण्माल्यवानथ ।
 महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २९

ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वे सर्वेषु साधवः ।
 तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ते दिवाकरम् ॥ ३०
 षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३१
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
 आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मेरोरुत्तरभागस्थखण्डत्रयवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय ।
 आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १
 संजय उवाच ।
 दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
 शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 निःसपत्नाश्च ते सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४
 दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्थायोत्तरेण तु ।
 वर्षं हिरण्यमयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ५
 यत्र चायं महाराज पक्षिराद् पतगोत्तमः ।
 यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ६
 महाबलास्तत्र जना राजन्मुदितमानसाः ।
 एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ॥ ७
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
 शृङ्गाणि वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ॥ ८
 एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ।

सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
 तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ९
 उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।
 वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् ॥ १०
 न तत्र सूर्यस्तपति न जीर्यन्ते च मानवाः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ११
 पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 पद्मपत्रमुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२
 अनिष्पन्दा इष्टगन्धा निराहारा जितेन्द्रियाः ।
 देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ १३
 त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।
 हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकोज्ज्वले ॥ १५
 अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
 अग्निवर्णं महातेजो जाम्बूनदविभूषितम् ॥ १६
 स प्रभुः सर्वभूतानां विश्वश्च भरतर्षभ ।
 संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता तथा ॥ १७
 पृथिव्यापस्तथाऽऽकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।

गण्डिका क्षुद्रपर्वतः ॥ २८ ॥ पद्मषट् पद्माधिकाः षट् एका-
 दशैत्यर्थः । महारजतं काञ्चनं तत्संकाशाः ॥ २९ ॥ ब्रह्मलो-
 केति । ये इतः कर्मणा ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्तद्व्युताः सन्तो
 माल्यवति पर्वते जन्म लब्ध्वा भूतानां रक्षणार्थं तपस्तप्त्वा दि-

वाकरं प्रविशन्ते तत्समीपं प्राप्नुवन्ति ॥ ३० ॥ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 यत्पूर्वं श्वेतवर्षमित्युक्तं तस्यैव रमणकमिति संग्रहान्तरम् ॥ २ ॥
 शृङ्गवतः षष्टस्य वर्षपर्वतस्य ॥ ८ ॥ शृङ्गस्य शृङ्गवतः ॥ १० ॥
 अनिष्पन्दा अस्त्रेदाः । देवतुल्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
 स विचिन्त्य महीतेजाः पुनरेवात्रवीद्वचः ।

असंशयं सूतपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ॥ २०
 सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ।
 नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतहृत् ॥ २१
 देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भारतवर्षस्थनदीपर्वतदेशानां विस्तरेण कथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्च्छितं बलम् ।
 यत्रातिमात्रलुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १
 यत्र गृद्धाः पाण्डुपुत्रा यत्र मे सृजते मनः ।
 एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व त्वं हि मे बुद्धिमान्मतः ॥ २
 संजय उवाच ।
 न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।
 गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ३
 अपरे क्षत्रियाश्चैव नानाजनपदेश्वराः ।
 ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४
 अत्र ते कीर्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् ।
 प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोवैवस्वतस्य च ॥ ५
 पृथोस्तु राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ।
 ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ६
 तथैव मुचुकुन्दस्य शिवेरौशीनरस्य च ।
 ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७
 कुशिकस्य च दुर्धर्ष गाधेश्चैव महात्मनः ।
 सोमकस्य च दुर्धर्ष दिलीपस्य तथैव च ॥ ८
 अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ९
 तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथायथमरिन्दम ।
 शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ११

तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्ते समीपतः ।
 अविज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ १२
 अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ।
 आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥
 नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
 गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ॥ १४
 शतद्रूं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
 दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ॥ १५
 नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणीं च निम्नगाम् ।
 इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ १६
 वेदस्मृतां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुलां कृमिम् ।
 करीषिणीं चित्रवाहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ १७
 गोमतीं धृतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
 कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां लोहितारणीं ॥ १८
 रहस्यां शतकुम्भां च सरयूं च तथैव च ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ १९
 शरावतीं पयोष्णीं च वेणां भीमरथीमपि ।
 कावेरीं चुलुकां चापि वाणीं शतबलामपि ॥ २०
 नीवारामहितां चापि सुप्रयोगां जनाधिप ।
 पवित्रां कुण्डलीं सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीम् ॥ २१
 पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
 पाशाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥ २२
 करीषिणीमसिक्रीं च कुशचीरां महानदीम् ।
 मकरीं प्रवरां मेनां हेमां धृतवतीं तथा ॥ २३

गृद्धाः लोभयुक्ताः । एतत् एतस्य । मे ममम् । तत्त्वं याथा-

र्थम् ॥ २ ॥ प्रियमिति । कर्मभूमित्वादिन्द्रादीनामिदं प्रियं ॥ ५

पुरावतीमनुष्णां च शैब्यां कार्पीं च भारत ।
 सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ २४
 सदाकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।
 वस्त्रां सुवस्त्रां गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २५
 वरां वीरकरां चापि पञ्चमीं च महानदीम् ।
 रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ २६
 उपेन्द्रां बहुलां चैव कुवीरामम्बुवाहिनीम् ।
 विनदीं पिञ्जलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम् ॥ २७
 विदिशां कृष्णवेणां च ताम्रां च कपिलामपि ।
 खलुं सुवामां वेदाश्वां हरिश्रवां महापगाम् ॥ २८
 शीघ्रां च पिच्छिलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।
 कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्द्रमाम् ॥ २९
 दुर्गां चित्रशिलां चैव ब्रह्मवेध्यां बृहद्वतीम् ।
 यवक्षामथ रोहीं च तथा जाम्बूनदीमपि ॥ ३०
 सुनसां तमसां दासीं वसामन्यां वराणसीम् ।
 नीलां धृतवतीं चैव पर्णाशां च महानदीम् ॥ ३१
 मानवीं वृषभां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
 एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप ॥ ३२
 सदानिरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ।
 ब्राह्मणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ॥ ३३
 चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ।
 मन्दाकिनीं वैतरणीं कोषां चापि महानदीम् ॥ ३४
 शुक्तिमतीमनङ्गां च तथैव वृषसाह्वयाम् ।
 लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषकाह्वयाम् ॥ ३५
 कुमारीमृषिकुल्यां च मारिषां च सरस्वतीम् ।
 मन्दाकिनीं सुपुण्यां च सर्वां गङ्गां च भारत ॥ ३६
 विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः ।
 तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३७
 इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ।
 अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ॥ ३८
 तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः ।
 शूरसेनाः पुलिन्दाश्च बोधा मालास्तथैव च ॥ ३९
 मत्स्याः कुशल्यः सौशल्यः कुंतयः कांतिकोसलाः
 चेदिमत्स्यकरुशाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ॥ ४०

उत्तमाश्च दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।
 पञ्चालाः कोसलाश्चैव नैकपृष्ठा धुरन्धराः ॥ ४१
 गोधा मद्रकलिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ।
 जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ॥ ४२
 कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ।
 गोमन्ता मन्दकाः सण्डा विदर्भा रूपवाहिकाः ॥ ४३
 अश्मकाः पाण्डुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः ।
 अधिराज्यकुशाद्यश्च मल्लराष्ट्रं च केवलम् ॥ ४४
 वारवास्यायवाहाश्च चक्राश्चक्रातयः शकाः ।
 विदेहा मगधाः स्वक्षा मलजा विजयास्तथा ॥ ४५
 अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ।
 मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिकाः शशिकास्तथा ॥ ४६
 बाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ।
 अपरान्ताः परान्ताश्च पञ्चालाश्चर्ममण्डलाः ॥ ४७
 अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष ।
 उपावृत्तानुपावृत्ताः खराष्ट्राः केकयास्तथा ॥ ४८
 कुन्दापरान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ।
 अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च ॥ ४९
 बहिर्गिर्याङ्गमलजा मगधा मानवर्जकाः ।
 समन्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ॥ ५०
 पुण्ड्रा भर्गाः किराताश्च सुहृष्टा यामुनास्तथा ।
 शका निषादा निषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ॥ ५१
 दुर्गालाः प्रतिमत्स्याश्च कुन्तलाः कोसलास्तथा ।
 तीरग्रहाः शूरसेना ईजिकाः कन्यका गुणाः ॥ ५२
 तिलभारा मसीराश्च मधुमन्तः सकुन्दकाः ।
 काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ॥ ५३
 अभीसारा उल्लूताश्च शैबला बाह्लिकास्तथा ।
 दार्वी च वानवा दर्वा वातजामरथोरगाः ॥ ५४
 बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ।
 वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ॥ ५५
 वनायवो दशपार्श्वरोमाणः कुशविन्दवः ।
 कच्छा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः ॥ ५६
 किराता बर्वराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
 ओण्डा म्लेच्छाः सैमिरिध्राः पार्वतीयाश्च मारिष ॥

अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ।
 द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूषिका वनवासिकाः ॥ ५८
 कर्णाटका महिषका विकल्पा मूषकास्तथा ।
 क्षिलिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदानभकाननाः ॥ ५९
 कौकुटकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः ।
 समङ्गाः करकाश्चैव कुकुराङ्गारमारिषाः ॥ ६०
 ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः साल्वसेनयः ।
 व्यूकाः कोकवकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ६१
 तथैव विन्ध्यचुलिकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह ।
 मालवा बल्लवाश्चैव तथैवापरबल्लवाः ॥ ६२
 कुलिन्दाः कालदाश्चैव कुण्डलाः करटास्तथा ।
 मूषकास्तनवालाश्च सनीषा घटसृञ्जयाः ॥ ६३
 अठिदाः पाशिवाटाश्च तनयाः सुनयास्तथा ।
 ऋषिका विदभाः काकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ६४
 उत्तराश्वापरे म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम ।
 यवनाश्चीनकाम्भोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ॥ ६५
 सकृद्ब्रहाः कुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह ।
 तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ॥ ६६
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।

शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ॥ ६७
 खाशीराश्चान्तचाराश्च पहवा गिरिगह्वराः ।
 आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषिकाः ॥ ६८
 प्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ।
 तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभञ्जकाः ॥ ६९
 एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
 उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिता विभो ॥ ७०
 यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
 दुह्याद्वेनुः कामधुक् भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ७१
 तस्यां गृह्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।
 ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्वसृगृद्वास्तरस्त्रिनः ॥ ७२
 देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ।
 अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया यथाऽऽमिषम् ॥
 राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम् ।
 न चापि तृप्तिः कामानां विद्यतेऽद्यापि कस्यचित् ॥
 तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
 साम्रा भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत ॥ ७५
 पिता भ्राता च पुत्राश्च खं द्यौश्च नरपुङ्गव ।
 भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना ॥ ७६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

चतुर्युगवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
 प्रमाणमायुषः सूत बलं चापि शुभाशुभम् ॥ १
 अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ।
 आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २
 संजय उवाच ।
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।

यथागुणबलमिति । यथागुणं सत्त्वादिगुणान् अनतिक्रम्य ।
 तद्वत् यथाबलं शौर्यं चानतिक्रम्य । त्रिवर्गस्य धर्मा-
 र्थकामात्मकस्य महाफलं उत्कृष्टफलं हैरण्यगर्भपदप्राप्त्यन्तं
 सम्यगनुष्ठिता सम्यक् पालिता भूमिर्दुह्यात् पूरयेत् । धेनुरिव
 कामान् अन्याश्च दुग्धे इति कामधुक् ॥ ७१ ॥ देवकायानां

कृतं त्रेता द्वापरं च तिथ्यं च कुरुवर्धन ॥ ३
 पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं प्रभो ।
 संक्षेपाद्वापरस्याथ ततस्तिथ्यं प्रवर्तते ॥ ४
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।
 आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५
 तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।
 द्वे सहस्रे द्वापरे तु भुवि तिष्ठन्ति सांप्रतम् ॥ ६
 यज्ञेन मानुषकायानामन्नप्रसवेन भूमिः परायणं शरणम् ॥ ७३ ॥
 अच्छिद्रं संपूर्णं दर्शनं यस्याः सा भूमिः ॥ ७६ ॥ नवमो-
 ऽध्यायः ॥ ९ ॥
 तिथ्यं कलियुगम् ॥ ३ ॥

न प्रमाणस्थितिर्हस्ति तिष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
 गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७
 महाबला महासत्त्वाः प्रज्ञागुणसमन्विताः ।
 प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८
 जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ॥ ९
 महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
 प्रियदर्शना वपुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धराः ॥ १०
 वरार्हा युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः ।

त्रेतायां क्षत्रिया राजन्सर्वे वै चक्रवर्तिनः ॥ ११
 सर्ववर्णाश्च जायन्ते सदा चैव च द्वापरे ।
 महोत्साहा वीर्यवन्तः परस्परजयैषिणः ॥ १२
 तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
 लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ये जायन्ति भारत ॥ १३
 ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायाऽमूया तथैव च ।
 तिष्ये भवति भूतानां रागो लोभश्च भारत ॥ १४
 संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप ।
 गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महामारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ समाप्तं च जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

(अथ भूमिपर्व ॥ २ ॥)

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

शाकद्वीपवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह सञ्जय ।
 विष्कम्भस्य प्रब्रूहि परिमाणं तु तत्त्वतः ॥ १
 समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शनम् ।
 शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च सञ्जय ॥ २
 शाल्मलिं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।
 ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३
 सञ्जय उवाच ।
 राजन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं सन्ततं जगत् ।
 सप्त द्वीपान्प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहं तथा ॥ ४
 अष्टादश सहस्राणि योजनानि विशांपते ।

षट् शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ५
 लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
 नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
 नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ।
 सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
 शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
 शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८
 जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
 विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ॥ ९
 क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ।
 तत्र पुण्या जनपदास्तत्र न म्रियते जनः ।

प्रजायन्ते प्रजां जनयन्ति ॥ ८ ॥ वपुष्मन्तः प्रशस्तदेहाः
 ॥ १० ॥ सर्वे वर्णाः परस्परजयैषिणो जायन्त इति संबन्धः
 ॥ १२ ॥ ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् । मानः स्वस्मिन्पूज्यता-
 बुद्धिः । क्रोधोऽभिज्वलनम् । माया कपटम् । असूया परगुणेषु
 दोषाविष्करणम् । रागो विषयेषु प्रीतिः । लोभस्तल्लिप्सा ॥ १४ ॥
 संक्षेपो गुणानामिति शेषः ॥ १५ ॥ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

ग्रहं राहुम् ॥ ४ ॥ पर्वताकृतिलाजम्बुपर्वत इत्युच्यते
 भीष्म ३

॥ ५ ॥ क्षेत्रफलतः पञ्चसहस्रायामलाजम्बूद्वीपस्य तदुभयतः
 पञ्चपञ्चभिः सहस्रैः समुद्रस्य विष्कम्भो विस्तारः तेन समुद्रस्य
 द्वीपस्य पञ्चदशसहस्रयोजनो व्यासः । द्विगुणः दशसहस्रयोजनः
 परिमण्डलश्चेदुभयतः समुद्रवेष्टनेन सह चत्वारिंशत्सहस्रः ।
 एवं तृतीयोऽशीतिसहस्रः । चतुर्थः षष्टिसहस्राधिकं लक्षम् ।
 पञ्चमो लक्षत्रयं विंशतिसहस्राणि । षष्ठो लक्षषट् चत्वारिंशत्सह-
 स्राणि । सप्तमो द्वादशलक्षपञ्चाशीतिसहस्राणि । एतेषां संकलने

कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
 उक्त एष महाराज किमन्यत्कथयामि ते ॥ ११
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह सञ्जय ।
 उक्तस्त्वया महाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२
 सञ्जय उवाच ।
 तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १३
 अतीव गुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १४
 देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।
 प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ॥ १५
 ततो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ।
 ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ॥ १६
 ततो नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षकाले जनेश्वर ॥ १७
 उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।
 रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १८
 उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।
 नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः ।
 यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ १९
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तोऽयं सञ्जय त्वया ।
 प्रजाः कथं सूतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ २०
 सञ्जय उवाच ।
 सर्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
 गौरः कृष्णश्च पतगस्तयोर्वर्णान्तरे नृप ॥ २१
 श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तस्माच्छ्यामो गिरिः स्मृतः ।
 ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ।
 केसरः केसरयुतो यतो वातः प्रवर्तते ॥ २३

तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
 वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्तोक्तानि मनीषिभिः २४
 महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।
 जलधारो महाराज सुकुमार इति स्मृतः ॥ २५
 रेवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकाञ्चनः ।
 केसरस्याथ मौदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २६
 परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ।
 जम्बूद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २७
 शाको नाम महाराज प्रजा तस्य सदानुगा ।
 तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः ॥ २८
 तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
 धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत ॥ २९
 वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
 दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ ३०
 प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्त्रिव समुद्रगाः ।
 नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधा गता ॥ ३१
 सुकुमारी कुमारी च शीताशी वेणिका तथा ।
 महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ॥ ३२
 चक्षुर्वर्धनिका चैव नदी भरतसत्तम ।
 तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्बह ॥ ३३
 सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ।
 न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ॥ ३४
 शक्यन्ते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ।
 तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ॥ ३५
 मङ्गाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
 मङ्गा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ॥ ३६
 मशकेषु च राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ।
 मानसाश्च महाराज वैश्यधर्मोपजीविनः ॥ ३७
 सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ।
 शूद्रास्तु मन्दगा नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३८
 न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः ।
 स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३९

पञ्चविंशतिलक्षाणि पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि योजनानि सप्तानां
 द्वीपानां समुद्राणां विस्तारः ॥ ६ ॥ रेवती ज्योतिर्मण्डलरूपेण
 दिवि वित्रम्यमाणापि दिव्येन रूपेणात्रापि वर्तते एव । विधिर्म-

यांदा पितामहेन कृता ॥ १८ ॥ पतगवर्णं व्याचष्टे तयोरिति । मिथो
 वर्णः पतग इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यस्मात् श्यामो गिरिस्तस्मात्तस्थानां
 श्यामो वर्णः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

एतावदेव शक्यं तु तत्र द्वीपे प्रभाषितम् ।

एतदेव च श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

क्रौञ्चादिद्वीपवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

उत्तरेषु च कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।

एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥

घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः ।

सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जलसागरः ॥

परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।

पर्वताश्च महाराज समुद्रैः परिवारिताः ॥

गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।

पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ॥

तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।

प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत्सुखम् ॥

कुशस्तम्बः कुशद्वीपे मध्ये जनपदैः सह ।

संपूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥

क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।

संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ॥

गोमन्तः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।

यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ॥

मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ।

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ॥

सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ।

द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ॥

चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ।

षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ॥

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः सर्वभागशः ।

औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ॥

तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कम्बलं स्मृतम् ।

धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ॥

सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलम्भकाः ।

एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ॥

विहरन्ते रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ।

न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योपि वा नृप ॥

गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ।

अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ॥

यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ।

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ॥

क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ।

अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ॥

मैनाकात्परो राजन्गोविन्दो गिरिरुत्तमः ।

गोविन्दात्परो राजन्निबिडो नाम पर्वतः ॥

परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ।

देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥

क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ।

मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्बह ॥

उष्णात्परः प्रावरकः प्रावारादन्धकारकः ।

अन्धकारकदेशात् मुनिदेशः परः स्मृतः ॥

मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ।

सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ॥

एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ।

पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् ॥

तत्र नित्यं प्रभवति स्वयं देवः प्रजापतिः ।

तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः ॥

वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ।

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ॥

द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम ।

ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ॥

आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ।
 एको जनपदो राजन्द्दीपेष्वेतेषु भारत ।
 उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ २८
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
 द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९
 स राजा स शिवो राजन्स पिता प्रपितामहः ।
 गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०
 भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।
 सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा ॥ ३१
 ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
 चतुरश्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ३२
 तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ॥ ३३
 सुप्रतीकस्तदा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ।
 तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ॥ ३४
 असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव हि ३५
 असंबद्धा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ।
 पुष्करैः पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः ॥ ३६
 शतधा पुनरेवाशु ते तान्मुञ्चन्ति नित्यशः ।
 श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
 आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 परो वै विस्तरोऽप्यर्थं त्वया सञ्जय कीर्तितः ।
 दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ ३८
 सञ्जय उवाच ।
 उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहं वै शृणु तत्त्वतः ।

स्वर्मानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ॥ ३९
 परिमण्डलो महाराज स्वर्मानुः श्रूयते ग्रहः ।
 योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशस्य वै ४०
 परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ ।
 षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ४१
 चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
 विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ४२
 एकोनषष्टिविष्कम्भं शीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४३
 सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
 विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशता समम् ४४
 अष्टपञ्चाशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
 श्रूयते परमोदारः पतगोऽसौ विभावसुः ॥ ४५
 एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ।
 स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ॥ ४६
 चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ।
 इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ॥ ४७
 सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ।
 यथोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगत् ॥ ४८
 तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ।
 श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ॥ ४९
 श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ।
 आयुर्वलं च कीर्तिश्च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ५०
 यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ५१
 इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तमाने वयम् ।
 पूर्वैः प्रवर्तितं पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ समाप्तमिदं भूमिपर्व ॥

तस्य गजचतुष्टयस्य पृथिव्या आश्रयभूतस्य । तत्कस्योपरि
 वर्तते इति दुर्वचम् । तेन ईश्वरशक्त्यैव दिग्गजा प्रियन्त
 इति भावः ॥ ३४ ॥ पुष्करैः शुण्डाग्रैः ॥ ३६ ॥ उत्तरं सूर्येन्दु-
 राहुप्रमाणम् ॥ ३९ ॥ परिणाहेन परिधिना षट्त्रिंशत्सहस्राणि ।

विपुलत्वेन ततोऽप्याधिक्येन ॥ ४१ ॥ षष्टिर्योजनानि परिणाह
 एवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ पतगः शीघ्रगः । विभावसुः सूर्यः ॥ ४५ ॥
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ भगवद्गीतापर्व ॥ ३ ॥)

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति भीष्महृन्ननकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथ गावल्गणिविद्वान्संयुगादेत्य भारत ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १
 ध्यायते धृतराष्ट्राय सहस्रोत्पत्य दुःखितः ।
 आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानां पितामहम् ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 सञ्जयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।
 हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३
 ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
 शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।
 स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ५
 यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
 जिगायैकरथेनैव काशिपुर्या महारथः ॥ ६

जामदग्न्यं रणे रामं योऽयुध्यदपसंभ्रमः ।
 न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७
 महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
 समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
 शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः ।
 नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९
 पाण्डवानां महासैन्यं यं दृष्टोद्यतमाहवे ।
 प्रावेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
 परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
 यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः ।
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
 स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः ।
 तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्रेण भीष्महृन्ननश्रवणात्परिशोचनपूर्वकं संजयं प्रति विस्तरेण भीष्मादियुद्धवर्णनचोदना ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
 कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १
 कथमाचक्ष्व मे योधा हीना भीष्मेण संजय ।
 बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
 तस्मिन्हते महाप्राज्ञे महेष्वासे महाबले ।
 महासत्त्वे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तव ॥ ३
 आर्तिं परामाविशति मनः शंससि मे हतम् ।
 कुरूणामृषभं वीरमकम्पं पुरुषर्षभम् ॥ ४

के तं यान्तमनुप्राप्ताः के वास्यासन्पुरोगमाः ।
 केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽन्ववर्तन्त सञ्जय ॥ ५
 के शूरा रथशार्दूलमद्भुतं क्षत्रियर्षभम् ।
 तथाऽनीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६
 यस्तमोर्के इवापोहन्परसैन्यमभिग्रहा ।
 सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ॥ ७
 अकरोदुष्करं कर्म रणे पाण्डुसुतेषु यः ।
 ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ॥ ८
 कृतिनं तं दुराधर्षं सञ्जयास्य त्वमन्तिके ।

ककुदं राज्ञां मध्ये ध्वजतुल्यम् । धाम तेजः ॥ ४ ॥
 अपसंभ्रमो निर्भयः ॥ ७ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अस्य त्वमन्तिके स्थित्वा सर्वं दृष्टवानसीति शेषः ॥ ९ ॥

कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ९
 निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं मनस्विनम् ।
 चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ १०
 अनर्हं पुरुषव्याघ्रं ह्रीमन्तमपराजितम् ।
 पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ ११
 उग्रधन्वानमुग्रेषु वर्तमानं रथोत्तमे ।
 परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तमथेषुभिः ॥ १२
 पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्टोद्यतमाहवे ।
 कालाग्रिमिव दुर्धर्षं समचेष्टत नित्यशः ॥ १३
 परिकृष्य स सेनां तु दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्मसुदुष्करम् ॥ १४
 यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं क्षिपन् ।
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १५
 स शेते निहतो भूमौ वातभृश इव द्रुमः ।
 मम दुर्मन्त्रितेनाजौ यथा नार्हति भारतः ॥ १६
 कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।
 प्रहर्तुमशक्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १७
 कथं भीष्मेण संग्रामं प्राकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।
 कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति सञ्जय ॥ १८
 कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १९
 कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।
 भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः ॥ २०
 यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २१
 तं हतं समरे भीष्मं महारथकुलोदितम् ।
 सञ्जयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ २२
 मामकाः के महेष्वासा नाजहुः सञ्जयाच्युतम् ।
 दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २३
 यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।
 कच्चित्ते कुरवः सर्वे नाजहुः सञ्जयाच्युतम् ॥ २४
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।

यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ २५
 यस्मिन्सत्यं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
 अग्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ २६
 मौर्वीघोषस्तनयिभुः पृषत्कपृषतो महान् ।
 धनुर्हादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २७
 योऽभ्यवर्षत कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।
 निघ्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २८
 इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् ।
 कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्रीपं चलमप्लवम् ॥ २९
 गदासिमकरावासं हयावर्त्तं गजाकुलम् ।
 पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनम् ॥ ३०
 हयान्गजपदार्तींश्च रथांश्च तरसा बहून् ।
 निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ ३१
 विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।
 वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ३२
 भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे सञ्जयारिहा ।
 दुर्योधनहितार्थाय के तस्यास्य पुरोऽभवन् ॥ ३३
 के रक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।
 पृष्ठतः के परान्वीरानपासेधन्यतत्रताः ॥ ३४
 के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
 के रक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३५
 वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्सञ्जय सञ्जयान् ।
 अग्रतोऽग्न्यमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ३६
 पार्श्वतः केऽभ्यरक्षन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
 समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय ॥ ३७
 रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
 दुर्जयानामनीकानि नाजयन्तरसा युधि ॥ ३८
 सर्वलोकेश्वरस्येव परमस्य प्रजापतेः ।
 कथं प्रहर्तुमपि ते शेकुः सञ्जय पाण्डवाः ॥ ३९
 यस्मिन्द्वीपे समाश्वस्य युध्यन्ते कुरवः परैः ।
 तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि सञ्जय ॥ ४०
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य मम पुत्रो बृहद्बलः ।

प्रचिन्वन्तं पुष्पवदादानम् ॥ १२ ॥ समचेष्टत म्रियमाणप-
 शुवदस्पादविक्षेपं कृतवत् ॥ १३ ॥ अजहुस्त्यक्तवन्तः

॥ २३ ॥ मौर्वीघोषेण स्तनयिभुर्गर्जन्मेघइव । पृषत्कपृषतो
 बाणविन्दुः ॥ २७ ॥ अपासेधन् न्यवारयन् ॥ ३४ ॥

न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ४१
 यः पुरा विबुधैः सर्वैः सहाये युद्धदुर्मदः ।
 काङ्क्षितो दानवान्मद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ४२
 यस्मिञ्जाते महावीर्यं शान्तनुर्लोकविश्रुतः ।
 शोकं दैन्यं च दुःखं च प्राजहात्स च तत्क्षणे ॥ ४३
 प्रोक्तं परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शुचिम् ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४४
 सर्वास्त्रविनयोपेतं शान्तं दान्तं मनस्विनम् ।
 हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलम् ॥ ४५
 धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
 यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४६
 जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
 अम्बार्थमुद्यतः सङ्ख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४७
 तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
 हतं शंससि मे भीष्मं किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४८
 असकृत्क्षत्रियव्राताः सङ्ख्ये येन विनिर्जिताः ।
 जामदग्न्येन वीरेण परवीरनिघातिना ।
 न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना ४९
 तस्मान्नूनं महावीर्याद्भर्गवाद्युद्धदुर्मदात् ।
 तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्छिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ५०
 यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशस्त्रविशारदम् ।
 परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ५१
 के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शस्त्रसंसदि ।
 शंस मे तद्यथा चासीद्युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ५२
 योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य सञ्जय ।
 अगोपमिव चोद्धान्तं गोकुलं तद्वलं मम ॥ ५३
 पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन्महाहवे ।
 परासक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ५४
 जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु सञ्जय ।
 घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ५५
 अगाधे सलिले मग्नं नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
 भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ५६
 अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ।

यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ५७
 यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नीतिश्च पुरुषर्षभे ।
 अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ५८
 न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
 न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ५९
 कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
 यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि सञ्जय ॥ ६०
 पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ।
 आशंसेऽहं परं त्राणं भीष्माच्छान्तनुनन्दनात् ६१
 यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि सञ्जय ।
 दुर्योधनः शान्तनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ६२
 नाहं खेषां परेषां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ।
 शेषं किञ्चित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ६३
 दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
 यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ६४
 वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा महाव्रतम् ।
 क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ६५
 एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ।
 पराक्रमः पराशक्तिस्तु तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ६६
 अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ।
 कथं शान्तनवं तातं पाण्डुपुत्रा न्यवारयन् ॥ ६७
 यथायुक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः ६८
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन् ॥ ६९
 यच्छरीरैरुपास्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ।
 शरशक्तिमहाखड्गतोमराक्षां महाभयाम् ।
 प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युद्धदुरासदाम् ७०
 प्राणघूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ।
 के जीयन्ते जितास्तत्र कृतलक्ष्या निपातिताः ।
 अन्ये भीष्माच्छान्तनवात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ७१
 न हि मे शान्तिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतम् ।
 पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ ७२

आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रहानिजाम् ।
 त्वं हि मे सर्पिषेवाग्निमुदीपयसि सञ्जय ॥ ७३
 महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वभौकिकम् ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ७४
 श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
 तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र सञ्जय ॥ ७५

यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मन्दस्याबुद्धिसंभवम् ।
 अपनीतं सुनीतं यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ७६
 यत्कृतं तत्र संग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता ।
 तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ७७
 यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथाऽभवत् ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

दुर्योधनेन दुःशासनं प्रति भीष्मरक्षणाज्ञापनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
 न तु दुर्योधने दोषमिममासङ्गमर्हसि ॥ १
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति ॥ २
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितासि समाचरेत् ॥ ३
 निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तश्च सुचिरं वने ॥ ४
 हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
 प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५
 शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
 दिष्टमेतत्पुरा नूनमिदमेव नराधिप ॥ ६
 नमस्कृत्वा प्रवक्ष्यामि पाराशर्याय धीमते ।
 यस्य प्रसादादिव्यं तत्प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७
 दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्दूराच्छ्रवणमेव च ।
 परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८
 व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा ।
 अस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९
 शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।
 भरतानामभूद्युद्धं यथा तद्रोमहर्षणम् ॥ १०

तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।
 दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११
 दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
 अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२
 अयं स मामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः ।
 पाण्डवानां ससैन्यानां कुरुणां च समागमः ॥ १३
 नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
 हन्याद्भूमौ ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृज्यान् ॥ १४
 अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्भुज्यो रणे मम ॥ १५
 तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।
 शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६
 तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्योत्तरापथाः ।
 सर्वथाऽस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७
 अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
 मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८
 वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
 गोप्तारौ फाल्गुनं प्राप्तौ फाल्गुनोपि शिखण्डिनः ॥
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।
 यथा न हन्याद्वाङ्मेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कुरुपाण्डवसेनावर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
 क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ १
 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत ।
 हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २
 गजानां वृंहतां चैव योधानां चापि गर्जताम् ।
 क्ष्वेलितास्फोटितोत्कुट्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ ३
 उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः ।
 सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ४
 राजेन्द्र तव पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
 दुष्प्रभृष्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ॥ ५
 ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत ।
 त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ॥ ६
 तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
 विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ ७
 रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
 अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ ८
 धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
 योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ ९
 गजाः पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशांपते ।
 व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०
 ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
 खेषां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ ११
 काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
 अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त गजारोहाः सहस्रशः ॥ १२
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
 सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्बुद्धकाङ्क्षिणः ॥ १३
 उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलवद्भाः कलापिनः ।
 ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता वधुः ॥ १४

शकुनिः सौबलः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
 विन्दानुविन्दौ कैकेयाः काम्भोजश्च सुदक्षिणः ॥ १५
 श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
 बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ १६
 दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः ।
 अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ १७
 एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः ॥ १८
 सन्नद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।
 बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे बलिनो युद्धशालिनः ॥ १९
 हृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
 समर्था दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ २०
 एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शान्तनवोऽग्रणीः ॥ २१
 श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
 अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२
 हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम् ।
 श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ २३
 दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
 सञ्जयाश्च महेष्वासा वृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ॥ २४
 वृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्रिविजिरे मुहुः ।
 एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव पार्थिव ॥ २५
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ।
 उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ ॥ २६
 युगान्ते समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ।
 नैव नस्तादृशो राजन् दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
 अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

युक्तं सन्नद्धम् । अशेषतः सर्वप्रकारैः ॥ ४ ॥ वागुराकाराः
 परेषां बन्धनार्थमित्यर्थः ॥ १० ॥ तलवद्भाः तलं ज्याघातत्राणं
 भीष्म ० ४

बद्धं यैस्ते । कलापिनः तृणवन्तः ॥ १४ ॥ तथाविधः समर्था
 इति शेषः ॥ २७ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

युद्धाय कुरुसेनानिर्याणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १
 मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
 दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
 द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।
 ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितोरविः ॥ ३
 ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
 लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति । मघा पितृयं नक्षत्रं तस्य विषयो देशः पितृलोकस्तद्वतः सोमः । कुरुपाण्डवयुद्धारम्भ-दिनमुक्तं भारतसावित्र्याम्-हेमन्ते प्रथमे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रे यमदैवते । प्रथमे मार्गशीर्षे । अत्र त्रयोदशीशब्देन तद्युक्ता चतुर्दश्येव ग्राह्या । अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमीति । त्रयोदश्यां तु मध्याह्ने भारद्वाजो निपातित इति । तत्रैव युद्धस्य दशमे पञ्चदशे चाहि हतयोर्भीष्मद्रोणयोरष्टमीत्रयोदशीसंयोगदर्शनात् । अत्र पौषेति माघशब्दो मकरायनाभिप्रायेण । तदानीं तत्संभवात् अस्ताष्टमीति छेदः । अन्यथा सप्तमीद्वादशयोरेव तयोर्हननं प्राप्नोति । यत्तु अमावास्यायां दुर्योधनहननं तत्रैवोक्तं तत्राप्यमावास्याशब्द इष्टिदिने प्रतिपद्येव प्रयुक्तो वेदितव्यः । यमदैवते इति भरणी न ग्राह्या किंतु युग्मदैवतं मृगशीर्षमेव ग्राह्यम् । तस्य हि पूर्वदलं शुक्रदैवत्यलादासुरं उत्तरार्धं बुधदैव-त्यलाह्वयम् । तेन तत्रासुराणामुपरमो देवानामभ्युदयश्च सिध्यति । किंच-चत्वारिंशदहान्यथ द्वे च मे निःश्रुतस्य वै । पुष्येण संप्रयातोऽसि श्रवणे पुनरागतइति युद्धारम्भादष्टादशेऽहि तीर्थयात्रात आगतस्य बलदेवस्य वचनात् श्रवणे युद्धसमाप्तिर्दृश्यते । ततः प्राचीने-ऽष्टादशक्षे मृगशीर्ष एव युद्धारम्भः संभवति नत्वेकविंशे भर-ण्याम् । अष्टादशदिनमध्ये नक्षत्रत्रयक्षयस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात् कार्तिकी कृत्तिकायोगानुपातेन चतुर्दश्यां मृगस्यैव संभावनाच्च । एतेन युद्धारम्भं प्रकृत्य-मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति भीष्मपर्वणि सञ्जयवाक्यान्मघायां युद्धारम्भ इत्यपि निरस्तम् । बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् । शब्दार्थस्तु मघापदेन तत्सहचराः पितरो लक्ष्यन्ते । तेन युद्धे मृतानां उत्तमदेहप्रदानार्थं चन्द्रस्तदा पितृलोके सन्निहितोऽभूदिति । स्वर्गिणां दिव्यदेहला-भश्चन्द्राधीन इति शास्त्रप्रसिद्धेः । तथा द्वादश्यां रात्रियुद्धे

भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुरारिन्दमौ ।
 युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
 समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।
 गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणः सहलोकताम् ॥ ८
 एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः ।
 संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९
 नाभागोऽथ ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।

चन्द्रोदयकाले-त्रिभागमात्रशेषायां रात्रौ युद्धमवर्ततेत्युक्तम् । तत्र त्रिभागेत्यस्य त्रिसुहृत्शेषायामित्यर्थः । तथा-अष्टपञ्चाशत् राज्यः शयानस्याय मे गताः इति भीष्मवचनं तु-माघोऽयं समनु-प्राप्तः-त्रिभागमात्रः पक्षोऽयं इति वाक्यशेषानुसारात् । अशतं शतहीनं यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम् । विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशद्वत् शतं रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थः । तथाच पौषकृष्णाष्टमीतो माघ-शुक्लपञ्चम्यां तावती दिनसंख्या पूर्यते पक्षस्य च तृतीयो भागो गतो भवति । तत्राप्येकतिथिक्षयात् पञ्चम्याः द्विचत्वारिंशत्तमलं ज्ञेयम् । शेषो भवितुमर्हतीत्यत्र कार्यशेषो देहत्यागादिरेव शेषो ननु पक्षशेष इति व्याख्या ज्ञेया । तत्रायं निष्कर्षः । कार्तिक-शुक्लद्वादश्यां रेवत्यां कृष्णप्रयाणम् । ततो मार्गशीर्षकृष्णपञ्चम्यां पुष्ये सेनयोर्निर्याणम् । ततः पञ्चम्यां उपरि षष्ठीमारभ्य सप्तदि-नानि गणयित्वा तदुपर्यष्टमेऽहि अमावास्या भविष्यतीत्यनेन त्रयोदशदिनात्मकोऽयं कृष्णपक्षो महोत्पातजनक इति सूचितम् । क्षीणयोश्च तिथ्योः पक्षान्तरे पुनर्वृद्ध्या संख्यापूरणं भवतीति मार्ग-शीर्षकृष्णपञ्चमीमारभ्य पौषशुक्लप्रतिपत् द्विचत्वारिंशी तिथिर्भव-तीति बलदेववाक्योक्ता दिनसंख्या नक्षत्रसंख्या चानुगृहीता भवति । यत्तु-सप्तमात्रापि दिवसादमावास्या भविष्यति । संप्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदैवताम् । प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्यो-येति पुनःपुनरिति दुर्योधनवाक्यम् तत्र संप्राममित्यनेन संप्रामे जयसाधनं धाराबन्धादिकं तस्यां योजयेदित्युक्तम् । शक्रदैवता-मित्यनेन तस्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोग उच्यते । सच तिथिद्वयक्षया-त्तत्रासंभवन्नपि तत्र तिथिवदेव नक्षत्रक्षयाद्वा तिथिनक्षत्रयो-राद्यन्तयोगाद्वा ज्ञेय इति सर्वं समञ्जसम् । महाग्रहाः राहुकेतो-रुपग्रहत्वात्सप्तैव ॥ २ ॥ ववाशिरे शब्दं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरिदृशैः ॥ १०
 अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्वाधिमरणं गृहे ।
 यदयोनिधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११
 एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
 निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२
 स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः ।
 न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
 अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
 निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
 श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
 तान्यनीकानि शोभन्ते गजैरथ पदातिभिः ॥ १५
 भेरीपणवशब्दैश्च दुन्दुभीनां च निःस्वनैः ।
 रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
 काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ।
 भ्राजमाना व्यराजन्त साग्नयः पर्वता इव ॥ १७
 तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
 विमलादित्यसंकाशस्तथैव कुरुचमूपरि ॥ १८
 ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
 अवर्तन्त यथादेशं राजञ्शान्तनवस्य ते ॥ १९
 स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः ।
 ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ।
 पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः ॥ २०
 अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गुलकेतुना ।
 श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २१
 शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ।
 एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ २२
 स्यन्दनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन्पुरोगमाः ।
 तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ॥ २३
 भ्राजमाना व्यरोचन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ।
 जाम्बूनदमयी वेदी कमण्डलुविभूषिता ॥ २४
 केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ।

अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ॥ २५
 महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ।
 तस्य पौरवकालिङ्गकाम्भोजाः समुदक्षिणाः ॥ २६
 क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ।
 स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
 प्रकर्षन्नेव सेनाग्रं मागधस्य कृपो ययौ ॥ २७
 तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च मनस्विना ।
 शारदाम्बुधरमुख्यं प्राच्यानां सुमहद्वलम् ॥ २८
 अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
 शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
 शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।
 अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ३०
 तत्सिन्धुपतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
 अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्वलम् ॥ ३१
 षष्ठा रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
 पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
 तस्य पर्वतसंकाशां व्यरोचन्त महागजाः ।
 यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिः सुशोभिताः ॥ ३३
 शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कलिङ्गकः ।
 श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
 केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।
 आस्थितः समरे राजन्मेघस्य इव भानुमान् ॥ ३५
 तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
 भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
 गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
 स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गो नृपशीर्षवान् ।
 वाजिपक्षः पतत्युग्रः प्रहसन्सर्वतोमुखः ॥ ३८
 द्रोणेन विहितो राजब्राह्मा शान्तनवेन च ।
 तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कुरुसेनावर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।

अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १

शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ।

नेमिघोषै रथानां च दीर्यतीव वसुन्धरा ॥ २

हयानां हेषमाणानां योधानां चैव गर्जताम् ।

क्षणेनैव नभो भूमिः शब्देनापूरितं तदा ॥ ३

पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च ।

समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।

आजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ५

ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।

काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६

स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत ।

महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७

काञ्चनैः कवचैर्वारा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।

सन्नद्धाः समदृश्यन्त ज्वलनार्कसमप्रभाः ॥ ८

कुरयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ।

उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ॥ ९

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता बभूवुः ।

पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।

दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ १०

विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।

सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११

रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।

अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ १२

शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्ठास्त्रैगर्ताः केकयास्तथा ।

सौवीराः कैतवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यवासिनः

द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।

महता रथवंशेन ते ररक्षुः पितामहम् ॥ १४

अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।

मागधो यत्र नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५

रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।

अभवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि पद ॥ १६

पादाताश्चाग्रतो गच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ।

अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७

अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।

अदृश्यत महाराज गङ्गेव यमुनान्तरा ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

युद्धाय पाण्डवसेनानियोगम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अक्षौहिणीं दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।

कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ १

यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।

कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत सञ्जय ॥ २

सञ्जय उवाच ।

शतानामयुतानि पद षट्शतान्ययुतगुणानि । षष्ठिलक्षा-
णीति यावत् ॥ १९ ॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।

अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनञ्जयम् ॥ ३

महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।

संहतान्योधयेदल्पाङ्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ४

सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।

अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५

संहतानिति । अल्पैः संहत्यैव योद्धव्यम् । बहुभिस्तु विशक-
लितैरपि योद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव ।
 एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं प्रत्यभाषत पाण्डवः ॥ ६
 एष व्यूहामि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जयम् ।
 अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७
 यः स वात इवोद्धतः समरे दुःसहः परैः ।
 स नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८
 तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्रन्पुरुषसत्तमः ।
 अग्रेऽग्रणीर्योत्स्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ९
 यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
 निवर्तिष्यन्ति संत्रस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥ १०
 तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयाः ।
 भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११
 न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः संकुद्रं वृकोदरम् ।
 द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ १२
 भीमसेनो गदां बिभ्रद्रजसारमयीं दृढाम् ।
 चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
 भीमसेनं तदा राजन्दर्शयस्व महाबलम् ।
 केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ॥ १४
 एते गच्छन्तु सामात्याः प्रकर्षन्तो जनाधिप ।
 धृतराष्ट्रस्य दायादानिति बीभत्सुरब्रवीत् ॥ १५
 भुवाणं तु तथा पार्थ सर्वसैन्यानि भारत ।
 अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ १६
 एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनञ्जयः ।
 व्यूहं तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तथा ॥ १७
 संप्रयातान्कुरुदृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्पन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १८
 भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च वीर्यवान् ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ १९
 विराटश्च ततः पश्चाद्राजाथाक्षौहिणीवृतः ।
 भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ २०
 चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
 द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्त्रिनः ॥ २१

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
 सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २२
 शिखण्डी तु ततः पश्चादूर्जनेनाभिरक्षितः ।
 यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २३
 पृष्ठतोऽप्यूर्जनस्यासीद्युधुधानो महाबलः ।
 चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमोजसौ ॥ २४
 राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ २५
 अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
 विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डवार्थं पराक्रमी ॥ २६
 तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ।
 नानाचिह्नधरा राजत्रथेष्वसन्महाध्वजाः ॥ २७
 समुत्सार्थं ततः पश्चाद्दृष्टद्युम्नो महारथः ।
 भ्रातृभिः सहपुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २८
 त्वदीयानां परेषां च रथेषु विपुलान्ध्वजान् ।
 अभिभूयार्जुनस्यैको रथे तस्यौ महाकपिः ॥ २९
 पदातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिञ्चत्पृष्टिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ ३०
 वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३१
 क्षरन्त इव जीमूता महार्हाः पद्मगन्धिनः ।
 राजानमन्वयुः पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ३२
 भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोषमाम् ।
 प्रचकर्ष महासैन्यं दुराघर्षो महामनाः ॥ ३३
 तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तमिव वाहिनीम् ।
 न शोकः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३४
 वज्रो नामैष स व्यूहो निर्भयः सर्वतोमुखः ।
 चापविद्युद्धजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३५
 यं प्रतिव्यूहं तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
 अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३६
 संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 प्रववौ पृष्ठतो वायुर्निर्भ्रे स्तनयिन्नुमान् ॥ ३७

विष्वक्वाताश्च विववुनीचैः शर्करकर्षिणः ।
 रजश्चोद्धृत महत्तम आच्छादयज्जगत् ॥ ३८
 पपात महती चोल्का प्राञ्चुखी भरतर्षभ ।
 उद्यन्तं सूर्यमाहृत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३९
 अथ संनह्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
 निष्प्रभोऽभ्युद्ययौ सूर्यः सघोषं भूश्चाल च ॥ ४०
 व्यशीर्यत सनादा च भूस्तदा भरतर्षभ ।
 निर्धाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
 प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४१

ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्चना ।
 किङ्किणीजालवद्धानां काञ्चनस्रग्वराम्बरैः ॥ ४२
 महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।
 सर्वं शृणुशृणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ४३
 एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
 व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य बाहिनीम् ॥ ४४
 प्रसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कुरुसेनागमनप्रकारवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 सूर्योदये सञ्जय के तु पूर्वं
 युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।
 मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे
 पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १
 केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू
 केषां सेनां श्वापदाश्चाभयन्त ।
 केषां युनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः
 सर्वं ह्येतद्गृही तत्त्वं यथावत् ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 उभे सेने तुल्यमिवोपयाते
 उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।
 उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे
 तथैवोभे नागरथाश्चपूर्णं ॥ ३
 उभे सेने बृहत्सौ भीमरूपे
 तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये ।
 तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे
 तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ॥ ४
 पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः
 स्थिताः पार्थाः प्राञ्चुखा योत्स्यमानाः ।

दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां
 देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५
 शीतो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां
 धार्तराष्ट्राञ्चापदा व्याहरन्त ।
 गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा-
 न्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६
 दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं
 सुवर्णकक्षं जालवन्तं प्रभिन्नम् ।
 समास्थितो मध्यगतः कुरूणां
 संस्तूयमानो बन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ७
 चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं
 सौवर्णस्रग्भ्राजति चोत्तमाङ्गे ।
 तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः
 सार्धं गान्धारैर्याति गान्धारराजः ॥ ८
 भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
 श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सखङ्गः ।
 श्वेतोष्णीपः पाण्डुरेण ध्वजेन
 श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशैः ॥ ९
 तस्य सैन्ये धार्तराष्ट्राश्च सर्वे
 बाह्लीकानामेकदेशः शलश्च ।

आहत्य आस्फाल्य ॥ १९ ॥ मज्जान इति । नोऽस्माकं योधानां
 मज्जाः धातुविशेषान् प्रसन्त इवेति योज्यम् । भीमसेनं दृष्ट्वा व्य-

वस्थिता इति संबन्धः ॥ ४५ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
 भीष्मो नेत्रः नेता येषां ते भीष्मनेत्राः ॥ १ ॥

ये चाम्बुघाः क्षत्रिया ये च सिन्धो-
 स्तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०
 शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा
 द्रोणो धनुष्पाणिरदीनसत्त्वः ।
 आप्तो गुरुः प्रथितः सर्वराज्ञां
 पश्चाच्चमूभिन्द्र इवाभियाति ॥ ११
 वार्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये
 भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।
 साल्वा मत्स्याः केकयाश्चेति सर्वे
 गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२
 शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा
 महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
 शकैः किरातैर्यवनैः पल्लवैश्च
 सार्धं चमूमुत्तरतोऽभियाति ॥ १३
 महारथैर्वृष्णिभोजैः सुगुप्तं
 सुराष्ट्रकैर्विदितैरात्तशस्त्रैः ।
 बृहद्बलं कृतवर्माभिगुप्तं
 बलं त्वदीयं दक्षिणेनाभियाति ॥ १४

संशप्तकानामयुतं स्थानां
 मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
 येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः
 प्रयातारस्ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
 साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
 नागेनागे रथशतं शतमश्वा रथेरथे ॥ १६
 अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के शत चर्मिणः ।
 एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७
 संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
 दिवसेदिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः ॥ १८
 महारथौघविपुलः समुद्र इव घोषवान् ।
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यञ्चुखो युधि ॥ १९
 अनन्तरूपा ध्वजिनी नरेन्द्र
 भीमा त्वदीया न तु पाण्डवानाम् ।
 तां चैव मन्ये बृहतीं दुष्प्रघर्षा
 यस्या नेता केशवश्चार्जुनश्च ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

परसेनादर्शनचकितं युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनेन सयुक्तिनिरूपणं समाश्वासनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 बृहतीं धार्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यताम् ।
 विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
 अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विवर्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।
 धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
 अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।
 कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्चसा ॥ ४
 ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्षण ।

कथमस्मान्महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ॥ ५
 अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थ युधिष्ठिरममित्रहा ।
 विषण्णमिव संप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
 प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्छूरान्गुणयुक्तान्वहूनपि ।
 जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशांपते ॥ ७
 तत्र ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
 नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
 एनमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
 पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
 न तथा बलवीर्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः ।

येन यत्र । तेन तत्र ॥ १५ ॥ अनन्तरूपा बह्वी त्वदीया न तु पाण्डवानां सेना बह्वी । तथापि तां बृहतीमेव मन्ये इति संबन्धः

॥ २० ॥ विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

यथा सत्सानृशंसाभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
 त्यक्त्वाऽधर्मं तथा सर्वे धर्मं चोत्तममास्थिताः ।
 युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११
 एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।
 यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२
 गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽभ्येति माधवम् ।
 तद्यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरो गुणः ॥ १३
 अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।

पुरुषः सनातनमयो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४
 पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।
 सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति ॥ १५
 अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
 तत्प्रसादाद्वि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६
 तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।
 यस्य ते जयमाशास्ते विश्वशुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिरादीनां युद्धाय निर्गमः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
 प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १
 यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 स्वर्गं परममिच्छन्तः सुयुद्धेन कुरूद्रहाः ॥ २
 मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
 धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः ॥ ३
 अनीकं दक्षिणं राजन्ययुधानेन पालितम् ।
 श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणैव धनुष्मता ॥ ४

महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु
 सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।
 युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं
 समास्थितो नागबलस्य मध्ये ॥ ५
 समुच्छ्रितं दन्तशलाकमस्य
 सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।
 प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्त
 महर्षयः संस्तुतिभिर्महेन्द्रम् ॥ ६
 पुरोहिताः शत्रुबन्धं वदन्तो
 ब्रह्मर्षिसिद्धाः श्रुतवन्त एनम् ।

जप्यैश्च मन्त्रैश्च महौषधीभिः
 समन्ततः स्वस्त्ययनं ब्रुवन्तः ॥ ७
 ततः स वस्त्राणि तथैव गात्रं
 फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।
 कुरुत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा
 कुर्वन्त्ययौ शक्र इवामरेशः ॥ ८
 सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः
 परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।
 रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली
 विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९
 तमास्थितः केशवसंगृहीतं
 कपिध्वजो गाण्डिवबाणपाणिः ।
 धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां
 न विद्यते नो भविता कदाचित् ॥ १०
 उद्धर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेना-
 मतीव रौद्रं स विभर्ति रूपम् ।
 अनायुधो यः सुभ्रुजो भ्रुजाभ्यां
 नराश्चनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११
 स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां
 वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।

गुणभूतो दासभूतः ॥ १३ ॥ अकुण्ठसायकः अप्रतिहतायुधः
 ॥ १५ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सहस्रं सूर्यतुल्यान्यादर्शचक्राणि यस्मिन्स सहस्रसूर्यः ॥ ९ ॥

तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं
लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२
समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं
संविन्यथुः पङ्कगता यथा द्विपाः ।
बृकोदरं वारणराजदर्पं
योधास्त्वदीया भयविशसत्त्वाः ॥ १३
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४
॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच ।
य एष रोषात्प्रतपन्बलस्थो
यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु-
र्येनाहतास्त्रिशतं वाजिमेधाः ॥ १५
एतान्यनीकानि महानुभावं
गूहन्ति मेधा इव रश्मिमन्तम् ।
एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर
काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अर्जुनेन दुर्गास्तोत्रपठनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ।
अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः ।
पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ॥ २
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तोऽर्जुनः सङ्क्षेपे वासुदेवेन धीमता ।
अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ॥ ३
अर्जुन उवाच ।
नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि ।
कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ॥ ४
भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि ॥ ५
कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ।
शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ॥ ६
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि ।
गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥ ७
महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि ।
अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ॥ ८
उमे शाकम्भरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि ।
हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते ॥ ९
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये ॥ १०
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ॥ ११

गूहन्ति परिवारयन्ति ॥ १६ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हितार्थाय हितव्यासावर्थं हितार्थं जयस्तदर्थम् ॥ १ ॥ सङ्क्षेपे
सङ्ग्रामे ॥ ३ ॥ इदं स्तोत्रं झ. पुस्तक एव दृश्यते न दाक्षिणा-
त्यकोशेषु कापि । हे सिद्धसेनानि सिद्धानां सेनाया नेत्रि । मन्दरे
मन्दरवने वसतीति तथा । कुमारि अविश्रुतब्रह्मचर्ये जरादिहीने
इति वा । कालि कालशक्ते । कापालि कपालस्यायं पतिः कापालो
रुद्रस्तत्पति । कपिलः कृष्णपिङ्गलश्च वर्णविशेषौ तद्वति ॥ ४ ॥
भद्रं कल्याणं कालयति भक्तान् प्रति आनयति सा भद्रकाली ।
महती चासौ काली च कालयित्री संहर्त्री कालरूपा महाकाली ।
चण्डि चण्डस्य कालान्तकस्य भार्ये । चण्डे प्रगल्भे । तारिणि
भीष्म० ५

संकटोत्तरणकर्त्रि । वरवर्णिनी सर्वसौभाग्यलक्षणोपेता स्त्री तद्रूपे
॥ ५ ॥ कात्यायनि कतगोत्रोद्भवे । महाभागे अतिपूज्ये ।
करालि क्रूरे । विजये विशिष्टो जयो यथा सा । जयप्रदे
इत्यर्थः । जये जयस्वरूपे ॥ ६ ॥ अष्टं अत्युत्कटं शूलं तदेव
प्रहरणमायुधं यस्याः । खेटकं चर्म ॥ ७ ॥ कौशिकि कुशिक-
कुलोत्पन्ने । अट्टहासे प्रशस्तस्मिते । कोकं चक्रवत् वृत्तं वा
रक्तबीजवधेऽसुरादानशीलं वा मुखं यस्याः सा कोकमुखा
॥ ८ ॥ हिरण्याक्षि पीतनेत्रे । विरूपाक्षि विविधरूपयुक्तनेत्रे
॥ ९ ॥ ब्रह्मण्ये यज्ञकर्मविप्रादिषु साध्वी ब्रह्मण्या । जातवेदसि
अतीतज्ञे अतीतैर्ज्ञाते वा । जम्बूकटकेषु जम्बूद्वीपराजधानीषु

स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती ।
 सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते ॥ १२
 स्तुतासि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणाजिरे ॥ १३
 कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च ।
 नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ॥ १४
 त्वं जम्भनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च ।
 संध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ॥ १५
 तुष्टिः पुष्टिर्दृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी ।
 भूतिर्भूतिमतां सङ्क्षेपे वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ॥ १६
 सञ्जय उवाच ।
 ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला ।
 अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ॥ १७
 देव्युवाच ।
 स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून्जेयसि पाण्डव ।
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ॥ १८
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृतः स्वयम् ।
 इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जयेनोभयसेनयोरभ्युदयवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 केषां ग्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति सञ्जय ।
 उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः ॥ १
 के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।
 मामकाः पाण्डवेया वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
 कस्य सेनासमुदये गन्धो माल्यसमुद्भवः ।
 वायुः प्रदक्षिणश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ ३
 सञ्जय उवाच ।
 उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा ।

स्रजः समाः सुगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ४
 संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।
 संसर्गात्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ ५
 वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।
 शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरम् ॥ ६
 उभयोः सेनयो राजन्महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
 अन्योन्यं वीक्षमाणानां योधानां भरतर्षभ ।
 कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च ग्रहृष्यताम् ॥ ७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

चैत्येषु देवतालयेषु नित्यं सन्निहित आलयः स्थानं यस्याः सा
 तथा ॥ १० ॥ रणाजिरे युद्धाङ्गणे ॥ १३ ॥ जम्भनी तन्द्रा ।

मोहिनी निद्रा । श्रीलक्ष्मीः विद्यातपोधनादिसमृद्धिरूपा ॥ १५ ॥
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीः ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुबुद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥
 तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धून्ववस्थितान् ॥
 कृपया परयाऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
 अर्जुन उवाच ।
 दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
 गाण्डीवं संसते हस्ताच्चक्रेव परिदह्यते ।
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगोनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
 विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

गाण्डीवं स्रवते हस्तात् इति माध्वपाठः ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्ता कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

श्याला इति माध्वपाठः ॥ ३४ ॥

कैव्यं मा स गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३
 अर्जुन उवाच ।
 कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपे द्रोणं च मधुसूदन ।
 इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४
 गुरुनहत्वा हि महानुभावान्
 श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
 हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव
 भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५
 न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
 यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
 यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
 स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
 कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
 पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
 यच्छ्रेयः स्यान्नश्चित्तं ब्रूहि तन्मे
 शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७
 न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
 द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
 राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
 न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
 तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०
 श्रीभगवानुवाच ।
 अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
 गतासूनगतासूँश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
 न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
 न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२
 देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
 मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४
 यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
 समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६
 अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनाशिनोऽग्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
 य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
 उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
 न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
 वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
 कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
 अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७
 अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

मुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

भयाद्रणादुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७

मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा च न ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्भनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किं ॥ ५४

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्भूतिरुच्यते ॥ ५६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
 ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२
 क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
 रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४
 प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ६६
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
 तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९
 आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
 तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
 स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०
 विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
 निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
 एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
 स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
 तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
 व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २
 श्रीभगवानुवाच ।
 लोकेऽस्मिन्निद्विधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
 ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३
 न कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
 न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा सरन् ।
 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८
 यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
 अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
 देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
 इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 भुङ्क्ते ते लवणं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माऽक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
 एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
 अधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६
 यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२
 यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
 उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणाऽगुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८
 प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दानकृत्स्नविन्न विचालयेत् २९
 मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ३१
 ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
 अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६
 श्रीभगवानुवाच ।
 काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७
 धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
 यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
 आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
 कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्त्य देहिनम् ॥ ४०
 तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
 पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
 इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
 एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे ग्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽविदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४
श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २०
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना ॥ २४
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
 एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२
 श्रेयान्द्रव्यमयाद्यजाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
 सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
 तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
 येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ब्रूजि न संतरिष्यसि ॥ ३६
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
 श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
 अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
 नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
 योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
 आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१
 तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
 छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे यैज्ञविभागयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच ।
 संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
 यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितम् ॥ १
 श्रीभगवानुवाच ।
 संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ ।
 तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २
 ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
 निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
 साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
 एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
 यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
 एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
 संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाहुर्मयोगतः ।
 योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
 नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
 पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नञ्छन्स्वपन्श्चसन् ॥ ८
 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिषन्मिषन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
 ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
 योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२
 सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
 नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३
 न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४

मत्परः संयतेन्द्रियः इति माध्वपाठः ॥ ३९ ॥

* ज्ञानयोगोनाम इति माध्वपाठः ॥ ४ ॥

नादत्ते कस्य चित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
 ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
 तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
 तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
 विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
 न ग्रह्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१
 ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
 शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
 कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३
 योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
 स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
 कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६
 स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ २७
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगोनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरर्गिर्न चाक्रियः १
 यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
 न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
 यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते ।
 सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
 उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
 बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाश्चनः ॥ ८
 सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
 योगी युज्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२

चैलाजिनेति माध्वपाठः ॥ ११ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं खं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५
 नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।
 न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्मात्मनि तुष्यति ॥२०
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा २३
 संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २५
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
 प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
 उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
 सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
 सर्वभूतस्य मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
 आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२
 अर्जुन उवाच ।
 योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
 एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिरां ३३
 चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४
 श्रीभगवानुवाच ।
 असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
 असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
 वश्यात्मना तु यतता शक्योऽऽवाप्तुमुपायतः ॥३६
 अर्जुन उवाच ।
 अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
 अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७
 कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
 अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
 एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
 त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९
 श्रीभगवानुवाच ।
 पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
 न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
 शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
 एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
 तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अष्टाध्यायः ॥ ६ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽसि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चासि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विषु ॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽसि भरतर्षभ ॥ ११
ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं ॥ १८
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाचितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१
स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ २२
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
 मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५
 वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
 भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
 येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
 ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
 जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
 ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् २९
 साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
 प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
 अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १
 अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
 प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २
 श्रीभगवानुवाच ।
 अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
 भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
 अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
 अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
 अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
 यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५
 यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७
 अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसाऽन्यान्यगामिना ।
 परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-

क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां ॥ १२

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नामुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।
 रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
 अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
 भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
 रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९
 परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
 यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
 पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
 यस्यान्तस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
 यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
 अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
 धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
 तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
 शुक्रकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
 एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६
 नैते सृती पार्थ जानन्न्योगी मुह्यति कश्चन ।
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
 वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
 दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
 अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
 योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तैरकत्रययोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
 ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १
 राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
 प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
 अश्रद्धाणाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
 अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
 मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
 न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
 भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
 यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्मजाम्यहम् ॥ ७
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विस्मजामि पुनः पुनः ।
 भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
 न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
 उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९
 मयाऽऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् ।
 हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
 परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११
 मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
 राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
 महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३
 सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
 नमस्तन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५
 अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
 मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६
 पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
 वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
 तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
 त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
 यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
 मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
 क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
 एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
 गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१
 अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
 येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
 यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
 न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
 अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
 यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
 सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
 अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
 महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६
 एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोध्यन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
 तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११
 अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२
 आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
 सर्वमेतद्वत्तं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
 न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवान दानवाः ॥ १४
 स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
 भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
 वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥
 कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
 केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
 विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
 भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८
 श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
 अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
 अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
 आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
 मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
 वेदानां सामवेदोऽसि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२
 रुद्राणां शंकरश्चास्मि विक्तेषु यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
 पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
 सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४
 महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
 यज्ञानां जपयज्ञोऽसि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
 उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
 आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।
 प्रजनश्चासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८
 अनन्तश्चासि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
 पितृणामर्यमा चासि यमः संयमतामहम् ॥ २९
 प्रह्लादश्चासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
 मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
 पवनः पवतामसि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
 शषाणां मकरश्चासि स्रोतसामसि जाह्नवी ॥ ३१
 सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
 अक्षराणामकारोऽसि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
 अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
 मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
 कीर्तिः श्रीर्वाक् नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥
 बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
 मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
 द्यूतं छलयतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
 जयोऽसि व्यवसायोऽसि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६
 वृष्णीनां वासुदेवोऽसि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
 दण्डो दमयतामसि नीतिरसि जिगीषताम् ।
 मौनं चैवासि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
 यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
 न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरौ मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसंभवम् ॥ ४१
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४
श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
पश्यादित्यान्वसून्कृद्गान्धर्वान् मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य माहात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४
अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाद्वि-
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तदेवं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०
अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाथ ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहासदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
श्रीभगवानुवाच ।
कालोऽसि लोकक्षयकृत्प्रबुद्धो
लोकान्समार्हर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा
युद्ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
सञ्जय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एषाह कृष्णं
 सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
 जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
 सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः ॥ ३६
 कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
 गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
 अनन्त देवेश जगन्निवास
 त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
 स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम
 त्वया तत्तं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
 वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशङ्कः
 प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
 नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
 नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
 सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०
 सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
 हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
 अजानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१
 यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि
 विहारशय्यासनभोजनेषु ।
 एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
 तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२
 पितासि लोकस्य चराचरस्य
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं
 प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
 प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
 अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
 तदेव मे दर्शय देव रूपं
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
 किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
 मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
 तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
 सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६
 श्रीभगवानुवाच ।
 मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
 रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
 तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
 यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
 न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानै-
 र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
 एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
 द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
 मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
 दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृज्यमेदम् ।
 व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
 तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९
 सञ्जय उवाच
 इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
 स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
 आश्वासयामास च भीतमेनं
 भूत्वा पुनः सौम्यवर्णमहात्मा ॥ ५०
 अर्जुन उवाच ।
 दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
 इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१
 श्रीभगवानुवाच ।
 सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
 नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
 शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
 भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४
 मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
 निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १२ ॥

अर्जुन उवाच ।
 एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
 ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १
 श्रीभगवानुवाच ।
 मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २
 ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
 सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
 संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
 ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
 क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५
 ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
 अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेश्य ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
 अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ॥ ९
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
 अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
 सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्चान्तिरनन्तरम् ॥ १२
 अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षमर्षमयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
 ये तु धर्माभ्युत्थिता यथोक्तं पर्युपासते ।
 श्रद्धावाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच ।
 प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
 एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १
 श्रीभगवानुवाच ।
 इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
 एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २
 क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३
 तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् यद्विकारि यतश्च यत् ।
 स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४
 ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
 ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५
 महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
 एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७
 अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
 आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९
 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १०
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १२
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
 अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३
 सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५
 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १६
 अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १८
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९
 प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
 विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ २०
 कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
 पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१
 पुरुषः प्रकृतित्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
 कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२
 उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
 परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३
 य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २४
 ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
 अन्ये साङ्ग्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५
 अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
 तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६
 यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २७
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८
 समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं ॥ २९

अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति केचित् ॥ १ ॥

विनिश्चितम् इति माध्वपाठः ॥ ५ ॥

सर्वस्य विष्ठितमिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति इति माध्वपाठः ॥ २४ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
 यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३०॥
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३१॥
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
 शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३२॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
 सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३३॥
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
 भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३५॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगोनाम त्रयोदशोऽध्यायः १३

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
 यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १
 इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
 सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २॥
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भे दधाम्यहम् ।
 संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३॥
 सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
 तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४॥
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
 निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५॥
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६॥
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७॥
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८॥
 सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९॥
 रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०॥
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११॥
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२॥
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३॥
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४॥
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५॥
 कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६॥
 सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७॥
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८॥
 नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९॥
 गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
 जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०॥
 अर्जुन उवाच ।
 कैलिङ्गस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

जघन्यगुणवृत्तिस्थाः इति भाष्यपाठः ॥ १८ ॥

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
 न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥
 उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥
 समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४
 मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥
 मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥
 ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
 शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः १४

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
 छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥
 अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
 गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
 अधश्च मूलान्यनुसंततानि
 कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥
 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
 नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
 अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
 मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
 यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
 तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
 यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥
 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
 अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
 द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
 र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥ ६ ॥
 ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
 मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥
 शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
 गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
 अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥
 उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
 विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥
 यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
 यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥
 यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
 यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥
 गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
 पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥
 अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
 प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥
 सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
 मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
 वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
 वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

न च संप्रविष्टः इति माध्वपाठः ॥ ३ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगोनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहादृहीत्वाऽसद्बाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १०
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
आढ्योऽभिजनवानसि कोऽन्योस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तप्सादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २१
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरैः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोज्यं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३

यजन्ते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४

अशास्त्रविहितं धोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यामुरनिश्चयान् ॥ ६

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याःस्निग्धाःस्थिरा हृद्या आहाराःसात्विकप्रियाः

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२

विधिहीनमसृष्टाब्धं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाह्यं तप उच्यते ॥ १५

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ॥ १७

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् २०

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२

ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भगवद्गीताध्यायः ॥ १८ ॥

अर्जुन उवाच ।
संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्शेषिनिषूदन ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २
त्याज्यं दोषघदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भंरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायकेशभयाच्चजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ९
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२
पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां ॥ १३
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्केष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमांल्लोकां हन्ति न निबध्यते ॥ १७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८
ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ॥ २०
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
यत्तु कृत्स्नवदेकसिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
 क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
 अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
 मुक्तसङ्गो न हंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्बुद्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
 विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
 प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
 अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
 सर्वार्थान्विपरीताश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
 यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
 यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
 विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
 परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
 यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
 निद्रालसप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९
 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४०

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३
 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
 स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
 यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
 सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
 सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
 सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
 समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०
 बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
 विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
 अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
 भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५
 सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मम्यपाश्रयः ।
 मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
 अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
 यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
 मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९
 स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्ववशोपि तत् ॥ ६०
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ६२
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
 विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५
 सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
 इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
 य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
 भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
 अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०
 श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
 सोपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१
 कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।
 कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२
 अर्जुन उवाच ।
 नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
 स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३
 सञ्जय उवाच ।
 इत्थं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४
 व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
 योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५
 राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
 केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
 तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
 विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ ७७
 यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
 तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगोनाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

(अथ भीष्मवधपर्व ॥ ४ ॥)

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिरेण रथादवरुह्य भीष्मद्रोणाद्यभिवादनपूर्वकं तेभ्यो जयाशीघ्रं हणम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरे पुनर्भ्रातृभिः सह रथारूढे सन्नाहभेरीवादनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ १
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ॥ २
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते ।
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ३
षट्शतानि सर्विंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिं तु सञ्जयः ॥ ४
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।
भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ॥ ५
सञ्जय उवाच ।
ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् ।
पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ ६
पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ।
दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ ७
ततो भेर्यश्च पेंश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ८
तथा देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनाधिप ।
सिद्धचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ९
ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ १०
'ते सेने स्तिमिते सजे वीक्षमाणे परस्परम् ।
गङ्गायमुनयोर्वेगो यथैवैत्य परस्परम् ॥ ११
एवं प्रवृत्ते ते सेने निःशब्दे जनसंसदि ।
चित्रे पट इवालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय समवस्थिते ।

ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रज्वलिते नृप ॥ १३
विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
अवरुह्य रथात्क्षिप्रं पद्मामेव कृताञ्जलिः ॥ १४
पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वाग्यतः प्रययौ धीरः प्राञ्चुखो रिपुवाहिनीम् ॥ १५
तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अवतीर्थ रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ १६
वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ।
तथा मुख्याश्च राजानस्तच्चित्ता जग्मुरुत्सुकाः ॥ १७
अर्जुन उवाच ।
किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।
पद्मामेव प्रयातोऽसि प्राञ्चुखो रिपुवाहिनीम् ॥ १८
भीमसेन उवाच ।
क गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।
दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १९
नकुल उवाच ।
एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।
भीमे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क नु ॥ २०
सहदेव उवाच ।
अस्मिन्नणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।
उत्सृज्य क नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ २१
सञ्जय उवाच ।
एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दनः ।
नोवाच वाग्यतः किञ्चिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ २२
तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ।
अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ २३
एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
अनुमान्य गुरुन्सर्वान्योत्सृजे पार्थिवोऽरिभिः ॥ २४

श्रूयते हि पुराकल्पे गुरुनननुमान्य यः ।
 युध्यते स भवेच्चक्रमपध्यातो महत्तरैः ॥ २५
 अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
 भुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ २६
 एवं भुवति कृष्णेऽत्र धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
 हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् २७
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्धारतराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 मिथः संकथयांचकुरेषो हि कुलपांसनः ॥ २८
 व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकम् ।
 युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २९
 धनञ्जये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
 नकुले सहदेवे च भीतिरभ्येति पाण्डवम् ॥ ३०
 न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ।
 यथाऽस्य हृदयं भीतमल्पसत्वस्य संयुगे ॥ ३१
 ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
 हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चेलानि दुधुवुश्च ह ॥ ३२
 व्यनिन्दंश्च तथा सर्वे योधास्तव विशांपते ।
 युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन हि ॥ ३३
 ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
 निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशांपते ॥ ३४
 किं नु वक्ष्यति राजाऽसौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
 किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ ३५
 विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
 उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ ३६
 सोऽवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
 भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३७
 तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
 भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह ।
 अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥ ३९
 भीष्म उवाच ।
 यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।

शपेयं त्वां महाराज परीभावाय भारत ॥ ४०
 प्रीतोऽहं पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
 यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ४१
 त्रियतां च वरः पार्थ किमस्यतोऽभिकाङ्क्षसि ।
 एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ४२
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज वद्वोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४३
 अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
 भृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ४४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मन्त्रयस्व महाबाहो हितैषी मम नित्यशः ।
 युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ४५
 भीष्म उवाच ।
 राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।
 कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ४६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ।
 एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४७
 भीष्म उवाच ।
 नैनं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।
 विजयेत पुमान्कश्चित्साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ४८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोस्तु ते ।
 वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४९
 भीष्म उवाच ।
 न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
 न तावन्मृत्युकालोऽपि पुनरागमनं कुरु ॥ ५०
 सञ्जय उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
 शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ५१
 प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ५२
 स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ५३

आमन्त्रये त्वां भगवन्योत्से विगतकल्मषः ।
 कथं जये रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ५४
 द्रोण उवाच ।
 यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 शपेयं त्वां महाराज परीभावाय सर्वशः ॥ ५५
 तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयाऽनघ ।
 अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ५६
 करवाणि च ते कामं ब्रूहि त्वमभिकाङ्क्षितम् ।
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५७
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५८
 ब्रवीम्येतत्क्लीबवच्चां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
 योत्सेऽहं कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ५९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्वितम् ।
 युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ६०
 द्रोण उवाच ।
 ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
 अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ६१
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
 युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ६२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु यन्मेऽभिकाङ्क्षितम् ।
 कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ६३
 द्रोण उवाच ।
 न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युद्धाम्यहं रणे ।
 ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ६४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।
 आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ६५
 द्रोण उवाच ।
 न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रथे स्थितम् ।
 युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षैर्धवर्षिणम् ॥ ६६

ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
 हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ६७
 शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा तु महदप्रियम् ।
 श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६८
 सञ्जय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।
 अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६९
 सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ७०
 अनुमानये त्वां योत्सेऽहं गुरो विगतकल्मषः ।
 जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाऽनघ ॥ ७१
 कृप उवाच ।
 यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 शपेयं त्वां महाराज परीभावाय सर्वशः ॥ ७२
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७३
 तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।
 अतस्त्वां क्लीबवद्भूयां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ।
 इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ॥ ७५
 सञ्जय उवाच ।
 तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ।
 अवध्योऽहं महीपाल युद्धस्य जयमाप्नुहि ॥ ७६
 प्रीतस्तेऽभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।
 आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ७७
 एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य विशांपते ।
 अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्वराद् ॥ ७८
 स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ७९
 अनुमानये त्वां दुर्धर्ष योत्से विगतकल्मषः ।
 जयेयं नु परान्राजन्ननुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ८०

अभिजानामि अनुजानामि ॥ ६१ ॥ प्रायगतं मरणाय नियतम् ।
 अचेतनं योगबलेन त्यक्तेहम् । योधानां मध्ये कश्चिदिति

शेषः ॥ ६७ ॥ जह्यां त्यजेयम् ॥ ६८ ॥

शल्य उवाच ।

यदि मां नाधिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज परीभावाय वै रणे ॥ ८१
तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।
अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ८२
ब्रूहि चैष परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ८३
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८४
करिष्यामि हि ते कामं भागिनेयं यथेप्सितम् ।
ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ८५
युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् ।
कामं युद्धं परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ८६
शल्य उवाच ।

किमत्र ब्रूहि साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।
कामं योत्से परस्यार्थे बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८७
युधिष्ठिर उवाच ।

स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।
सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८८
शल्य उवाच ।

संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितम् ।
गच्छ युध्यस्व विसन्धः प्रतिजाने वचस्तव ॥ ८९
सञ्जय उवाच ।

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ।
निर्जगाम महासैन्याद्वातुभिः परिवारितः ॥ ९०
वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।
तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थं गदाग्रजः ॥ ९१
श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे ।
अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ९२
हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगम् ।
धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ९३
कर्ण उवाच ।

भवतः भवत्संबन्धी ॥ ९८ ॥ तन्तुः संततिः । पिण्डः पितृयज्ञः ।
अन्ये सर्वे मरिष्यन्तीति भावः ॥ १०० ॥ गौरवं मान्यत्वम् ।
भीष्म ० ९

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ९४
सञ्जय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ९५
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।
योऽस्मान्बृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ॥ ९६
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९७
अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धृतराष्ट्रजान् ।
युष्मदर्थं महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९८
युधिष्ठिर उवाच ।

एहोहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९९
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ १००
भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धातराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ १०१
सञ्जय उवाच ।

ततो युयुत्सुः कौरव्यान्परित्यज्य सुतांस्तव ।
जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिं १०२
ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजः ।
जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् ॥ १०३
प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे स्वरथान्पुरुषर्षभाः ।
ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ १०४
अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ १०५
रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे तदा ॥ १०६
गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ १०७
सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।
दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः ॥ १०८

॥ १०७ ॥ सौहृदं मैत्रीम् । कृपां स्नेहम् । दयां परदुःखग्रहणे-
च्छाम् ॥ १०८ ॥

साधुसाध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः ।
वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षणाः ॥ १०९ ॥
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तथा ।

वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ ११० ॥
ततो जघ्मर्महाभेरीः शतशश्च सहस्रशः ।
शङ्खाश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १११ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कुरुपाण्डवसेनयोर्युद्धारम्भः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवा नु किम् ॥ १ ॥
सञ्जय उवाच ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुःशासनस्तव ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २ ॥
तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३ ॥
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः
भेरीमृदङ्गमुरजा ह्यकुञ्जरनिःस्वनाः ॥ ४ ॥
उभयोः सेनयोर्द्वासंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।
वयं तान्प्रतिनर्दन्तस्तदाऽऽसीत्तुमुलं महत् ॥ ५ ॥
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः
प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६ ॥
नरेन्द्र नागाश्चरथाकुलाना-
मभ्यागतानामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव धोषस्तुमुलश्चमूनां
वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ७ ॥
तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले रोमहर्षणे ।
भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ॥ ८ ॥
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च वृंहितम् ।
सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९ ॥
हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।

सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्य नदतः स्वनः ॥ १० ॥
तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।
जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११ ॥
वाहनानि च सर्वाणि शक्रन्मूत्रं प्रसुचुवुः ।
शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवतरे मृगाः ॥ १२ ॥
दर्शयन्धोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।
विभीषयंस्तव सुतान्भीमसेनः समभ्ययात् ॥ १३ ॥
तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
छादयन्तः शरव्रातैर्मैघा इव दिवाकरम् ॥ १४ ॥
दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।
दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृपः ॥ १५ ॥
विर्विशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६ ॥
महाचापानि धुन्वन्तो मेघा इव सविद्युतः ।
आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ १७ ॥
अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौमद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८ ॥
धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरदयन्तः शितैः शरैः ।
वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९ ॥
तस्मिन्प्रथमसंग्रामे भीमज्यातलनिःस्वने ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराब्जुखः ॥ २० ॥
लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।
निमित्तवेधिनां चैव शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१ ॥
नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा ।
विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतीषीव नभस्तलात् ॥ २२ ॥

कीर्तिमतां पाण्डवानां स्तुतिसंहिता वाच इति संबन्धः ॥ १०९ ॥
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

महान् समुच्छ्रयः संग्रहो यत्र ॥ ६ ॥ अभ्यभूत् अभिभूतवान्
॥ ९ ॥ सोदर्याः राजानुजाः ॥ १४ ॥ निमित्तं लक्ष्यम् ॥ २१ ॥

सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।
 ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३
 ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजन्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४
 कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रार्पिते इव ॥ २५
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
 सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६

युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः ।
 विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७
 उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।
 अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २८
 प्रयुद्धानां प्रभयानां पुनरावर्तिनामपि ।
 नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समदृश्यत ॥ २९
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।
 अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

कुरुपाण्डवसेनयोर्द्वन्द्वयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमहो विशांपते ।
 प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १
 कुरूणां सृञ्जयानां च जिगीषूणां परस्परम् ।
 सिंहानामिव संह्रदो दिवमुर्वी च नादयन् ॥ २
 आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।
 जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३
 तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।
 पत्नीनां पादशब्दश्च वाजिनां च महास्वनः ॥ ४
 तोत्राङ्कुशनिपातश्च आयुधानां च निःस्वनः ।
 घण्टाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ५
 तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले रोमहर्षणे ।
 बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
 ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
 अथ शान्तनवो राजन्नभ्यधावद्वनञ्जयम् ।
 प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
 अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
 अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९

तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ।
 गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्वली ॥ १०
 तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ।
 सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ११
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मां च सात्यकिम् ॥ १२
 आनर्च्छतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ।
 तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ॥ १३
 वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ।
 अभिमन्युर्महेष्वासं बृहद्वलमयोधयत् ॥ १४
 ततः कोसलराजाऽसावभिमन्योर्विशांपते ।
 ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च व्यपातयत् ॥ १५
 सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।
 बृहद्वलं महाराजं विव्याध नवभिः शरैः ॥ १६
 अथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्दनः ।
 ध्वजमेकेन चिच्छेद पाणिमेकेन सारथिम् ॥ १७
 अन्योन्यं च शरैः क्रुद्धौ ततश्चाते परस्परम् ।
 मानिनं समरे दृष्टं कृतवैरं महारथम् ॥ १८
 भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ।

पटे इति सप्तम्यन्तम् ॥ २५ ॥ सैन्येन सेनाभवेन ॥ २८ ॥

अति अतिक्रम्य ॥ ३० ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पूर्वाह्णे पूर्वभागे ॥ १ ॥ तोत्रं गजदमनं वेणुकाख्यं वेणु-

बुधसमाकारम् ॥ ५ ॥ आनर्च्छतुः पीडितवन्तौ । तक्षमाणौ
 तनुकुर्वणौ ॥ १३ ॥ पुष्पैः शबलौ विचित्रौ ॥ १४ ॥ एकेन
 पाणिं पृष्ठगोपं एकेन सारथिमिति च ॥ १७ ॥

तावुमौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ॥ १९
 अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ।
 तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ २०
 विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ।
 दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युधाय महाबलम् ॥ २१
 अविध्यन्निशितैर्बाणैर्वहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ॥ २२
 चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत ।
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ २३
 पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।
 तुरङ्गाश्चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं चैवाभ्यपातयत् ॥ २४
 दुर्मुखः सहदेवं च प्रत्युधाय महाबलम् ।
 विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २५
 सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महारणे ।
 शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २६
 तावन्त्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
 त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २७
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्राजानमभ्ययात् ।
 तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष ॥ २८
 तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्वलवत्तरम् ॥ २९
 ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 छादयामास संकुद्रतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३०
 धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ।
 तस्य द्रोणः सुसंकुद्रः परासुकरणं दृढम् ॥ ३१
 त्रिधा चिच्छेद समरे पाञ्चाल्यस्य तु कार्मुकम् ।
 शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ॥ ३२
 प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ।
 अथान्यद्भुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ॥ ३३
 द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ।
 तावन्त्योन्यं सुसंकुद्रौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३४
 सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।

प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३५
 तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विभेद रणे भुजम् ।
 सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३६
 तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं विशांपते ।
 दृप्तयोः समरे पूर्वं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३७
 बाह्यीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशांपते ।
 अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३८
 बाह्यीकस्तु रणे राजन्धृष्टकेतुमर्मर्षणः ।
 शरैर्वहुभिरानर्च्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३९
 चेदिराजस्तु संकुद्रो बाह्यीकं नवभिः शरैः ।
 विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ४०
 तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च पुनःपुनः ।
 समीयतुः सुसंकुद्रावङ्गारकबुधाविव ॥ ४१
 राक्षसं रौद्रकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः ।
 अलम्बुसं प्रत्युदियाद्वलं शक्र इवाहवे ॥ ४२
 घटोत्कचस्ततः क्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
 नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४३
 अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम् ।
 बहुधा दारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४४
 व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।
 यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४५
 शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ।
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिनमुपस्थितम् ॥ ४६
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा ह्यकम्पयत् ।
 शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४७
 सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
 तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्वहुविधैर्मृधे ॥ ४८
 भगदत्तं रणे शरं विराटो वाहिनीपतिः ।
 अभ्ययाच्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९
 विराटो भगदत्तं तु शरवर्षेण भारत ।
 अभ्यवर्षत्सुसंकुद्रो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ५०
 भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ५१
 बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
 तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ५२
 गौतमं कैकेयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याऽभ्यपूरयत् ।
 तावन्योन्यं हयान्दत्त्वा धनुश्छित्त्वा च भारत ५३
 विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
 तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५४
 द्रुपदस्तु ततो राजन्सैन्धवं वै जयद्रथम् ।
 अभ्युद्ययौ हृष्टरूपो हृष्टरूपं परंतपः ॥ ५५
 ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
 ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ५६
 तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।
 ईक्षणप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५७
 विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।
 अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५८
 विकर्णः सुतसोमं तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः ।
 सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५९
 सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः ।
 अभ्यद्रवत्संकुद्धः पाण्डुवार्थं पराक्रमी ॥ ६०
 सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।
 महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ६१
 चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ।
 प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ६२
 शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
 अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तः सिंह इव द्विपम् ॥ ६३
 यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौवलं निशितैः शरैः ।
 व्यदारयत् संग्रामे मधवानिव दानवम् ॥ ६४
 शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे ।
 व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६५
 सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्भोजानां महारथम् ।
 श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे ॥ ६६
 सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् ।
 विद्ध्वा नाकम्पयत् वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६७

श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्भोजानां महारथम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्च्छदारयन्निव सर्वशः ॥ ६८
 इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषमरिन्दमम् ।
 प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परंतपः ॥ ६९
 आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्दत्त्वा महारथः ।
 ननाद बलवान्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ७०
 श्रुतायुस्तु ततः क्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
 निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ७१
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।
 ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ७२
 तत्राद्भुतमपश्याम तयोर्धोरं पराक्रमम् ।
 अयुध्येतां स्थिरौ भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७३
 अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।
 कुन्तिभोजश्च तं तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७४
 कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
 स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७५
 केकया आतरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिष ।
 ससैन्यास्ते ससैन्याश्च योधयामासुराहवे ॥ ७६
 वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् ।
 उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७७
 उत्तरश्चापि तं वीरं विव्याध निशितैः शरैः ।
 चेदिराद् समरे राजशुल्कं समभिद्रवत् ॥ ७८
 तथैव शरवर्षेण उलूकं समविद्धयत् ।
 उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७९
 तयोर्युद्धं समभवद्भोररूपं विशांपते ।
 दारयेतां सुसंकुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ८०
 एवं द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
 पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुले ॥ ८१
 मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
 तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत् किञ्चन ॥ ८२
 गजो गजेन समरे रथिनं च रथी ययौ ।
 अश्वोऽश्वं समभिप्रायात्पदातिश्च पदातिनम् ॥ ८३

शाणोल्लीवेन । सृष्टे संग्रामे ॥ ४८ ॥ तुभ्यं तव । सुतसोमं
 भैमसेनिम् ॥ ५८ ॥ चेकितानो यादवः ॥ ६० ॥ इरावा-

नर्जुनपुत्रः ॥ ६९ ॥ संससज्जतुः संसक्तावभूताम् ॥ ७२ ॥
 द्वन्द्वं द्वयोर्द्वयोर्युद्धम् ॥ ८१ ॥

ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
 शूराणां समरे तत्र समासाद्येतेतरम् ॥ ८४
 तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।
 प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुरसमं भुवि ॥ ८५

ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
 अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८६
 तत्रतत्र प्रदृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
 सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 राजञ्छतसहस्राणि तत्रतत्र पदातिनाम् ।
 निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १
 न पुत्रः पितरं जज्ञे पिता वा पुत्रमौरसम् ।
 न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयं न च मातुलः ॥ २
 न मातुलं च स्वस्त्रीयो न सखायं सखा तथा ।
 आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
 रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन्त्यैः ।
 अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४
 रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः ।
 संगतैः सहिताः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५
 न शेकुश्चलितुं केचित्सन्निपत्य रथा रथैः ।
 प्रभिन्नास्तु महाकायाः सन्निपत्य गजा गजैः ॥ ६
 बहुधा दारयन्कुद्धा विषाणैरितरेतरम् ।
 सतोरणपताकैश्च वारणा वरवारणैः ॥ ७
 अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः ।
 दन्तैरभिहतास्तत्र चुकुशुः परमातुराः ॥ ८
 अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः ।
 अप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
 प्रभिन्नैरपि संसक्ताः केचित्तत्र महागजाः ।
 क्रौञ्चवन्निनदं कृत्वा दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ १०

सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११
 प्रणेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।
 प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवान् रवान् ॥ १२
 गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।
 ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वथैः ॥ १३
 गदाभिर्मुसलैश्चैव भिन्दिपालैः सतोमरैः ।
 आयसैः परिवैश्चैव निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४
 प्रगृहीतैः सुसंरब्धा द्रवमाणास्ततस्ततः ।
 व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५
 राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसक्ता नरशोणितैः ।
 प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १६
 अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ।
 संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७
 गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ।
 दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ १८
 तत्रतत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।
 शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९
 हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।
 हंसैरपि महावेगैरन्योन्यमभिभिद्रुताः ॥ २०
 तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।

विपरीतं अतीतक्रमम् ॥ ८६ ॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

प्रयुद्धानि युद्धं कृतवन्ति ॥ १ ॥ जज्ञे ज्ञातवान् ॥ २ ॥ आविष्टा इव भूतादिना गृहीता इव ॥ ३ ॥ युगानि अश्वस्कन्धार्पितानि दारुणि ॥ ४ ॥ रथेषा रथदण्डः । कूबरो युगकूलः । संगतैः संमुखागतैः ॥ ५ ॥ प्रभिन्नाक्ष्योतन्मदाः ॥ ६ ॥ विषाणैर्दन्तैः ।

तोरणानि चतुःस्तम्भमण्डपाकारस्य गजपल्याणस्य अम्बारीति भाषया प्रसिद्धस्य । द्वाराणि पताकाश्च तत्रैव स्तम्भशेखरस्थाः ॥ ७ ॥ संमुखाभिमुखाः अन्योन्यसंमुखा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अवक्षिप्तावधूतानां अधोमुखं पातितानां परेषां मर्मसु पततामसीनामिति संबन्धः ॥ १७ ॥ प्रेतानां नारकाणाम् ॥ १९ ॥

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१
 अश्वैरग्न्यजवैः केचिदापुत्य महतो रथात् ।
 शिरांस्याददिरं वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२
 बहूनपि हयारोहान्भलैः सन्नतपर्वभिः ।
 रथी जघान संप्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३
 नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।
 पादैरेव विमृद्नन्ति मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४
 पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।
 प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ २५
 साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्य वरवारणाः ।
 सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति ॥ २६
 साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्गजाः ।
 रथौघानभिमुद्गन्तः सध्वजानभिचक्रमुः ॥ २७
 पुंस्त्वादतिमदत्वाच्च केचित्तत्र महागजाः ।
 साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८
 अश्वारोहैश्च समरे हस्तिसादिभिरेव च ।
 प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वपि च वारणान् ।
 आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २९
 नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ।
 निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरपिताः ॥ ३०
 महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशांपते ।
 द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्मच्छदैरपि ॥ ३१
 विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नः परान्रणे ।
 अभिप्लुतमभिकुद्धमेकपार्श्ववदारितम् ॥ ३२
 विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वथैः ।
 केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ॥ ३३
 विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ।
 शङ्कुभिर्दारिताः केचित्संभिन्नाश्च परश्वथैः ॥ ३४
 हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरंगमैः ।
 रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ताश्च परश्वथैः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

व्याक्रोशन्त नरा राजंस्तत्रतत्र स बान्धवान् ।
 पुत्रानन्ये पितृनन्ये भ्रातृश्च सह बन्धुभिः ॥ ३६
 मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ।
 विकीर्णात्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ॥ ३७
 बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ।
 क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषिता जीवितेप्सवः ॥ ३८
 तृषापारिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशांपते ।
 भूमौ निपतिताः सङ्क्षेपे मृगयांचक्रिरे जलम् ॥ ३९
 रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
 व्यनिन्दन्मृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ ४०
 अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
 नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष ।
 तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्रतत्र परस्परम् ॥ ४१
 आदश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वरदनच्छदम् ।
 भुक्कुटीकुटिलैर्वक्रैः प्रेक्षन्ति च परस्परम् ॥ ४२
 अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ता व्रणपीडिताः ।
 निष्कृजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ४३
 अन्ये च विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
 प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ।
 अशोभन्त महाराज सपुष्पा इव किंशुकाः ॥ ४४
 संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
 वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४५
 निजघान पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
 स्वस्त्रीयो मातुलं चापि स्वस्त्रीयं चापि मातुलः ॥ ४६
 सखा सखायं च तथा संबन्धी बान्धवं तथा ।
 एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४७
 वर्तमाने तथा तस्मिन्निर्मर्यादे भयानके ।
 भीष्ममासाद्य पार्थानां बाहिनी समकम्पत ॥ ४८
 केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।
 राजतेन महाबाहुरुच्छित्तेन महारथे ।
 बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ४९

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

उत्तरकुमारवधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 गतपूर्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
 वर्तमाने तथा रौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १
 दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ।
 भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
 एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभः ।
 पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
 चेदिकाशिकरूपेषु पञ्चालेषु च भारत ।
 भीष्मस्य बहुधा तालश्चलत्केतुरदृश्यत ॥ ४
 स शिरांसि रणेऽरीणां रथांश्च सयुगध्वजान् ।
 निचकर्त महावेगैर्भलैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५
 नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ।
 भृशमार्तस्वरं चकुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
 अभिमन्युः सुसंकुद्रः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
 संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
 जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
 अभ्यवर्तत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
 स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा ।
 भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह ॥ ९
 कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिराशुगैः ।
 विद्ध्वा नवभिरानर्च्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् ॥ १०
 पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
 ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ११
 दुर्मुखस्य तु भलेन सर्वावरणभेदिना ।
 जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ॥ १२
 धनुश्चिच्छेद भलेन कार्तस्वरविभूषितम् ।
 कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३
 जघान परमकुद्रो नृत्यन्निव महारथः ।
 तस्य लाघवमुद्रीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ १४
 लब्धलक्षतया कार्ण्यैः सर्वे भीष्ममुखा रथाः ।

सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनंजयम् ॥ १५
 तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ।
 दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ १६
 तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ।
 विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७
 ध्वजं चास्य त्रिभिर्भलैश्चिच्छेद परमौजसः ।
 सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८
 तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
 विद्ध्वा नाकम्पयत्कार्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९
 स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि कार्णिः पञ्चरथान्प्रति ॥ २०
 ततस्तेषां सहस्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
 ननाद बलवान्कार्णिर्भीष्माय विसृजञ्छरान् ॥ २१
 तत्रास्य सुमहद्राजन्वाहोर्बलमदृश्यत ।
 यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२
 पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि ग्राहिणोच्छरान् ।
 स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्छरान् ॥ २३
 ततो ध्वजममोघेषुभीष्मस्य नवभिः शरैः ।
 चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ २४
 स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
 सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
 तं तु सौभद्रविशिखैः पातितं भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वा भीमो ननादोच्चैः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
 अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि सुबहूनि च ।
 प्रादुश्चेक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७
 ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।
 अवाकिरदमेयात्मा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८
 ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
 रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९
 विराटः सह पुत्रेण वृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

पिशङ्गैः पिङ्गलैः ॥ ७ ॥ कर्णिकारेण कर्णिकारद्वयोपमेन ॥ ८ ॥
 अनुरथैः पार्णिगोपादिभिः ॥ ९ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन आकर्णा-

कृष्टस्य केन । प्रणिहितेन प्रेरितेन ॥ ११ ॥

भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशांपते ॥ ३०
 तेषां जवेनापततां भीष्मः शान्तनवो रणे ।
 पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्च्छत्सात्यकिं नवभिः शरैः ३१
 पूर्णायतविमृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।
 ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२
 जाम्बूनदमयः श्रीमान्केसरी स नरोत्तम ।
 पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३
 ततो भीमस्त्रिभिर्विद्धा भीष्मं शान्तनवं रणे ।
 कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
 प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
 अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५
 तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथे ।
 शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं शरैः ॥ ३६
 तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।
 पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
 उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
 तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः ॥ ३९
 असिमादाय शल्योऽपि अवपुत्य रथोत्तमात् ।
 तस्य वारणराजस्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४०
 भिन्नमर्मा शरशतैश्छिन्नहस्तः सवारणः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१
 एतदीदृशकं कृत्वा मद्राजो नराधिप ।
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
 उत्तरं वै हतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं तदा ।
 कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ॥ ४३
 श्वेतः क्रोधात्प्रज्ज्वाल हविषा हव्यवाडिव ।
 स विस्फार्य महच्चापं शक्रचापोपमं बली ॥ ४४
 अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ।
 महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ॥ ४५
 मुञ्चन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ॥ ४६

रथे रथोपरि ॥ ३६ ॥ वैराटिः शङ्कः ॥ ४३ ॥

भीष्म० १०

तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
 मद्राजमभीप्सन्तो मृत्योर्दृष्टान्तरं गतम् ॥ ४७
 बृहद्वलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागधः ।
 तथा रुक्मरथो राजञ्शल्यपुत्रः प्रतापवान् ॥ ४८
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्भोजश्च सुदक्षिणः ।
 बृहत्क्षत्रस्य दायादः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ४९
 नानावर्णविचित्राणि धनूंषि च महात्मनाम् ।
 विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेष्विव विद्युतः ॥ ५०
 ते तु बाणमयं वर्षं श्वेतमूर्धन्यपातयन् ।
 निदाधान्तेऽनिलोद्धृता मेघा इव नगे जलम् ॥ ५१
 ततः क्रुद्धो महेष्वासः सप्तभल्लैः सुतेजनैः ।
 धनूंषि तेषामाच्छिद्य ममर्द पृतनापतिः ॥ ५२
 निकृत्तान्येव तानि सप्त समदृश्यन्त भारत ।
 ततस्ते तु निमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषि च ॥ ५३
 सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
 ततः पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः ।
 निचकर्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनाम् ॥ ५४
 ते निकृत्तमहाचापास्त्वरमाणा महारथाः ।
 रथशक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान्वान् ॥ ५५
 अन्वयुर्भरतं श्रेष्ठं सप्त श्वेतरथं प्रति ।
 ततस्ता ज्वलिताः सप्त महेन्द्राशनिनिःस्वनाः ५६
 अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित् ।
 ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणम् ॥ ५७
 प्राहिणोद्भरतं श्रेष्ठं श्वेतो रुक्मरथं प्रति ।
 तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान् ॥ ५८
 ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन दृढाहतः ।
 निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ५९
 तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः ।
 अपोवाह नसंभ्रान्तः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ६०
 ततोऽन्यान्यद् समादाय श्वेतो हेमविभूषितान् ।
 तेषां षण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ॥ ६१
 हयांश्च तेषां निर्भिद्य सारथींश्च परंतप ।
 शरैश्चैतान्समाकीर्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ६२
 ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत ।

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं प्रति ॥ ६३
 ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः ।
 वृतस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छेतरथं प्रति ॥ ६४
 मृत्योरास्वमनुप्राप्तं मद्राजममोचयत् ।
 ततो युद्धं समभवत्तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ६५

तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
 सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ॥ ६६
 कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ।
 एतेषु नरसिंहेषु चेदिमत्स्येषु चैव ह ।
 ववर्ष शरवर्षाणि कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

श्वेतयुद्धम् ॥ १ ॥ भीष्मेण श्वेतवधः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति ।
 कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
 भीष्मः शान्तनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
 सञ्जय उवाच ।
 राजञ्जितसहस्राणि ततः क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ २
 श्वेतं सेनापतिं शूरं पुरस्कृत्य महारथाः ।
 राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत ॥ ३
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथाः ।
 अभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ४
 जिघांसन्तं युधांश्रेष्ठं तदासीत्तुमुलं महत् ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महावैशसमच्युत ॥ ५
 तावकानां परेषां च यथा युद्धमवर्तत ।
 तत्राकरोद्रथोपस्थाञ्शून्याञ्शान्तनवो बहून् ॥ ६
 तत्राद्भुतं महच्चक्रे शरैराच्छेद्रथोत्तमान् ।
 समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ॥ ७
 नुदन्समन्तात्समरे रविरुद्यन्त्यथा तमः ।
 तेनाजौ प्रेषिता राजञ्शराः शतसहस्रशः ॥ ८
 क्षत्रियान्तकराः सङ्क्षेपे महावेगा महाबलाः ।
 शिरांसि पातयामासुर्वीराणां शतशो रणे ॥ ९
 गजान्कण्टकसन्नाहान्वज्रेणैव शिलोच्चयान् ।
 रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त विशांपते ॥ १०
 एके रथं पर्यवहन्स्तुरगाः सतुरंगमम् ।
 युवानं निहतं वीरं लम्बमानं सकाशुकम् ॥ ११
 उदीर्णाश्च हया राजन्वहन्तस्तत्रतत्र ह ।

बद्धखड्गनिपङ्गाश्च विध्वस्तशिरसो हताः ॥ १२
 शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ।
 परस्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः ॥ १३
 उत्थाय च प्रधावन्तो द्वन्द्वयुद्धमवाप्नुवन् ।
 पीडिताः पुनरन्योन्यं लुठन्तो रणमूर्धनि ॥ १४
 सचापाः सनिषङ्गाश्च जातरूपपरिष्कृताः ।
 विस्रब्धहतवीराश्च शतशः परिपीडिताः ॥ १५
 तेनतेनाभ्यधावन्त विसृजन्तश्च भारत ।
 मत्तो गजः पर्यवर्तद्वयांश्च हतसादिनः ॥ १६
 सरथा रथिनश्चापि विमृदन्तः समन्ततः ।
 स्यन्दनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येन सायकैः ॥ १७
 हतसारथिरप्युच्चैः पपात काष्ठवद्रथः ।
 युध्यमानस्य संग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ॥ १८
 धनुःकूजितविज्ञानं तत्रासीत्प्रतियुद्धयतः ।
 गात्रस्पर्शेन योधानां व्यज्ञास्त परिपन्थिनम् ॥ १९
 युद्धयमानं शरै राजन्सिञ्जिनीध्वजिनीरवात् ।
 अन्योन्यं वीरसंशब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः ॥ २०
 शब्दायमाने संग्रामे पृढे कर्णदारिणि ।
 युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकम् ॥ २१
 नाश्रौषं नामगोत्राणि कीर्तनं च परस्परम् ।
 भीष्मचापच्युतैर्वर्णैरार्तानां युध्यतां मृधे ॥ २२
 परस्परेषां वीराणां मनांसि समकम्पयन् ।
 तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे रोमहर्षणे ॥ २३
 पिता पुत्रं च समरे नाभिजानाति कश्चन ।
 चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एकधुर्ये हये हतः ॥ २४

आक्षिप्तः स्यन्दनाद्वीरः ससारथिरजिह्वगैः ।
 एवं च समरे सर्वे वीराश्च विरथीकृताः ॥ २५
 तेन तेन स दृश्यन्ते धावमानाः समंततः ।
 गजो हतः शिरश्छिन्नं मर्म भिन्नं हयो हतः ॥ २६
 अहतः कोपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ।
 श्वेतः कुरूणामकरोत्क्षयं तस्मिन्महाहवे ॥ २७
 राजपुत्रान्थोदारानवधीच्छतसङ्घशः ।
 चिच्छेद रथिनां बाणैः शिरांसि भरतर्षभ ॥ २८
 साङ्गदा बाहवश्चैव धनुषि च समंततः ।
 रथेषां रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ॥ २९
 छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशांपते ।
 हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत ॥ ३०
 वारणाः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत ।
 वयं श्वेतभयाद्भीता विहाय रथसत्तमम् ॥ ३१
 अपयातास्तथा पश्चाद्विभुं पश्याम धृष्णवः ।
 शरपातमतिक्रम्य कुरवः कुरुनन्दन ॥ ३२
 भीष्मं शान्तनवं युद्धे स्थिताः पश्याम सर्वशः ।
 अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे ॥ ३३
 एकस्तस्यौ नरव्याघ्रो गिरिर्मेरुरिवाचलः ।
 आददान इव प्राणान्सविता शिशिरालये ॥ ३४
 गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्यौ शरमरीचिमान् ।
 स मुमोच महेश्वासः शरसङ्घाननेकशः ॥ ३५
 निघ्नन्नमित्रान्समरे वज्रपाणिरिवामुरान् ।
 ते बध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्तं महाबलम् ॥ ३६
 खयूथादिव ते यूथान्मुक्तं भूमिषु दारुणम् ।
 तमेवमुपलक्ष्यैको हृष्टः पुष्टः परंतप ॥ ३७
 दुर्योधनप्रिये युक्तः पाण्डवान्परिशोचयन् ।
 जीवितं दुस्त्यजं त्यक्त्वा भयं च सुमहाहवे ॥ ३८
 पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विशांपते ।
 प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव ॥ ३९
 दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मस्त्वविरितः श्वेतमभ्ययात् ।
 स भीष्मं शरजालेन महता समवाकिरत् ॥ ४०
 श्वेतं चापि तथा भीष्मः शरौघैः समवाकिरत् ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ॥ ४१

व्याघ्राविव सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२
 भीष्मः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ।
 एकाह्वा निर्देहेद्भीष्मः पाण्डवानामनीकिनीम् ४३
 शरैः परमसंकुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् ।
 पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ॥ ४४
 प्रहर्षं पाण्डवा जग्मुः पुत्रस्ते विमनाभवत् ।
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः ॥ ४५
 ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत संयुगे ।
 दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विशांपतिः ॥ ४६
 भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण नोदिताः ।
 दृष्ट्वा तु पार्थिवैः सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमैः ॥ ४७
 पाण्डवानामनीकानि बध्यमानानि संयुगे ।
 श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ४८
 नाशयामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवौजसा ।
 द्रावयित्वा चमूं राजन्वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९
 आपतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ।
 तौ तत्रोपगतौ राजञ्शरदीप्तौ महाबलौ ॥ ५०
 अयुध्येतां महात्मानौ यथोभौ वृत्रवासवौ ।
 अन्योन्यं तु महाराज परस्परवधैषिणौ ॥ ५१
 निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः ।
 पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी ॥ ५२
 तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
 श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५३
 विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ५४
 स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाऽचलः ।
 वैराटिः समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ॥ ५५
 आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः ।
 संप्रहस्य ततः श्वेतः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ५६
 धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरैः ।
 संधाय विशिखं चैव शरं लोमप्रवाहिनम् ॥ ५७
 उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः ।
 केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ॥ ५८

हतं भीष्ममन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ।
 पाण्डवाश्चापि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान्मुदा युताः ॥ ५९
 भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः ।
 ततो दुर्योधनः क्रोधात्स्वमनीकमनोदयत् ॥ ६०
 यत्ता भीष्मं परीप्सध्वं रक्षमाणाः समंततः ।
 मा नः प्रपश्यमानानां श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ॥ ६१
 भीष्मः शान्तनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि वः ।
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ॥ ६२
 बलेन चतुरङ्गेण गाङ्गेयमन्वपालयन् ।
 बाहीकः कृतवर्मा च शलः शल्यश्च भारत ॥ ६३
 जलसन्धो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
 त्वरमाणास्त्वरकाले परिवार्य समंततः ॥ ६४
 शस्त्रवृष्टिं सुतुमुलां श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
 तान्कुद्भो निशितैर्बाणैस्त्वरमाणो महारथः ॥ ६५
 अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 स निवार्य तु तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ॥ ६६
 महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
 ततोऽन्यद्दनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ॥ ६७
 श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शितैः शरैः ।
 ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायसैः ॥ ६८
 विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ॥ ६९
 प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा ।
 निष्ठानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् ॥ ७०
 तं वीरं वारितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् ।
 हतं श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम् ॥ ७१
 ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव ।
 ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारिताम् ॥ ७२
 श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्वहून् ।
 तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः ॥ ७३
 धनुश्चिच्छेद भलेन पुनरेव पितुस्तव ।
 उत्सृज्य कार्मुकं राजन्गाङ्गेयः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ७४
 अन्यत्कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरम् ।
 तत्र संधाय विपुलान्भलान्सप्त शिलाशितान् ॥ ७५

चतुर्भिश्च जघानाश्चाश्वेतस्य पृतनापतेः ।
 ध्वजं द्वाभ्यां तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः ॥ ७६
 शिरश्चिच्छेद भलेन संकुद्भोऽलघुविक्रमः ।
 हताश्वसूतात्स रथादवपुत्य महाबलः ॥ ७७
 अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत ।
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः ॥ ७८
 ताडयामास निशितैः शरसङ्घैः समंततः ।
 स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ॥ ७९
 स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ।
 ततः शक्तिं रणे श्वेतो जग्राहोर्ग्रां महाभयाम् ॥ ८०
 कालदण्डोपमां घोरां मृत्योर्जिह्वामिव श्वसन् ।
 अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शान्तनवं रणे ॥ ८१
 तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पुरुषो भव ।
 एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी ॥ ८२
 ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम् ।
 पाण्डवार्थं पराक्रान्तस्तवानर्थं चिकीर्षुकः ॥ ८३
 हाहाकारो महानासीत्पुत्राणां ते विशांपते ।
 दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दण्डसमप्रभाम् ॥ ८४
 श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तोरगसन्निभाम् ।
 अपतत्सहसा राजन्महोल्केव नभस्तलात् ॥ ८५
 ज्वलन्तीमन्तरिक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृताम् ।
 असंभ्रान्तस्तदा राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥ ८६
 अष्टभिर्नवभिर्भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः ।
 उत्कृष्टहेमविकृतां निकृतां निशितैः शरैः ॥ ८७
 उच्चुकुशुस्ततः सर्वे तावका भरतर्षभ ।
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८८
 कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत ।
 क्रोधसंमूर्च्छितो राजन्वैराटिः प्रहसन्निव ॥ ८९
 गदां जग्राह संहृष्टो भीष्मस्य निधनं प्रति ।
 क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ९०
 भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् ।
 तस्य वेगमसंवार्य मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ ९१
 प्रहारविप्रमोक्षार्थं सहसा धरणींगतः ।
 श्वेतः क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु तां गदाम् ॥ ९२

रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो धनेश्वरः ।
 तथा भीष्मनिपातिन्या स रथो भस्मसात्कृतः ॥ ९३
 सध्वजः सह सूतेन साश्वः सयुगबन्धुरः ।
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं भीष्मं दृष्ट्वा रथोत्तमाः ॥ ९४
 अभ्यधावन्त सहिताः शल्यप्रभृतयो रथाः ।
 ततोऽन्यं रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मनाः ॥ ९५
 शनकैरभ्ययाच्छ्रेतं गाङ्गेयः प्रहसन्निव ।
 एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शुश्राव विपुलां गिरम् ॥ ९६
 आकाशादीरितां दिव्यामात्मनो हितसंभवाम् ।
 भीष्मभीष्म महाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरुष्व वै ॥ ९७
 एष ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ॥ ९८
 संप्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनम् ॥ ९९
 सहितास्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथाः ।
 सात्यकिभीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १००
 कैकेयो धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
 एतानापततः सर्वान्द्रोणशल्यकृपैः सह ॥ १०१
 अवारयदमेयात्मा वारिवेगानिवाचलः ।
 स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १०२
 श्वेतः खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाणः पितामहः ॥ १०३
 देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
 ततः प्रचरमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ॥ १०४
 अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथः ।
 क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् ॥ १०५
 पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथैः ।
 वृत्तं तं मनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ॥ १०६
 अभ्यवर्तत गाङ्गेयः श्वेतं सेनापतिं द्रुतम् ।
 आपतन्तं ततो भीष्मो भीमसेनं प्रतापवान् ॥ १०७

आजघ्ने विशिखैः पश्या सेनान्यं स महारथः ।
 अभिमन्युं च समरे पिता देवव्रतस्तव ॥ १०८
 आजघ्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभिः सन्नतपर्वभिः ।
 सात्यकिं च शतेनाजौ भरतानां पितामहः ॥ १०९
 धृष्टद्युम्नं च विशत्या कैकेयं चापि पञ्चभिः ।
 तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव ॥ ११०
 वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ।
 ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १११
 विकृष्य बलवान्भीष्मः समाधत्त दुरासदम् ।
 ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनम् ॥ ११२
 ददृशुर्देवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चामितौजसः ॥ ११३
 जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् ।
 अस्तं गच्छन् यथाऽऽदित्यः प्रभामादाय सत्वरः ॥
 एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ।
 तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि ॥ ११५
 प्रपतन्तमपश्याम गिरेः शङ्गमिव च्युतम् ।
 अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथाः ॥ ११६
 प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्यं कुरवश्चापि सर्वशः ।
 ततो दुःशासनो राजञ्श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् ॥ ११७
 वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समंततः ।
 तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ॥ ११८
 प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।
 ततो धनंजयो राजन्वाष्णीयश्चापि सर्वशः ॥ ११९
 अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ।
 ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ॥ १२०
 तावकानां परेषां च नर्दतां च मुहुर्मुहुः ।
 पार्था विमनसो भूत्वा न्यवर्तन्त महारथाः ।
 चिन्तयन्तो वधं घोरं द्वैरथेन परंतपाः ॥ १२१

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

शङ्खयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

(श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः ।
 किमकुर्वन्महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥१
 सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितम् ।
 तदर्थं यततां चापि परेषां प्रपलायिनाम् ॥ २
 मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं संजय शृण्वतः ।
 प्रत्युपायं चिन्तयन्तः सञ्जनाः प्रस्रवन्ति मे ॥ ३
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिस्तदा ।
 कृतं वैरं सदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ॥ ४
 तस्योद्वेगभयाच्चापि संश्रितः पाण्डवान्पुरा ।
 सर्वं बलं परित्यज्य दुर्गं संश्रित्य तिष्ठति ॥ ५
 पाण्डवानां प्रतापेन दुर्गं देशं निवेश्य च ।
 सपत्नान्सततं बाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः ॥ ६
 आश्चर्यं वै सदा तेषां पुरा राज्ञां सुदुर्मतिः ।
 ततो युधिष्ठिरे भक्तः कथं सञ्जय सूदितः ॥ ७
 प्रक्षिप्तः संमतः क्षुद्रः पुत्रो मे पुरुषाधमः ।
 न युद्धं रोचयेद्भीष्मो न चाचार्यः कथंचन ॥ ८
 न कृपो न च गान्धारी नाहं सञ्जय रोचये ।
 न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ ९
 न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ ।
 वार्यमाणो मया नित्यं गान्धार्या विदुरेण च ॥ १०
 जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना ।
 दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि सञ्जय ॥ ११
 कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् ।
 दुःशासनस्य च तथा पाण्डवान्नान्वचिन्तयत् ॥ १२
 तस्याहं व्यसनं घोरं मन्ये प्राप्तं तु सञ्जय ।
 श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ॥ १३
 संक्रुद्धः कृष्णसहितः पार्थः किमकरोद्युधि ।
 अर्जुनाद्धि भयं भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ॥ १४
 स हि शूरश्च कौन्तेयः क्षिप्रकारी धनंजयः ।
 मन्ये शूरैः शरीराणि शत्रूणां प्रमथिष्यति ॥ १५
 ऐन्द्रिभिन्द्रानुजसमं महेन्द्रसदृशं बले ।

अमोघक्रोधसंकल्पं दृष्ट्वा वः किमभून्मनः ॥ १६
 तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
 इन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रपतन्समितिजयः ॥ १७
 वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणां च प्रयोजकः ।
 सखज्ञाक्षेपहस्तस्तु घोषं चक्रे महारथः ॥ १८
 स सञ्जय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली ।
 धृष्टद्युम्नः किमकरोच्छेते युधि निपातिते ॥ १९
 पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपतेः ।
 मन्ये मनः प्रजज्वाल पाण्डवानां महात्मनाम् २०
 तेषां क्रोधं चिन्तयंस्तु अहःसु च निशासु च ।
 न शान्तिमधिगच्छामि दुर्योधनकृतेन हि ।
 कथं चाभून्महायुद्धं सर्वमाचक्ष्व सञ्जय ॥ २१
 सञ्जय उवाच ।
 शृणु राजनिस्थिरो भूत्वा तवापनयनो महान् ।
 न च दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ २२
 गतोदके सेतुबन्धो यादवतादृज्यतिस्तव ।
 संदीप्ते भवने यद्वत्कूपस्य खननं तथा ॥ २३
 गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
 तावकानां परेषां च पुनर्युद्धमवर्तत ॥ २४
 श्वेतं तु निहतं दृष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् ।
 कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ॥ २५
 शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ।
 स विस्फार्य महत्चापं शक्रचापोपमं बली ॥ २६
 अभ्यधावजिघांसन् शल्यं मद्राधिपं युधि ।
 महता रथसङ्केन समन्तात्परिरक्षितः ॥ २७
 सृजन्वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ॥ २८
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
 मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ २९
 बृहद्वलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागधः ।
 तथा रुक्मरथो राजन्पुत्रः शल्यस्य मानितः ॥ ३०
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्भोजश्च सुदक्षिणः ।

बृहत्क्षत्रस्य दायदः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ३१
 नानाधातुविचित्राणि कार्मुकाणि महात्मनाम् ।
 विस्फारितान्यदृश्यन्त तोयदेष्विव विद्युतः ॥ ३२
 ते तु बाणमयं वर्षं शङ्खमूर्ध्नि न्यपातयन् ।
 निदाधान्तेऽनिलोद्धृता मेघा इव नगे जलम् ॥ ३३
 ततः क्रुद्धो महेष्वासः सप्तभलैः सुतेजनैः ।
 धनूंषि तेषामाच्छिद्य ननर्द पृतनापतिः ॥ ३४
 ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
 तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ३५
 तमुद्यन्तमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
 संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ॥ ३६
 ततोऽर्जुनः संतरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
 भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७
 हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
 तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ३८
 अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
 शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ३९
 स हताश्वाद्रथाचूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
 बीभत्सोश्च रथं प्राप्य पुनः शान्तिमविन्दत ॥ ४०
 ततो भीष्मरथाचूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
 यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृता ॥ ४१
 पञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् ।
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ॥ ४२

उत्सृज्य समरे राजन्पाण्डवं सैन्यसाचिनम् ।
 अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ॥ ४३
 प्रियं संबन्धिनं राजञ्शरानवकिरन्बहून् ।
 अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरालये ॥ ४४
 शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ।
 अत्यतिष्ठद्रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ४५
 मध्यन्दिने यथाऽऽदित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
 न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ४६
 वीक्षांचक्रुः समंतात्ते पाण्डवा भयपीडिताः ।
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतादिता इव ॥ ४७
 सा तु यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता ।
 सिंहेनेव विनिर्भिन्ना शुक्ला गौरिव गोपतेः ॥ ४८
 हते विप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिता ।
 हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ४९
 ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ५०
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ५१
 ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः ।
 प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५२
 भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
 अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

इति प्रथमदिवसयुद्धम् ।

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एष्टुप्तेन क्रौञ्चव्यूहनिर्माणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।
 भीष्मे च युद्धसंरन्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १
 धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।
 आतृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २

शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् ।
 वाष्ण्यमब्रवीद्राजन् दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३
 कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४
 कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।

एकायनीकुर्वन् एकमार्गाः कुर्वन् ॥ ५१ ॥

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५
 एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।
 दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं समरे मार्गणाहतम् ॥ ६
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
 वरुणः पाशभृद्वापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
 न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
 सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवे ॥ ८
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।
 वनं यास्यामि वार्ष्णेय श्रेयो मे तत्र जीवितम् ॥ ९
 न त्वेतान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
 क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १०
 यथाऽनलं प्रज्वलितं पतङ्गाः समभिद्रुताः ।
 विनाशायोपगच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११
 क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
 भ्रातरश्चैव मे वीराः कश्चिताः शरपीडिताः ॥ १२
 मत्कृते भ्रातृहर्देन राज्याद्वृष्टास्तथा सुखात् ।
 जीवितं बहुमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
 जीवितस्य च शेषेण तपस्तपस्यामि दुश्चरम् ।
 न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४
 रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।
 घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५
 किं नु कृत्वा हितं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम् ।
 मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६
 एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येव महाभुजः ।
 केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुसरन् ॥ १७
 गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
 करोत्यसुकरं कर्म रथाश्चनरपङ्क्तिषु ॥ १८
 नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ।
 आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ १९
 एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ।
 निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
 दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनःपुनः ॥ २१

कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ।
 क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२
 स त्वं पश्य महाभाग योगेश्वर महारथम् ।
 भीष्मं यः शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
 तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः ।
 खराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ते सबान्धवाः ॥ २४
 एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
 चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५
 शोकार्तं तमथो ज्ञात्वा दुःखोपहतचेतसम् ।
 अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ २६
 माशुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकेषु धन्विनः ॥ २७
 अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महायशः ।
 विराटद्रुपदौ चेमौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८
 तथैव सबलाश्च मे राजानो राजसत्तम ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशंपते ॥ २९
 एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
 सैनापत्यमनुग्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ ३०
 शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ।
 एतच्छ्रुत्वा ततो धर्मो धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि मारिष ।
 नातिक्रम्य भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२
 भवान्सेनापतिर्महं वासुदेवेन संमितः ।
 कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ॥ ३३
 तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ।
 स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ॥ ३४
 अहं च तेऽनुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ।
 माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ॥ ३५
 ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ।
 तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ॥ ३६
 अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शम्भुना पुरा ।
 रणे भीष्मं कृपं द्रोणं तथा शल्यं जयद्रथम् ॥ ३७

सर्वानद्य रणे दृष्टान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ।
 अथोत्कुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ३८
 समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदन ।
 तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ॥ ३९
 व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
 यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवामुरेऽब्रवीत् ॥ ४०
 तं यथावत्प्रतिव्यूहं परानीकविनाशनम् ।
 अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४१
 यथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता यथा ।
 प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयम् ॥ ४२
 आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
 शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ४३
 इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलङ्कृतः ।
 आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ॥ ४४
 नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ।
 तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ॥ ४५
 बभूव परमोपेतः सुमेरुरिव भानुना ।
 शिरोभूद्गुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ॥ ४६
 कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुर्भ्यां तौ जनेश्वरौ ।
 दाशार्णकाः प्रभद्राश्च दाशेरकगणैः सह ॥ ४७
 अनूपकाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ।
 पटच्चरैश्च पौण्ड्रैश्च राजन्पौरवकैस्तथा ॥ ४८

निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ।
 पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४९
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 पिशाचा दारदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ॥ ५०
 मारुता धेनुकाश्चैव तंगणाः परतंगणाः ।
 बाह्लिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥ ५१
 एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ।
 अग्निवेशास्तुहुण्डाश्च मालवा दानभारयः ॥ ५२
 शबरा उद्भसाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।
 नकुलः सहदेवश्च वामं पक्षं समाश्रिताः ॥ ५३
 रथानामयुतं पक्षौ शिरस्तु नियुतं तथा ।
 पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ॥ ५४
 ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ।
 पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ॥ ५५
 जम्बुः परिवृता राजंश्चलन्त इव पर्वताः ।
 जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ॥ ५६
 काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ।
 एवमेनं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ॥ ५७
 सूर्योदयं त इच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
 श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसयुद्धे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्मादिभिः प्रतिव्यूहरचना ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 क्रौञ्चं दृष्ट्वा ततो व्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
 रक्षमाणं महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १
 आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च पार्थिव ।
 सौमदत्तिं विकर्णं च सोऽश्वत्थामानमेव च ॥ २
 दुःशासनादीन्भ्रातृन् सर्वानेव च भारत ।

आकाशग इव पक्षीव ॥ ४४ ॥ रथचर्यासु रथवर्त्मसु ॥ ४५ ॥
 परमोपेतः परा उत्कृष्टा चासौ मा लक्ष्मीथेति परमा तथा उ-
 भीष्म • ११

अन्यांश्च सुबहूञ्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३
 प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
 एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।
 पाण्डुपुत्रानरणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पेतः ॥ ४६ ॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥
 अपर्याप्तमपरिमेयम् ॥ ६ ॥

पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥	६	अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
संस्थानाः शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकुरास्तथा ।		महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥१९
आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मदका यवनास्तथा ॥	७	पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।		केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च चाभिभूः ॥२०
विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥	८	ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पारिभद्रकैः ।		दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांस्तथोन्नदन् ॥२१
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥	९	तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।		सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥२२
अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिवाधकम् ॥१०		ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ।
भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।		आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥२३
ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥	११	ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।		प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥	१२	पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
विदर्भैर्मैकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।		पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥१३		अन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः ।		नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥	१४	काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।		धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७
अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोसलैः ॥	१५	पाञ्चाल्याश्च महेष्वासा द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।		सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौवलेयस्य वाहिनीम् ॥	१६	स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिषः ।		नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ २९
विन्दानुविन्दावावनल्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥१७		एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्भोजश्च सुदक्षिणः ।		पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पक्षमास्थिताः ॥१८		

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसयुद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

भीष्मावर्जयोर्युद्धम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।		तथा व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजाः ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।		‘तावकाः पाण्डवैः सार्धं यथाऽयुध्यन्त तच्छृणु ।’
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संग्रहार्ं प्रचक्रिरे ॥	१	अपारमिव संहस्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
सञ्जय उवाच ।		तेषां मध्ये स्थितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
		अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युद्धध्वमिति दंशिताः ॥ ३

अभिभवत्यभिभूः ॥ २० ॥ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं रोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषां च व्यतिषत्तरथद्विपम् ॥ ५
मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजिताः ।
सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७
सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्सेषु चाभिभूः ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९
अभिद्यत ततो व्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १०
सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ।
विप्रद्रुतरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
वाष्णेयमब्रवीत्कुद्रो याहि यत्र पितामहः ॥ १२
एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वाष्णेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
पाञ्चालाभिहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५
तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय ।
एष त्वां प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति ॥ १६
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।
प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७
चलद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८
महता मेघनादेन रथेनामिततेजसा ।
विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ॥ १९
प्रायाञ्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ।

तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २०
त्रासयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ॥ २१
को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ॥ २२
ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ।
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ॥ २३
द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
दुर्योधनश्चतुःपञ्चा शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ २४
सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विष्याध पाण्डवम् ॥ २५
स तैर्विद्रो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ २६
स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
द्रोणं पञ्चा नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ २८
तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च परिववुर्धनंजयम् ॥ २९
ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
अभ्यवर्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ३०
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विष्याध पाण्डवम् ।
अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त पाण्डवाः ॥ ३१
तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां प्रहृष्टवत् ।
प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ॥ ३२
तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ।
चिक्रीड धनुषा राजैल्लक्षं कृत्वा महारथान् ॥ ३३
‘क्षत्रियाणां शिरांस्युग्रैः कृन्तञ्छस्त्रैर्महारथः ।
शून्यान्कृत्वा रथोपस्थान्व्यचरत्फलगुनस्तदा’ ॥ ३४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ३५
एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ।

यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिक्रुन्तति ।
 त्वयि जीवति गात्रेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६
 तत्कृते चैव कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशांपते ।
 न युध्यति रणे पार्थान्हितकामः सदा मम ।
 स तथा कुरु गात्रेय यथा हन्येत फल्गुनः ॥ ३७
 एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
 धिक् क्षात्रं धर्ममित्युक्त्वा प्रायात्पार्थ रथं प्रति ॥ ३८
 उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान्दध्नुश्च मारिषः ॥ ३९
 द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।
 परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिषः ॥ ४०
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयम् ।
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
 गात्रेयस्तु रणे पार्थमानर्च्छन्नवभिः शरैः ।
 तमर्जुनः प्रत्यविध्यदशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ४२
 ततः श्वरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
 अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ४३
 शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन मारिष ।
 वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ४४
 उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
 निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ४५
 भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि सङ्घशः ।
 शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ४६
 तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ।
 गात्रेयशरनुत्थानि प्रापतन्त महीतले ॥ ४७
 अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्च्छच्छितैः शरैः ।
 भीष्मोपि समरे पार्थं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ४८
 अन्योन्यस्य हयान्विद्धा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
 रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुरारिन्दमौ ॥ ४९
 ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।
 वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ५०
 भीष्मचापच्युतैस्तैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ।
 विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ५१

अन्तरं छिद्रम् । तर्कयन्तौ चिन्तयन्तौ । अन्तरमार्गस्थौ छिद्रान्वेष-
 णपरौ ॥ ५५ ॥ चिह्नं ध्वजः ॥ ५९ ॥ आलोकात् आसंसार-

ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ।
 सारथिं कुरुवृद्धस्य निर्विभेद शितैः शरैः ॥ ५२
 यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।
 न शक्नुतां तदाऽन्योन्यमभिसन्धातुमाहवे ॥ ५३
 तौ मण्डलानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
 अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ५४
 अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ परस्परम् ।
 राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ५५
 उभौ सिंहवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं च चक्रुः ।
 तथैव चापनिर्घोषं चक्रुस्तौ महारथौ ॥ ५६
 तयोः शङ्खनिनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
 दारिता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ॥ ५७
 नोभयोरन्तरं कश्चिददृशे भरतर्षभ ।
 बलिनौ युद्धदुर्धर्षवन्योन्यसदृशावुभौ ॥ ५८
 चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजङ्गुस्तत्र कौरवाः ।
 तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ५९
 तयोर्नृवरयोर्दृष्ट्वा तादृशं तं पराक्रमम् ।
 विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारतसंयुगे ॥ ६०
 न तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ।
 धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् ॥ ६१
 उभौ च शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।
 प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ६२
 तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चरणाश्चर्षिभिः सह ।
 अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ६३
 न शक्यौ युधि संरन्ध्रौ जेतुमेतौ कथंचन ।
 सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि महारथौ ॥ ६४
 आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
 नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन ॥ ६५
 न हि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
 सधनुः सरथः साश्वः प्रवपन्सायकान्रणे ॥ ६६
 तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।
 न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ६७
 आलोकादपि युद्धं हि सममेतद्भविष्यति ।

स्थितेः ॥ ६८ ॥ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

इति स वाचोऽश्रूयन्त प्रोचरन्त्यस्ततस्ततः ।
गात्रेयार्जुनयोः सङ्क्षेपे स्तवयुक्ता विशांपते ॥ ६८
त्वदीयास्तु तदा योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
अन्योन्यं समरे जघ्रुस्तयोस्तत्र समागमे ॥ ६९
शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।

शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ ७०
उभयोः सेनयोः शूरा न्यकुन्तन्त परस्परम् ।
वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्पुद्गे मुदारुणे ।
द्रोणपाश्चात्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसपुद्गे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

द्रोणधृष्टद्युम्नयोर्युद्धम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं द्रोणो महेष्वासः पाश्चात्यश्चापि पार्षतः ।
उभौ समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादिति मे मतिः ।
यत्र शान्तनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे कुद्वो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्सञ्जयौजसा ॥ ३
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमविध्यत ।
सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तथाऽस्य चतुरो बाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास संकुद्वो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।
विव्याध ग्रहसन्वीरस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नमर्षणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतान्तचिकीर्षया ।
शक्राशनिसमस्पर्शं कालदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्येषु भारत ।
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।

यदेकः समरे वीरस्तथौ गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२
तत उच्चकुशुः सर्वे पाश्चालाः पाण्डवैः सह ।
धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा मुदुष्करम् ॥ १३
ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषिताम् ।
द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषिताम् ।
त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
शरवर्षं ततस्तत्तु सन्निवार्य महायशः ।
द्रोणो दुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशः ।
द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया ।
तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ॥ १९
लाघवाद्भ्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षतम् ॥ २०
भल्लान्मुनिशितान्पीतान्खम्बपुङ्गवान्सुदारुणान् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१
अथान्यद्भनुरादाय धृष्टद्युम्नो महारथः ।
द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२

नातरत् न लङ्घितवान् ॥ ३ ॥ नीडात् स्थानात् ॥ ५ ॥
व्यंसयामास वधयतिस्म ॥ २० ॥ पीतान् पायितजलान् ॥ २१ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शृशुभाते नरर्षभौ ।
 वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
 अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
 द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
 अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 अभ्यवर्षदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
 सारथिं चास्य भलेन रथनीडादपातयत् ।
 अथास्य चतुरो बाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६
 पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
 ततोऽपरेण भलेन हस्ताचापमथाच्छिनत् ॥ २७
 स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
 तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
 रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ३०
 अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
 आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१
 तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।

लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२
 यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् ।
 न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
 निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 न्यवारयच्छरौघांस्तान्धर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
 ततो भीमो महाबाहुः सहसाऽभ्यपतद्बली ।
 साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५
 स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन्विन्याध सप्तभिः ।
 पार्षतं च रथं तूर्णं स्वकमारोहयत्तदा ॥ ३६
 ततो दुर्योधनो राजन्कलिङ्गं समचोदयत् ।
 सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ३७
 ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
 भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
 पाञ्चाल्यमथ संत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयामास संयुगे ॥ ३९
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजानमभ्ययात् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ४०
 कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
 जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयावहम् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसयुद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

भीमसेनेन कलिङ्गादिवधः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 मम पुत्रसमादिष्टः कलिङ्गो बाहिनीपतिः ।
 कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
 चरन्तं गदया वीरं दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
 योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
 महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ॥ ३
 तामापतन्तीं महतीं कलिङ्गानां महाचमूम् ।
 रथाश्चनागकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
 भीमसेनः कलिङ्गानामार्च्छद्भारत बाहिनीम् ।

केतुमन्तं च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५
 ततः श्रुतायुः संकुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
 आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
 रथैरनेकसाहसैः कलिङ्गानां नराधिप ।
 अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान् ॥ ७
 भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ।
 चेदिमत्स्यकरूपाश्च भीमसेनपदानुगाः ॥ ८
 अभ्यधावन्त समरे निषादान्सह राजभिः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ ९
 न प्राजानन्त योधाः खान्परस्परजिघांसया ।
 घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ॥ १०

यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ।
 तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ॥ ११
 बभूव सुमहाज्जशब्दः सागरस्येव गर्जतः ।
 अन्योन्यं स तदा योधा विकर्षन्तो विशांपते ॥ १२
 महीं चकुश्रितां सर्वां शशलोहितसन्निभाम् ।
 योधांश्च खान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ॥ १३
 खानप्याददते स्वाश्च शूराः परमदुर्जयाः ।
 विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ॥ १४
 कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशांपते ।
 कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ॥ १५
 भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ।
 सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः सन्निवृत्तेषु चेदिषु ॥ १६
 स्वबाहुबलमास्थाय अभ्यवर्षन्त पाण्डवम् ।
 न चचाल रथोपस्थान्भीमसेनो महाबलः ॥ १७
 शितैरवाकिरद्वाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् ।
 कालिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १८
 शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ।
 ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः ॥ १९
 योधयामास कालिङ्गं स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्वहून् ॥ २०
 अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ।
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिन्दमम् ॥ २१
 शक्रदेवोऽभिदुद्राव शरैरवाकिरञ्जितैः ।
 भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः ॥ २२
 वर्षं शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ।
 हताश्चे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ॥ २३
 शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 स तया निहतो राजन्कालिङ्गतनयो रथात् ॥ २४
 विरथः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् ।
 हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ॥ २५
 रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ।
 'अयुतेन गजानां च निषादैः परिवारितः ।'
 ततो भीमो महावेगां त्यक्त्वा गुर्वी महागदां ॥ २६

निस्त्रिंशमाददे घोरं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ।
 चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्पभं पुरुषर्षभ ॥ २७
 नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् ।
 कालिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ २८
 प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ २९
 तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
 भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ३०
 उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् ।
 कालिङ्गोऽथ ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ॥ ३१
 तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ।
 तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ॥ ३२
 चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना ।
 निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ॥ ३३
 भानुमन्तं ततो भीमः प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ।
 भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण च्छादयन् ॥ ३४
 ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ।
 न च तं ममृषे भीमः सिंहनादं महाहवे ॥ ३५
 ततः शब्देन महता विननाद महास्वनः ।
 तेन नादेन विव्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ॥ ३६
 न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ।
 ततो भीमो महाबाहुर्नर्दित्वा विपुलं स्वनम् ॥ ३७
 सासिर्वेगवदापुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ।
 आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ॥ ३८
 ततो मुमोच कालिङ्गः शक्तिं तामकरोद्विधा ।
 खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ३९
 सोऽन्तरायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिन्दमः ।
 गुरुभारसहे स्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ४०
 छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
 आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ४१
 ततस्तस्मादवपुत्य गजान्भारत भारतः ।
 खड्गपाणिरदीनात्मा तस्यौ भूमौ सुदंशितः ॥ ४२
 स चचार बहून्मार्गानभितः पातयन्गजान् ।
 अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ४३

अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
 पदातीनां च सङ्घेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ॥ ४४
 श्येनवच्चरन्द्भीमो रणेऽरिषु बलोत्कटः ।
 छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाबलः ॥ ४५
 खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ।
 पदातिरेकः संकुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ॥ ४६
 संमौहयामास स तान्कालान्तकयमोपमः ।
 मृढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ॥ ४७
 सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ।
 निकृत्य रथिनां चाजौ रथेषाश्च युगानि च ॥ ४८
 जघान रथिनश्चापि बलवान्निपुमर्दनः ।
 भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ॥ ४९
 भ्रान्तमाविद्धमुद्धान्तमापुतं प्रसृतं पुतम् ।
 संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ५०
 केचिद्ग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ५१
 छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथाऽपरे ।
 वियोधाः स्वान्यनीकानि जघुर्भारत वारणाः ॥ ५२
 निपेतुरुर्व्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ।
 छिन्नाश्च तोमरान्नाजन्महामात्रशिरांसि च ॥ ५३
 परितोमान्विचित्राश्च कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ॥ ५४
 तूणीरानथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ।
 भिन्दिपालानि शुभ्राणि तोत्राणि चाङ्कुशैः सह ५५
 घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भान्त्सरूनपि ।
 पततः पातितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५६
 छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ।
 आसीद्भूमिः समास्तीर्णा पतितैर्भूधरैरिव ॥ ५७
 विमृद्यैव महानागान्ममर्दाश्चान्महाबलः ।
 अश्वारोहवरांश्चैव पातयामास संयुगे ॥ ५८
 तद्गोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ।
 खलीनान्यथ योक्त्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥

कालान्तकयमोपमः प्रलयकालीननाशकयमतुल्यः ॥ ४७ ॥
 महामात्रो हस्तिपकः ॥ ५३ ॥ कणपान् सुद्रान् ॥ ५४ ॥ गा-
 त्रावरैर्गात्रैः पूर्वैकायैः अवररधःकायैः ॥ ५७ ॥ खलीनानि

परितोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ।
 कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ॥ ६०
 तत्रतत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ।
 प्रासैर्यत्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ॥ ६१
 स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलैः कुसुमैरिव ।
 आपुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ॥ ६२
 पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ।
 मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ॥ ६३
 मार्गाश्च चरतश्चित्रं व्यस्यन्त रणे जनाः ।
 सजघान पदा कांश्चिद्वाक्षिप्यान्यान्पथयत् ॥ ६४
 खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ।
 ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ॥ ६५
 अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ।
 एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ॥ ६६
 परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ।
 ततः कालिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ॥ ६७
 श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ।
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कालिङ्गो नवभिः शरैः ॥ ६८
 भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
 कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ६९
 भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवैधितः ।
 अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ७०
 भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ।
 तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ॥ ७१
 कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 ततः श्रुतायुर्वलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ॥ ७२
 प्रेषयामास संकुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ७३
 समाहतो महाराज कलिङ्गेन महात्मना ।
 संचुक्रुशे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ७४
 क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्बलानां वरः ।
 कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ७५

अश्वास्यनिवेद्यानि कडिआळीति प्रसिद्धानि । कक्ष्या गजमध्य-
 बन्धनम् ॥ ५९ ॥ अशोको विशोकः ॥ ७० ॥

क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।
 सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ७६
 ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ।
 केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७७
 ततः कलिङ्गाः सन्नद्धा भीमसेनममर्षणम् ।
 अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ७८
 ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वथैः ।
 कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ७९
 संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
 गदामादाय तरसा संनिपत्य महाबलः ॥ ८०
 भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ।
 पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिर्मर्दनः ॥ ८१
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ।
 एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनःपुनः ॥ ८२
 विभेद समरे तूर्णं प्रेक्ष्य भीष्मं महारथम् ।
 हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन कृता रणे ॥ ८३
 विप्रजगमुरनीकेषु मेघा वातहता इव ।
 मृद्रन्तः खान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ८४
 ततो भीमो महाबाहुः खड्गहस्तो महाभुजः ।
 संप्रहृष्टो महाघोषं शङ्खं प्राध्मापयद्वली ॥ ८५
 सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ।
 मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ॥ ८६
 प्राकम्पन्त च सैन्यानि बाहनानि च सर्वशः ।
 भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणैव सर्वशः ॥ ८७
 मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ।
 मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समपद्यत ॥ ८८
 भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।
 क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणैव महत्सरः ॥ ८९
 त्रासितेषु च सर्वेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।
 पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च सङ्घशः ॥ ९०
 सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।
 अत्रवीत्खान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ९१
 सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।
 भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ९२

धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।
 महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ९३
 एवं संनोद्य सर्वाणि खान्यनीकानि पार्षतः ।
 भीमसेनस्य जग्राह पार्थि सत्पुरुषैर्वृतः ॥ ९४
 न हि पञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।
 भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ९५
 सोऽपश्यच्च कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनः ।
 भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ९६
 ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ।
 शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ९७
 स च पारावताश्चस्य रथे हेमपरिष्कृते ।
 कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ९८
 धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।
 भीमसेनममेयात्मा त्राणायोजौ समभ्ययात् ॥ ९९
 तौ दूरात्सात्यकिं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
 कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयेतां मनस्विनौ ॥ १००
 स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।
 पार्थपार्षतयोः पार्थि जग्राह पुरुषर्षभः ॥ १०१
 स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
 आस्थितो रौद्रमात्मानं कलिङ्गानन्ववैक्षत ॥ १०२
 कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।
 रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ १०३
 अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।
 तां संततार दुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ १०४
 भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।
 कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ॥ १०५
 ततः शान्तनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।
 अभ्ययाच्चरितो भीमं व्यूढानीकः समंततः ॥ १०६
 तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ १०७
 परिवार्य तु ते सर्वे गाङ्गेयं तरसा रणे ।
 त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्वैर्भीष्ममानच्छुरोरोजसा ॥ १०८
 प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।

यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ॥ १०९
 ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य महारथान् ।
 हयान्काञ्चनसन्नाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ ११०
 हताश्वे स रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १११
 अप्राप्तामथ तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ ११२
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवान्गदाम् ।
 भीमसेनस्ततस्तूर्णं पुपुवे मनुजर्षभ ॥ ११३
 सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।
 गाङ्गेयसारथिं तूर्णं पातयामास सायकैः ॥ ११४
 भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
 वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् ॥ ११५
 भीमसेनस्ततो राजन्नपयाते महाव्रते ।
 प्रज्ज्वाल यथा वह्निर्देहन्कक्षमिवैधितः ॥ ११६
 स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत ।

नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ ११७
 धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ ११८
 संपूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
 धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११९
 अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 प्रहर्षयन्त्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १२०
 दिष्ट्या कालिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
 शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ १२१
 स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः ।
 महापुरुषभूयिष्ठो धीरयोधनिषेवितः ॥ १२२
 महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्तया ।
 एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दम ।
 रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् ॥ १२३
 ततः स्वरथमास्थाय पुनरेव महारथः ।
 तावकानवधीत्कुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ १२४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसयुद्धे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

भर्तुर्नयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततोऽपराङ्मूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
 रथनागाश्वपत्तीनां सादिनां च महाक्षये ॥ १
 द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
 समसञ्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरैतैर्महारथैः ॥ २
 स लोकविदितानश्चाभिजघान महाबलः ।
 द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३
 ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
 द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदधेषुभिः ॥ ४
 धृष्टद्युम्नं तु संयुक्तं द्रौणिना वीक्ष्य भारत ।
 सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरभिशिताञ्शरान् ॥ ५
 स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।

अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषर्षभः ॥ ६
 आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
 शल्योऽथ दशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
 लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रं समवस्थितम् ।
 अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
 दौर्योधनिः सुसंकुद्धः सौभद्रं परवीरहा ।
 विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
 अभिमन्युः सुसंकुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ ।
 शरैः पञ्चाशतै राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
 लक्ष्मणोऽपि पुनस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ।
 मुष्टिदेशे महाराज ततस्ते चुक्रुशुर्जनाः ॥ ११

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

तव पौत्रमवस्थितं इति क. घ. पुस्तकपाठः ॥ ८ ॥

वातायमानैः इतस्ततो धावद्भिः ॥ ११५ ॥

तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौमद्रः परवीरहा ।
 अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२
 तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।
 पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र प्रजेश्वरः ॥ १४
 सन्निवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
 आर्जुनि रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
 स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि मुदुर्जयैः ।
 न स प्रव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
 सौमद्रमथ संसक्तं दृष्ट्वा तत्र धनंजयः ।
 अभिदुद्राव वेगेन त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ १७
 ततः सरथनागाश्चा भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
 अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् ॥ १८
 उद्धृतं सहसा भौमं नागाश्चरथपत्तिभिः ।
 दिवाकररथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
 तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ।
 तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
 प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः ।
 कुरूणां चानयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ २१
 नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
 प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शस्त्रसङ्घैः किरीटिनः ॥ २२
 सादिता रथनागाश्च हताश्चा रथिनो रणे ।
 विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३
 विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।
 तत्रतत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४
 हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।
 अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रद्रुद्रुः ॥ २५
 रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनसायकैः ॥ २६
 सगदानुद्यतान्बाहून्सखज्ञांश्च विशांपते ।
 सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७
 साङ्कुशान्सपतांकांश्च तत्रतत्रार्जुनो नृणाम् ।
 निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं वपुरधारयत् ॥ २८

परिघाणां प्रदीप्तानां मुद्राणां च मारिष ।
 प्रासानां भिन्दिपालानां निखिंशानां च संयुगे ॥ २९
 परश्वथानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।
 वर्मणां चापविद्वानां काञ्चनानां च भूमिप ॥ ३०
 ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।
 छत्राणां हेमदण्डानां तोमराणां च भारत ॥ ३१
 प्रतोदानां च योक्त्राणां कशानां चैव मारिष ।
 राशयः स्मात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ३२
 नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत ।
 योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३
 यो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्याति विशांपते ।
 स सङ्ख्ये विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४
 तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः ।
 अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५
 तत्प्रभयं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
 अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६
 एष पाण्डुसुतो वीर कृष्णेन सहितो बली ।
 तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनञ्जयः ॥ ३७
 न ह्येष समरे शक्यो विजेतुं हि कथंचन ।
 यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८
 न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।
 अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९
 एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।
 चक्षूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०
 तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ ।
 श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथंचन ॥
 एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
 अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२
 'ततः सरथनागाश्चा जयं प्राप्य ससोमकाः ।
 पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुनःपुनः ॥ ४३
 प्रययुः शिविरायैव धनञ्जयपुरस्कृताः ।
 वादित्रघोषैः संहृष्टाः प्रणद्यन्तो महारथाः ॥ ४४

ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत । अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्सन्ध्याकाले च वर्तति ॥४५॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीयदिवसयुद्धे षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

इति द्वितीयदिवसयुद्धम् ।

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

उभयपक्षयोर्व्यूहरचना ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

प्रभातायां च शर्वर्या भीष्मः शान्तनवस्तदा ।

अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १

गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ।

पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥२॥

गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।

चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३

अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।

त्रैगुणैरथ कैकेयैर्वाटधानैश्च संयुगे ॥ ४

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।

मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पाञ्चनदाश्च ये ॥५॥

जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।

पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥ ६

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्भोजश्च शकैः सह ।

पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७

मागधाश्च कलिङ्गाश्च दासेरकगणैः सह ।

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥८॥

काकरुशा विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ।

बृहद्वलेन सहिता वामं पार्श्वमवस्थिताः ॥ ९

व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।

धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ॥ १०

अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहन्तमतिदारुणम् ।

दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ॥ ११

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ।

तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ १२

तदनन्तरमेवासीन्नीलो नीलायुधैः सह ।

नीलादनन्तरश्चैव धृष्टकेतुर्महाबलः ॥ १३

चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैरपि संवृतः ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥१४॥

मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ।

तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ॥ १५

ततस्तु सात्यकी राजन्द्रोपघाः पञ्च चात्मजाः ।

अभिमान्युस्ततः शूर इरावांश्च ततः परम् ॥ १६

भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ।

एते सर्वे महाराज वामं पार्श्वमुपाश्रिताः ॥ १७

सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ।

‘तत्रानुरथिनां श्रेष्ठो वामशृङ्गे व्यवस्थितः ।’

एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ॥ १८

वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षे ये च सङ्गताः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्तरथद्विपम् ॥ १९

तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ।

हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशांपते ॥ २०

संपतन्तो व्यदृश्यन्त निघ्नन्तस्ते परस्परम् ।

धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक् पृथक् ॥२१॥

बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ।

दिवस्पृङ्गरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।

संग्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसयुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेषु परेषु च ।
 धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तव भारत ॥ १
 शरैरथिरथो युद्धे दारयन्त्ययूथपान् ।
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ २
 धार्तराष्ट्रा रणे यत्नात्पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ।
 प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ३
 एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् ।
 बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चासञ्जन्त संयुगे ॥ ४
 द्रवद्भिरथमग्नैश्च परिवर्तद्भिरिव च ।
 पाण्डवैः कौरवैश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५
 उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
 न दिशः प्रदिशो वापि जज्ञिरेऽत्र समागताः ॥ ६
 अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।
 अवर्तत तदा युद्धं तत्र तत्र विशांपते ॥ ७
 न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथञ्चन ।
 रक्षितः सत्यसन्धेन भारद्वाजेन संयुगे ॥ ८
 तथैव पाण्डवानां च रक्षितः सव्यसाचिना ।
 नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ९
 सेनाप्रादपि निष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
 उभयोः सेनयो राजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ १०
 हयारोहैर्हयारोहाः पाल्यन्ते स महाहवे ।
 ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च प्रासैरपि च संयुगे ॥ ११
 रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः ।
 पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ १२
 गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
 संसक्तान्पातयामासुस्तव तेषां च सर्वशः ॥ १३
 कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थितः ।
 केशपक्षे परामृश्य जहार समरे शिरः ॥ १४
 अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भिन्नहृदया रणे ।

वेमुश्च रुधिरं वीरा निःश्वसन्तः समन्ततः ॥ १५
 कश्चित्करिविषाणस्थो वीरो रणविशारदः ।
 प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नो गजशिक्षास्त्रवेदिना ॥ १६
 पत्तिसङ्घा रणे पत्तीन्भिन्दिपालपरश्वथैः ।
 न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १७
 रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयूथपम् ।
 स गजं पातयामास गजी च रथिनां वरम् ॥ १८
 रथिनं च हयारोहः प्रासेन भरतर्षभ ।
 पातयामास समरे रथी च हयसादिनम् ॥ १९
 पदाती रथिनं सङ्घे रथी चापि पदातिनम् ।
 न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ २०
 गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा ।
 हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
 गजारोहवरैश्चापि तत्रतत्र पदातयः ।
 पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ २२
 पत्तिसङ्घा हयारोहैः सादिसङ्घाश्च पत्तिभिः ।
 पाल्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
 ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।
 प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिवैः कम्पनैस्तथा ॥ २४
 शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्कुशैरपि ।
 निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा ॥ २५
 परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।
 भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २६
 नराश्चकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २७
 प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
 दिशश्च विमलाः सर्वाः संवभूवुर्जनेश्वर ॥ २८
 उत्थितान्यगणेष्वयानि कवन्धानि समन्ततः ।
 चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २९
 तस्मिन्पुद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।

मृत्युरेव निवर्तनहेतुर्नान्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अनुमानेन ध्वजा-
 दिचिह्नेन । संज्ञाभिः संकेतैश्च ॥ ७ ॥ परिस्तोमैश्चित्रकम्बलैः ।

कुथाभिस्तैरेव छुरैः । कम्बलैः राङ्गवैः । महाधनैर्महामूल्यैः
 ॥ २६ ॥

प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ ३०
 ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 पुरुमित्रो जयो भोजः शल्यश्चापि ससौबलः ॥ ३१
 एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
 पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुःस्स पुनःपुनः ॥ ३२
 तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ३३
 तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
 द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ ३४
 तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः ।
 रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ ३५

विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि ।
 व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३६
 ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अभ्ययात्पाण्डवं युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३७
 तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
 द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ प्रत्युद्ययुररिन्दमौ ॥ ३८
 किरीटी च ययौ क्रुद्धः समन्तात्पार्थिवोत्तमान् ।
 आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ॥ ३९
 ततः प्रववृते भूयः संग्रामो रोमहर्षणः ।
 तावकानां परेषां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसयुद्धे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अर्जुनादियुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
 रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
 अथैनं रथवृन्देन कोष्ठकीकृत्य भारत ।
 शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ २
 शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिधैः सह ।
 प्रासान्परश्वथांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ॥ ३
 चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ।
 शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ॥ ४
 रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ।
 तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीमत्सोरतिमानुषम् ॥ ५
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 साधुसाध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ६
 सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया वृत्तौ ।
 गान्धारान्समरे शूराञ्जग्मतुः सहसौबलान् ॥ ७
 तत्र सौबलकाः क्रुद्धा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम् ।
 तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ८
 सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने भयावहे ।

अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ९
 तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम् ।
 व्यधमेतां शितैस्तूर्णैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १०
 द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
 नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ११
 ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ १२
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १३
 कुर्वाणौ सुमहत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
 दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत् ॥ १४
 तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् ।
 अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १५
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् ।
 हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १६
 ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरपीडितः ।
 निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १७
 तं विसंज्ञं विदित्वा तु त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।

महामात्राः प्रधानाः ॥ ३६ ॥ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

कोष्ठकीकृत्य वेष्टयित्वा ॥ २ ॥

अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभज्यत ॥ १८
 ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणं समन्ततः ।
 निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १९
 पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
 द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ॥ २०
 जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः ।
 द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ॥ २१
 नाशकृतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
 वार्यमाणं च भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २२
 विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ।
 ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ॥ २३
 तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुङ्गवौ ।
 सौबलीं समरे सेनां शातयेतां समन्ततः ॥ २४
 शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ ।
 अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २५
 अर्जुनस्तु ततः कुद्वस्तव सैन्यं विशांपते ।
 ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २६
 वध्यमानं ततस्तत्र शरैः पार्थस्य संयुगे ।
 दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् ॥ २७
 द्रवतस्तान्समालक्ष्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
 न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २८
 ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशांपते ।
 न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २९
 यत्र यत्र हि पुत्रं ते ये ये पश्यन्ति भारत ।
 तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ ३०
 तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजल्लज्जया चावतस्थिरे ॥ ३१
 पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशांपते ।
 पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३२

सन्निवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
 अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शान्तनवं वचः ॥ ३३
 पितामह निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।
 नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३४
 द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे समुहजने ।
 कृपे चैव महेष्वासे द्रवते यद्वरूथिनी ॥ ३५
 न पाण्डवान्प्रतिबलांस्तव मन्ये कथंचन ।
 तथा द्रोणस्य सङ्ग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ३६
 अनुग्राह्याः पाण्डुसुतास्तव नूनं पितामह ।
 यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३७
 सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
 न योत्स्ये पाण्डवान्सङ्क्षेपे नापि पार्षतसात्यकी ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
 कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३९
 यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ।
 विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ४०
 एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
 अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥ ४१
 बहुशोऽसि मया राजंस्तथ्यमुक्तो हितं वचः ।
 अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४२
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य गतायुषा ।
 करिष्यामि यथाशक्ति पश्येदानीं सबान्धवः ॥ ४३
 अद्य पाण्डुसुतानेकः ससैन्यान्सह बन्धुभिः ।
 सोऽहं निवारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४४
 एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता भेरीः संजघ्निरे भृशम् ॥ ४५
 पाण्डवा हि ततो राजञ्श्रुत्वा तं निनदं महत् ।
 दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्चाप्यनादयन् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसयुद्धे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

स्वप्रतिज्ञां विहाय गृहीतचक्रेण कृष्णेन पादचारेण भीष्मं हन्तुमभियानम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कृष्णस्य प्रतिनिवर्तनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन्पुद्गे भीष्मेण दारुणे ।

क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १

भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु भारत ।

पितामहे वा पञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २

सञ्जय उवाच ।

गतपूर्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।

पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ॥ ३

जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ ४

अभ्ययाज्वनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ५

प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।

अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ६

धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।

महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ७

तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्वैनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।

स्थिरोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दोऽश्रूयत सर्वशः ॥ ८

काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।

शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूद्वनिः ॥ ९

पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः ।

व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०

हतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।

प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ ११

प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।

मातङ्गाङ्गशिला रौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ १२

वराश्चनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।

परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १३

न दृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप ।

यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १४

नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः ।

गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः ॥ १५

विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष ।

शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १६

विनिर्भिन्नाः शरैः केचिदत्रापीडप्रकर्षिणः ।

अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दर्पिताः ॥ १७

तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।

मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १८

अथाभ्येहि त्वमागच्छ किं भीतोसि क यास्यसि ।

स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १९

तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।

मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ २०

शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।

जघान पाण्डवरथानादिश्य भरतर्षभ ॥ २१

स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।

अलातचक्रवद्राजस्तत्र तत्र स दृश्यते ॥ २२

तमेकं समरे शरं पाण्डवाः सञ्जयैः सह ।

अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २३

मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स मेनिरे ।

पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २४

उदीच्यां चैवमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।

एवं स समरे शूरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २५

न चैवं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।

विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्वहून् ॥ २६

कुर्वाणं समरे कर्म स्रुदयानं च बाहिनीम् ।

व्याक्रोशन्त रणे तत्र नरा बहुविधा बहु ॥ २७

अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ।

शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ॥ २८

भीष्माग्निमभिसंकुद्धं विनाशाय सहस्रशः ।

न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ॥ २९

नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुयोधिनः ।

भिनन्द्येकेन बाणेन सुमुखेन पतत्रिणा ॥ ३०

गजं कंकटसन्नद्धं वज्रेणेव शिलोच्चयम् ।

द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ॥ ३१
 नाराचेन सुमुक्तेन निजधान पिता तव ।
 यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ॥ ३२
 मुहूर्तदृष्टः स मया पतितो भुवि दृश्यते ।
 एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ॥ ३३
 भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ।
 प्राकम्पत महासेना शरवर्षेण तापिता ॥ ३४
 पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्याथ शिखण्डिनः ।
 यतमानाऽपि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ॥ ३५
 नाशकुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ।
 महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ॥ ३६
 अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ।
 आविद्धनरनागाश्च पतितध्वजकूबरम् ॥ ३७
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ।
 जधानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ॥ ३८
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ।
 विमुच्य कवचान्यन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ॥ ३९
 विमुक्तकेशा धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ।
 तद्गोकुलमिवोद्धान्तमुद्धान्तरथयूथपम् ॥ ४०
 ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ।
 प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ॥ ४१
 उवाच पार्थ बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ।
 अयं स कालः संप्राप्तः पार्थयस्तेऽभिकाङ्क्षितः ॥ ४२
 प्रहरस्व नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ।
 यच्चया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ॥ ४३
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
 सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ४४
 इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ।
 बीभत्सो पश्य सैन्यं खं भज्यमानं ततस्ततः ॥ ४५
 द्रवतश्च महीपालान्पश्य यौधिष्ठिरे बले ।
 दृष्ट्वा हि भीष्मं समरे व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ४६
 भयार्ताः प्रपलायन्ते सिंहात्क्षुद्रमृगा इव ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ॥ ४७

नोदयाश्चान्यतो भीष्मो विगाहे तद्वलार्णवम् ।
 पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४८
 सञ्जय उवाच ।
 ततोऽश्वान्नजतप्रख्यान्नोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ४९
 ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ५०
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५१
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
 शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५२
 वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ।
 चोदयामास तानश्चान्विभिन्नान्भीष्मसायकैः ५३
 ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःखनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा त्रिभिः शरैः ५४
 स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुजः ।
 निमिषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ५५
 विचर्क्य ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःखनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५६
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शन्तनोः सुतः ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५७
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय ।
 प्रीतोऽसि सुभृशं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५८
 इति पार्थ प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्भुजः ।
 मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५९
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
 मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलान्व्यचरल्लघु ॥ ६०
 तथा भीष्मस्तु सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ।
 विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु भारत ॥ ६१
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
 गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लेखनाङ्कितौ ॥ ६२
 पुनश्चापि सुसंरब्धः शरैः शतसहस्रशः ।
 कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मः प्राच्छादयद्दिशः ।

'पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयद्दिशः॥' ६३
 वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः ।
 मुहुरभ्यर्दयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६४
 ततस्तु कृष्णः समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
 संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६५
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६६
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६७
 अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
 अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ६८
 एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।
 किं नु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ६९
 द्रवते च महासैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्वीक्ष्य सोमकान् ॥ ७०
 प्राद्रवन्ति रणे दृष्ट्वा हर्षयन्तः पितामहम् ।
 सोहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ॥ ७१
 भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अर्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ॥ ७२
 कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ।
 तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७३
 तेषां बहुत्वानु भृशं शराणां
 दिशश्च सर्वाः पिहिता बभूवुः ।
 न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
 र्ना भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ॥ ७४
 ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा
 दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ।
 द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च
 भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ॥ ७५
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
 विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ।
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
 वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ ७६

किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रु-
 निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः ।
 तं वाजिपादातरथौघजालै-
 रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ॥ ७७
 किरीटिनं संपरिवार्यमाणं
 शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च ।
 ततस्तु दृष्ट्वा र्जुनवासुदेवौ
 पदातिनागाश्चरथैः समन्तात् ॥ ७८
 अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ
 शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ।
 स तान्यनीकानि महाधनुष्मान्
 शिनिप्रवीरः सहसाऽभिपत्य ॥ ७९
 चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
 विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ।
 विशीर्णनागाश्चरथध्वजौघं
 भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ॥ ८०
 युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं
 प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ।
 क क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः
 सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ॥ ८१
 मा स्वां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः
 स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ।
 तान्वासवानन्तरजो निशाम्य
 नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ॥ ८२
 पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च
 भीष्मं च सङ्क्षेपे समुदीर्यमाणम् ।
 अमृष्यमाणः स ततो महात्मा
 यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ॥ ८३
 उवाच शैनेयमभिप्रशंसन्
 दृष्ट्वा कुरूनापततः समग्रान् ।
 ये यान्ति ते यान्तु शिनिप्रवीर
 येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ॥ ८४
 भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं
 द्रोणं च सङ्क्षेपे सगणं मयाऽद्य ।

समुदीर्यमाणं बध्मानप्रयत्नम् ॥ ८३ ॥

न सारथेः सात्वत कौरवाणां
 कुद्वस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ॥ ८५
 तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं
 प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ।
 निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ
 द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरौ ॥ ८६
 ग्रीतिं करिष्यामि धनंजयस्य
 राज्ञश्च भीमस्य तथाऽश्विनोश्च ।
 निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रां-
 स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
 राज्येन राजानमजातशत्रुं
 संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ८७
 'इतीदमुक्त्वा स महानुभावः
 सस्सार चक्रं निशितं पुराणम् ।
 सुदर्शनं चिन्तितमात्रमेव
 तस्याग्रहस्तं स्वयमारुरोह ॥ ८८
 तच्चक्रपद्मं प्रगृहीतमाजौ
 रराज नारायणबाहुनालम् ।
 यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं
 रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ८९
 तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं
 क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
 तेस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं
 रराज नारायणबाहुनालम् ॥ ९०
 ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः
 सूर्यग्रभं वज्रसमप्रभावम् ।
 क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं
 रथादवप्लुत्य विसृज्य बाहान् ।
 संकम्पयन्गां चरणैर्महात्मा
 वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ॥ ९१
 मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पं
 सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ।
 सोऽभिद्रवन्भीष्ममनीकमध्ये
 कुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।

व्यालम्बिपीताम्बरधृक्काशे
 घनो यथा खे तडितावनद्धः ॥ ९२
 तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः
 कुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
 सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
 क्षयं कुरुणामिव चिन्तयित्वा ॥ ९३
 स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः
 संवर्तयिष्यन्निव सर्वलोकम् ।
 अभ्युत्पतँल्लोकगुरुर्वभासे
 भूतानि घक्ष्यन्निव धूमकेतुः ॥ ९४
 तमाद्रवन्तं प्रगृहीतचक्रं
 दृष्ट्वा देवं शान्तनवस्तदानीम् ।
 असंभ्रमं तद्विचक्र्ष दोर्भ्यां
 महाधनुर्गाण्डिवतुल्यघोषम् ।
 उवाच भीष्मस्तमनन्तपौरुषं
 गोविन्दमाजावविमूढचेताः ॥ ९५
 एह्येहि देवेश जगन्निवास
 नमोस्तु ते माधव चक्रपाणे ।
 प्रसह्य मां पातय लोकनाथ
 रथोत्तमात्सर्वशरण्य सङ्क्षे ॥ ९६
 त्वया हतस्यापि ममाऽद्य कृष्ण
 श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
 संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ
 लोकैस्त्रिभिर्वीरं तवाभियानात् ॥ ९७
 रथादवप्लुत्य ततस्त्वंरावान्
 पार्थोऽप्यनुद्रुत्य यदुग्रवीरम् ।
 जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं
 बाहोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ९८
 निगृह्यमाणश्च तदाऽऽदिदेवो
 भृशं सरोषः किल नाम योगी ।
 आदाय वेगेन जगाम विष्णु-
 जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ९९
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ
 भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।

बलान्निजग्राह हरिं किरीटी
 पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ १००
 अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं
 प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
 उवाच कोपं प्रतिसंहरेति
 गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ १०१
 न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं
 पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
 अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां
 त्वयाऽहमिन्द्रानुजसंप्रयुक्तः ॥ १०२
 ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्य
 जनार्दनः प्रीतमना निश्चम्य ।
 स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
 रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०३
 ततः प्रतिज्ञां समवाप्य भीष्मः
 कृताञ्जलिः स्तुत्यमथाकरोद्वै ।
 त्रैविक्रमे यस्य वपुर्वभासे
 तथैव दृष्ट्वा तु समुज्ज्वलन्तम् ॥ १०४
 प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता
 स तानभीष्टुन्पुनराददानः ।
 भीष्मं शरैः संपरिवार्य सङ्ख्ये
 चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ॥ १०५
 शल्यं च विद्ध्वा नवभिः पृषत्कै-
 र्दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ।
 विनादयामास ततो दिशश्च
 स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०६
 व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं
 रजोविकीर्णाश्चितपन्ननेत्रम् ।
 विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
 विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०७
 मृदङ्गभेरीपणवप्रणादा
 नेमिखना दुन्दुभिनिःखनाश्च ।
 ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः
 सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०८

गाण्डीवघोषः स्तनयिबुक्कलो
 जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।
 जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः
 सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०९
 तं कौरवाणामधिपो जवेन
 भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
 अभ्युद्ययाबुधतवाणपाणिः
 कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ ११०
 अथार्जुनाय प्रजिघाय भट्टान्
 भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्गवान् ।
 दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं
 शल्यो गदां शान्तनवश्च शक्तिम् ॥ १११
 स सप्तभिः सप्त शरप्रवेकान्
 संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
 शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं
 क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ ११२
 ततः शुभामापततीं स शक्तिं
 विद्युत्प्रभां शान्तनवेन मुक्ताम् ।
 गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां
 द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ ११३
 ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य
 चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
 माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुधोरं
 प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११४
 तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा
 सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
 शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णै-
 निवारयामास किरीटमाली ॥ ११५
 शिलीमुखः पार्थधनुःप्रमुक्ता
 रथान्ध्वजाग्राणि धनुंषि बाहून् ।
 निकृत्य देहान्विविशुः परेषां
 नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम् ॥ ११६
 ततो दिशः सोऽनुदिशश्च पार्थः
 शरैः सुधारैः समरे वितत्य ।

गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११७
तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिःस्वनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिःस्वनेन
बभूवुरग्राश्वरथप्रणादाः ॥ ११८
गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा
विराटराजप्रमुखाः प्रवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर-
स्तं देशमाजग्मुर्दीनसत्त्वाः ॥ ११९
सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि
यतोयतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मु-
र्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ १२०
तस्मिन्सुघोरे नृप संहारे
हताः प्रवीराः सरथाश्चमृताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता
महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ १२१
परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः
किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
दृढं हताः पत्रिभिरुग्रवेगैः
पार्थेन भलैर्विमलैः शिताग्रैः ॥ १२२
निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला
ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।
पदातिसङ्घाश्च रथाश्च सङ्घे
हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ॥ १२३
बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा
विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।
ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन्
महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः ॥ १२४
ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना
नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ।
नदी सुघोरा नरमेदफेना
प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२५

वेगेन साऽतीव पृथुप्रवाहा
परेतनागाश्चशरीरोधाः ।
नरेन्द्रमज्जोच्छ्रितमांसपङ्काः
प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता ॥ १२६
शिरःकपालाकुलकेशशादृला
शरीरसङ्घातसहस्रवाहिनी ।
विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला
नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा ॥ १२७
श्वकङ्कशालावृकगृध्रकाकैः
क्रव्यादसङ्घैश्च तरक्षुभिश्च ।
उपेतकूलां ददृशुर्मनुष्याः
क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ॥ १२८
प्रवर्तितामर्जुनबाणसङ्घै-
र्मेंदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ।
हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा
सेनां कुरूणामथ फल्गुनेन ॥ १२९
ते चेदिपाञ्चालकरूपमत्स्याः
पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः
संत्रासयन्तः कुरुवीरयोधान् ॥ १३०
हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा
किरीटिना शत्रुभयावहेन ।
वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां
सिंहो मृगाणामिव यूथसङ्घान् ॥ १३१
विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ
गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च ।
ततो रविं संवृतरश्मिजालं
दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ॥ १३२
तदैन्द्रमस्त्रं विततं च घोर-
मसह्यमुद्रीक्ष्य युगान्तकल्पम् ।
अथापयानं कुरवः समीष्माः
सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ॥ १३३
चक्रुर्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य
विभावसोर्लोहितरागयुक्ताम् ।

अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके
विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ॥ १३४
ययौ नरेन्द्रैः सहसोदरैश्च
समाप्तकर्मा शिविरं निशायाम् ।
ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां
निशामुखे घोरतमः प्रणादः ॥ १३५
रणे रथानामयुतं निहत्य
हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ १३६
महत्कृतं कर्म धनञ्जयेन
कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ १३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

इति तृतीयदिवसयुद्धम् ।

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीष्मार्जुनयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
व्युष्टां निशां भारत भारताना-
मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो
वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १
तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिबलो बलौघै-
र्नृपास्तथान्ये प्रययुः समन्तात् ॥ २
स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च
तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।
रराज राजा स तु राजमुख्यै-
र्वृतः सदेवैरिव वज्रपाणिः ॥ ३
तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता
दोधूयमानाश्च महापताकाः ।

सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा
महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४
सा बाहिनी शान्तनवेन गुप्ता
महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।
बभौ सविद्युत्स्तनयिलुकल्पा
जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता
प्रत्यर्जुनं शान्तनवाभिगुप्ता ।
सेनामहोग्रा सहसा कुरूणां
वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६
तं व्यालनानाविधगूढसारं
गजाश्चपादातरथौघपक्षम् ।
व्यूहं महामेघसमं महात्मा
ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७

व्युष्टां प्रभाताम् ॥ १ ॥ व्यालो व्यूहविशेषस्तेन नानाविधं

गूढसारं च ॥ ७ ॥

विनिर्ययौ केतुमता रथेन
 नरर्षभः श्वेतहयेन काले ।
 'जये धृतः शत्रुवरूथिनीनां
 यथा सुरेन्द्रोऽसुरवाहिनीनाम् ॥ ८
 नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्तः
 शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा ।
 तथा महात्मा सह केशवेन
 वरूथिनीनां प्रमुखे रराज ॥' ९
 सोपस्करं सोत्तरबन्धुरेण
 यत्तं यदूनामृषभेण सङ्क्षेपे ।
 कपिध्वजं प्रेक्ष्य रथं विषेदुः
 सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ १०
 प्रकल्पितं गुप्तमुदायुधेन
 किरीटिना लोकमहारथेन ।
 तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया-
 श्वतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ ११
 यथैव पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा
 व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन ।
 यथा न भूतो भुवि मानुषेषु
 न दृष्टपूर्वो न च संश्रुतश्च ॥ १२
 ततो यथादेशमुपेत्य तस्थुः
 पाञ्चालमुख्याः सह चेदिमुख्यैः ।
 ततः समादेशसमाहतानि
 भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ॥ १३
 शङ्खस्वनास्तूर्यरवाः प्रणेदुः
 सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः ।
 ततः सबाणानि महास्वनानि
 विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ॥ १४
 क्षणेन भेरीपणवप्रणादा-
 नन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनांश्च ।
 तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष-
 मुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् ॥ १५
 महानुभावाश्च ततः प्रकाश-
 मालोक्य वीराः सहसाऽभिपेतुः ।

रथी रथेनाभिहतः समूतः
 पपात साश्वः सरथः सकेतुः ॥ १६
 गजो गजेनाभिहतः पपात
 पदातिना चाभिहतः पदातिः ।
 आवर्तमानान्यभिवर्तमानै-
 धोरीकृतान्यद्भुतदर्शनानि ॥ १७
 प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि
 सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ।
 सुवर्णतारागणभूषितानि
 सूर्यप्रभाभानि शरावराणि ॥ १८
 विदार्यमाणानि परश्वथैश्च
 प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुर्व्याम् ।
 गजैर्विषाणापरगात्ररुग्णाः
 केचित्समूता रथिनः प्रपेतुः ॥ १९
 गजर्षभाश्चापि गजर्षभेण
 निपातिता बाणहताः पृथिव्याम् ।
 गजौधवेगोद्धतसादितानां
 श्रुत्वा विषेदुः सहसा मनुष्याः ॥ २०
 आर्तस्वनं सादिपदातियूनां
 विषाणगात्रावरताडितानाम् ।
 संभ्रान्तनागाश्चरथे मुहूर्ते
 महाक्षये सादिपदातियूनाम् ॥ २१
 महारथैः संपरिवार्यमाणं
 संदृश्य दूरात्कपिराजकेतुम् ।
 तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः
 सदश्ववेगाद्भुतवीर्ययानः ॥ २२
 महास्त्रबाणाशनिदीप्तिमन्तं
 किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ।
 तथैव शक्रप्रतिमप्रभाव-
 मिन्द्रात्मजं द्रोणमुखा विसृष्टुः ॥ २३
 कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च
 दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ।
 ततो रथानां प्रमुखादुपेत्य
 सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा ॥ २४

जवेन शूरोऽभिससार सर्वा-
 स्तानर्जुनस्यात्मभवोऽभिमन्युः ।
 तेषां महास्त्राणि महारथाना-
 मसह्यकर्मा विनिहत्य कार्णिः ॥ २५
 बभौ महामन्त्रहुतार्चिमाली
 सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ।
 ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनां
 कृत्वा नदीमाशु रणे रिपूणाम् ॥ २६
 जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो
 महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ।
 ततः ग्रहस्याद्भुतविक्रमेण
 गाण्डीवमुक्तेन शिलाशितेन ॥ २७
 विपाठजालेन महास्त्रजालं
 विनाशयामास किरीटमाली ।

तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा-
 मसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ॥ २८
 भीष्मं महात्माऽभिववर्ष तूर्णं
 शरौघजालैर्विमलैश्च भलैः ।
 तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे
 महास्त्रजालं कपिराजकेतोः ॥ २९
 विशीर्यमाणं ददृशुस्त्वदीया
 दिवाकरेणेव तमोभिभूतम् ।
 एवंविधं कार्मुकभीमनाद-
 मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।
 ददर्श लोकः कुरुसंजयाश्च
 तद्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्याम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसशुद्धे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

ष्टष्टशुक्लेन शलपुत्रवधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 द्रौणिभूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिषः ।
 पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं पर्यवारयन् ॥ १
 संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
 पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
 नातिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ।
 बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ३
 तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिन्दमम् ।
 दृष्ट्वा पार्थः सुसंयत्तं सिंहनादमथानदत् ॥ ४
 पीडयानं तु तत्सैन्यं पौत्रं तव विशांपते ।
 दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
 ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
 प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६
 तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।

व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
 स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यं च पञ्चभिः ।
 ध्वजं सांयमनेश्चैव सोऽष्टाभिश्चिच्छिदे ततः ॥ ८
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
 शितेनोरगसंकाशां पत्रिणाभिजघान ताम् ॥ ९
 शल्यस्य च महावेगानस्यतः समरे शरान् ।
 'धनुश्चिच्छेद भलेन तीव्रवेगेन फाल्गुनिः ।'
 जघानार्जुनदायादश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १०
 भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः ।
 नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलोदयात् ॥ ११
 ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि ।
 सह पुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३

सांयमनेः शलस्य पुत्रः ॥ १ ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ महारथौ ।
 ददर्श राजन्याञ्चल्यः सेनापतिरिन्दम ॥ १४
 स वारणरथौघानां सहस्रैर्वहुभिर्वृतः ।
 वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५
 'पारावताश्चः स रथमास्थाय परवीरहा ।'
 धनुर्विष्कार्य संकुद्धो नोदयित्वा च वाहिनीम् ।
 ययौ तं मद्रकानीकं केकयांश्च परंतप ॥ १६
 तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ।
 संरन्धरथनागाश्च योत्स्यमानमशोभत ॥ १७
 सोऽर्जुनप्रमुखे यान्तं पाञ्चालकुलवर्धनः ।
 त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जनुदेशे समार्पयत् ॥ १८
 ततः स मद्रकान्दत्त्वा दशैव दशभिः शरैः ।
 पृष्ठरक्षं जघानाशु भलेन कृतवर्मणः ॥ १९
 दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ।
 जघान विमलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०
 ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
 अविध्यत्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 भलेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् ॥ २२
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समार्पयत् ।
 अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पाष्णिसारथी ॥ २३
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।
 पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४
 स प्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम् ।

पदातिस्तूर्णमानच्छद्रथस्थं पुरुषर्षभः ॥ २५
 तं महौघमिवायान्तं स्वात्पतन्तमिवोरगम् ।
 भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६
 दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमम् ।
 अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७
 तस्य पाञ्चालदायादः प्रतीपमभिधावतः ।
 शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८
 बाणवेगमतीतस्य तथाभ्याशमुपेयुषः ।
 त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो विभेद गदया शिरः ॥ २९
 तस्य राजन्सनिस्त्रिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।
 हतस्य पततो हस्ताद्रेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
 तं निहत्य गदाग्रेण स लेभे परमां मुदम् ।
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
 तस्मिन्हते महेष्वासे शल्यपुत्रे महारथे ।
 हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥ ३२
 ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३
 तौ तत्र समरे शरौ समेतौ युद्धदुर्मदौ ।
 ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
 ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
 आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
 तथैव पार्षतं शरं शल्यः समितिशोभनः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसयुद्धे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

भीमसेनादियुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय ।
 यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुपुत्रेण वध्यते ॥ १
 नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि ।
 अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २
 'विभग्नांश्च प्रनष्टांश्च नित्यं शंससि मामकान् ।'

भीष्म • १४

हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय ।
 पातितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३
 युध्यमानान्यथाशक्तिं घटमानाञ्जयं प्रति ।
 पाण्डवा हि जयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४
 सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।
 श्रोष्यामि सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५

तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवान् ।
 मामका विजयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ॥ ६
 सञ्जय उवाच ।
 क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।
 शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७
 धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
 पीडयामास संकुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
 तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।
 न्यवारयत यस्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
 नान्तरं दृश्यते तत्र तयोश्च रथिनोस्तदा ।
 मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ १०
 ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
 धनुश्चिच्छेद भट्टेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
 अथैनं शरवर्षेण छादयामास संयुगे ।
 गिरिं जलागमे यद्वज्रलदा जलवृष्टिभिः ॥ १२
 अभिमन्युस्ततः कुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३
 ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
 आर्तायनिममेयात्मा विन्व्याध निशितैः शरैः ॥ १४
 ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽर्जुनि रणे ।
 मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५
 दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविर्विंशती ।
 दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनोऽथ दुर्मुखः ॥ १६
 सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।
 एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७
 तान्भीमसेनः संकुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८
 धार्तराष्ट्रान्दश रथान्दशैव प्रत्यवारयन् ।
 नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशांपते ॥ १९
 अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ।
 ते वै समेयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ २०
 तस्मिन्दशरथे कुद्धे वर्तमाने महाभये ।
 तावकानां परेषां वा प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २१

शस्त्राप्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिनर्दन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २२
 ते तदा जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।
 अन्योन्यमभिमर्दन्तः स्पर्धमानाः परस्परम् ॥ २३
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्ज्ञातयः संगता मिथः ।
 महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षिणः ॥ २४
 दुर्योधनस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।
 विन्व्याध निशितैर्वाणैश्चतुर्भिः समरे द्रुतम् ॥ २५
 दुर्मर्षणश्च विशल्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।
 दुर्मुखो नवभिर्वाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ॥ २६
 विर्विंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ।
 तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ॥ २७
 एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत ॥ २८
 अभिमन्युरविध्यतु दशभिर्दशभिः शरैः ।
 माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातुनन्दनौ ॥ २९
 अविध्येतां शरैस्तीक्ष्णैस्तद्भुतमिवाभवत् ।
 ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनां वरौ ॥ ३०
 शरैर्वहुभिरानर्च्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ३१
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
 विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ ३२
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
 भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ३३
 दुर्योधनस्तु संकुद्धो मागधं समचोदयत् ।
 अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरखिनाम् ॥ ३४
 गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ।
 मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३५
 आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।
 गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ ३६
 अद्रिसारमयीं गुर्वी प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३७
 स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली ।

भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३८
 तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।
 व्यत्यचेष्टन्त संहत्य गजा भीमस्य गर्जतः ॥ ३९
 ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ४०
 पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।
 अभ्यवर्षन्त धावन्तो मेघा इव गिरिव्रजान् ॥ ४१
 'नाकुलिस्तु शतानीकः समरे शत्रुपूगहा ।'
 क्षुरैः क्षुरप्रैर्मल्लैश्च पीतैश्चाञ्जलिकैः शितैः ।
 न्यहनन्चोत्तमाङ्गानि पाण्डवो गजयोधिनाम् ॥ ४२
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ४३
 हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
 अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४४
 धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् ।
 पततः पाल्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४५
 मागधोऽथ महीपालो गजमैरावणोपमम् ।
 प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४६
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजम् ।
 जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४७
 तस्यावजितनागस्य कार्णिः परपुरंजयः ।
 राज्ञो रजतपुङ्खेन भलेनापाहरच्छिरः ॥ ४८
 विगाह्य तद्रजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
 व्यचरत्समरे मृद्रन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४९
 एकप्रहारनिहतान्भीमसेनेन दन्तिनः ।
 अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ५०
 भग्नदन्तान्भग्नकरान्भग्नसक्थींश्च वारणान् ।
 भग्नपृष्ठत्रिकानन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसयुद्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

सात्यकिभूरिश्रवसोः समागमः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

हते तस्मिन्गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गतान् ।
 विद्रुतान्भयसंविघ्नांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ५२
 भीमसेनस्य मार्गेषु पतितान्पर्वतोपमान् ।
 अपश्यं निहतान्नागान् राजन्निष्ठीवतोपरान् ॥ ५३
 वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ५४
 मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः ।
 व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५५
 गजानां रुधिरकिन्नां गदां विभ्रद्रुकोदरः ।
 घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकभृत् ॥ ५६
 संमथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
 सहसा प्राद्रवन्किष्ठा मृद्रन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५७
 तं हि वीरं महेष्वासं सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
 पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५८
 शोणिताक्तां गदां विभ्रद्रुक्षितां गजशोणितैः ।
 कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ५९
 व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वामु भारत ।
 अपश्याम रणे भीमं नृत्यन्तमिव शङ्करम् ॥ ६०
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमखनाम् ।
 अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ ६१
 विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च ।
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ६२
 यथा पशूनां सङ्घातं यथ्या पालः प्रकालयेत् ।
 तथा भीमो गजानीकं गदया समकालयत् ॥ ६३
 गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
 स्वान्यनीकानि मृद्रन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६४
 महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
 अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६५

भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
 ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ॥

अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवान्वान् ॥ २
 तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि सुदुःसहम् ।
 आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
 रथनागाश्चकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।
 अनन्तरथपादातं रजसा सर्वतो वृतम् ॥ ४
 तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।
 सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५
 तदार्थमपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः ।
 भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषम् ॥ ६
 उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्चान्सरथकुञ्जरान् ।
 असंभ्रमं भीमसेनो गदया समवारयत् ॥ ७
 स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः ।
 अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८
 तस्मिन्सुतुमुले घोरे काले परमदारुणे ।
 भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९
 द्रौपदेयाभिमान्युश्च शिखण्डी चापराजितः ।
 न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ १०
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अधावत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ११
 पोथयन्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि चाभिभूः ।
 कर्षयन्रथवृन्दानि बाहुवेगेन पाण्डवः ॥ १२
 विनिघ्नन्व्यचरत्सङ्ख्ये युगान्ते कालवद्विभुः ।
 ऊरुवेगेन संकर्षन्रथजालानि पाण्डवः ॥ १३
 बलानि संममर्दाशु नङ्गलानीव कुञ्जरः ।
 मृद्रन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ॥ १४
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः ।
 गदया व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ॥ १५
 भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले ।
 सापि मज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरा च ॥ १६
 अदृश्यत महारौद्रा गदा नागाश्चपातनी ।
 तत्रतत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ॥ १७
 रणाङ्गणं समभवन्मृत्योरावाससन्निभम् ।
 पिनाकमिव रुद्रस्य कुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ १८

यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
 ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १९
 आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ २०
 तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनःपुनः ।
 दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २१
 यतोयतः प्रेक्षते स गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
 तेनतेन स दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ २२
 प्रदारयन्तं सैन्यानि बलेनामितविक्रमम् ।
 प्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २३
 तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
 दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २४
 महता रथघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 छादयञ्शरचर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २५
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
 भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ॥ २६
 तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसन्धः
 शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।
 निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन
 संकम्पयन्तव्यं पुत्रस्य सैन्यम् ॥ २७
 तं यान्तमश्चै रजतप्रकाशैः
 शरान्वपन्तं निशितान्सुपुङ्गवान् ।
 नाशक्रुवन्धारयितुं तदानीं
 सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ २८
 अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कै-
 रलम्बुसो राक्षसोऽसौ तदानीम् ।
 शरैश्चतुर्भिः प्रतिविद्ध्य तं च
 नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९
 अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य
 तं शत्रुमध्ये परिवर्तमानम् ।
 प्रद्रावयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च
 पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ ३०
 योधास्त्वदीयाः शरवर्षैर्वर्ष-
 न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ।

तथापि तं धारयितुं न शेकु-
र्मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ३१
न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसी-
द्वते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ।

स वै समादाय धनुर्महात्मा
भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ॥ ३२
दृष्ट्वा रथान्स्वान्वयपनीयमाना-
न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसयुद्धे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

भीमेन दुर्योधनानुजाष्टकवधः ॥ १ ॥ घटोत्कचभयेन कुरुभिः सेनावहारः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।
प्राविध्यद्भृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १
कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः सन्नतपर्वभिः ।
अवारयदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सोदयैः परिवारितः ।
सौमदत्तिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
तं चैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
परिवार्य स्थिताः सङ्क्षेपे समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
भीमसेनस्तु संकुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रास्ते पर्यवारयत् ॥ ५
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधाभर्षसमन्वितः ।
नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ॥ ६
विव्याध विशिखैः षड्भिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
दुर्योधनस्तदा राजन्भीमसेनं महारथम् ॥ ७
आजघानोरसि कुद्धो मार्गणैर्नवभिः शितैः ।
ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ॥ ८
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ।
एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्राः समागताः ॥ ९
मामेव भृशसंकुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ।
मनोरथद्रुमोऽस्माकं चिन्तितो बहुवार्षिकः ॥ १०
सफलः स्रुत चाद्येह योऽहं पश्यामि सोदरान् ।
यत्राशोकसमुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभिः ॥ ११
प्रयासन्त्यन्तरिक्षं हि शरवृन्दैर्दिगन्तरे ।
तत्र तिष्ठति सन्नद्धः स्वयं राजा सुयोधनः ॥ १२
भ्रातरश्चास्य सन्नद्धाः कुलपुत्रा मदोत्कटाः ।

एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ॥ १३
तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ।
एवमुक्त्वा ततः पार्थस्तव पुत्रं विशांपते ॥ १४
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ।
नन्दकं च त्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ १५
तं तु दुर्योधनः षष्ठा विद्ध्वा भीमं महाबलम् ।
त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत् ॥ १६
भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भासुरम् ।
मुष्टिदेशे भृशं तीक्ष्णैस्त्रिभिर्भल्लैर्हसन्निव ॥ १७
समरे प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं तु वृकोदरः ।
पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १८
अमृष्यमाणः संरब्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् ।
पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ १९
समादधत्सुसंकुद्धः क्षुरप्रं रोमवाहिनम् ।
तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ २०
सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छितः ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् ॥ २१
संदधे विशिखं घोरं कालमृत्युसमग्रभम् ।
तेनाजघान संकुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ २२
स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
स निषण्णो रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ॥ २३
तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः ।
नामृष्यन्त महेश्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २४
ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।

दुर्योधनं त्रिभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २६
 शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
 रुक्मपुङ्गवैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २७
 प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
 सेनापतिः सुषेणश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥ २८
 उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः ।
 दुर्युखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २९
 विसृजन्तो बहून्वाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ ३०
 पुत्रास्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।
 सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये यथा वृकः ॥ ३१
 अभिपत्य महाबाहुर्गुरुत्मानिव वेगितः ।
 सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ ३२
 संप्रहस्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्वाणैर्महाभुजः ।
 जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ॥ ३३
 सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ।
 उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ॥ ३४
 पातयामास भलेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।
 वीरबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ॥ ३५
 निनाय समरे वीरः परलोकाय पाण्डवः ।
 भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ॥ ३६
 पुत्रौ ते दुर्मदौ राजन्ननयद्यमसादनम् ।
 ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ॥ ३७
 मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ।
 पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ॥ ३८
 शेषा येऽन्येऽभवन्स्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ।
 विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ३९
 ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्वानेव महारथान् ।
 एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ४०
 यथा प्राग्यान्यथा ज्येष्ठान्यथा शूरांश्च संगतान् ।
 निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृहीत माचिरम् ॥ ४१
 एवमुक्त्वा ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ४२
 भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशांपते ।

अभ्ययात्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ४३
 आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलीमुखैः ।
 अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ४४
 अभिमन्युमुखास्तत्तु नामृष्यन्त महारथाः ।
 भीमस्याच्छादनं सङ्ख्ये खबाहुबलमाश्रिताः ॥ ४५
 त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
 गजं च शरवृष्ट्या तु विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४६
 स शस्त्रवृष्ट्याऽभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः ।
 प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४७
 संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
 गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४८
 संचोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः ।
 अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ॥ ४९
 द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ।
 तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ॥ ५०
 असह्यं मन्यमानाश्च नातिप्रमनसोऽभवन् ।
 ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ ५१
 आजघान महाराज शरेणानतपर्वणा ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ॥ ५२
 मूर्च्छयाऽभिपरीतात्मा ध्वजयष्टिं समाश्रयत् ।
 तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्च्छितम् ५३
 ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ।
 ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथाऽऽगतं ५४
 संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ५५
 अदृश्यत निमेषार्धाद्वोररूपं समास्थितः ।
 ऐरावतं समारूढः स वै मायाकृतं स्वयम् ॥ ५६
 तस्य चान्येऽपि दिङ्गागा बभूवुरनुयायिनः ।
 अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥ ५७
 त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ।
 महाकायास्त्रिधा राजन्प्रसन्नन्तो मदं बहु ॥ ५८
 तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ।
 घटोत्कचस्तु खं नागं चोदयामास तंतदा ॥ ५९

सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ।
 ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ॥ ६०
 परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ।
 भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरभ्यपीडयन् ॥ ६१
 स पीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शराहतः ।
 अनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६२
 'व्यवर्तत महाघोषो भैमसेनिशरादितः ।
 मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य भारत' ॥ ६३
 तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिःस्वनम् ।
 श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्गोणं राजानं च सुयोधनम् ६४
 एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
 भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्तते ॥ ६५
 राक्षसश्च महामायः स च राजाऽतिकोपनः ।
 एतौ समेतौ समरे कालमृत्युसमाबुधौ ॥ ६६
 श्रूयते चैव दृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः ।
 हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुदितध्वनिः ॥ ६७
 तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।
 अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यति ॥ ६८
 ते त्वर्ध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे ।
 महान्हि वर्तते रौद्रः संग्रामो रोमहर्षणः ॥ ६९
 भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ।
 युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युत ॥ ७०
 भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा सर्व एव महारथाः ।
 द्रोणभीष्मौ पुरस्कृत्य भगदत्तपरीप्सया ॥ ७१
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ।
 तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७२
 पञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ।
 तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ७३
 ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ।
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ॥ ७४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसयुद्धे चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

इति चतुर्थदिवसयुद्धं समाप्तम् ।

भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ।
 न रोचते मे संग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ॥ ७५
 बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ।
 नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ ७६
 लब्धलक्षः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ।
 पाञ्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ७७
 इदानीं युधि निर्जेतुं न शक्योऽसौ स राक्षसः ।
 अस्तमभ्येति सविता रात्रौ योद्धुं न शक्यते ।
 अवहारमतः कुर्मः श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ७८
 पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुःस कौरवाः ।
 उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयार्दिताः ॥ ७९
 कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान्दध्मुश्च भारत ॥ ८०
 एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
 पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ८१
 कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिविरं स्वकम् ।
 ब्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ८२
 शरविक्षतगात्रास्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
 युद्धे सुमनसो भूत्वा जग्मुः स्वशिविरं प्रति ॥ ८३
 पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ।
 पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ८४
 नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
 सिंहनादांश्च कुर्वन्तो विमिश्राञ्शङ्खनिःस्वनैः ॥ ८५
 विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।
 घटयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ ८६
 प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परंतप ।
 दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ॥ ८७
 मुहूर्तं चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः ।
 ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।
 प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकशितः ॥ ८८

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति विश्वोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव सञ्जय ।

श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १

पुत्राणां च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्वशः ।

चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २

ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।

तथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन सञ्जय ॥ ३

यत्र भीष्ममुखान्सर्वाञ्छस्त्रज्ञान्यो धसत्तमान् ।

पाण्डवानामनीकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४

केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।

केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ॥ ५

येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ।

पुनःपुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं तु पाण्डवैः ॥ ६

मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ।

यथाऽवध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ॥ ७

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन सञ्जय ।

न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ॥ ८

समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ।

पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ॥ ९

घातयिष्यति मे सर्वान्पुत्रान्भीमो न संशयः ।

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे ॥ १०

ध्रुवं विनाशः संप्राप्तः पुत्राणां मम सञ्जय ।

तस्मान्मे कारणं सूत शक्तिं चैव विशेषतः ॥ ११

पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

दुर्योधनश्च यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे ॥ १२

भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलश्च जयद्रथः ।

द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १३

निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।

विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ॥ १४

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।

नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ॥ १५

न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ।

युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ॥ १६

धर्मेण सर्वकार्याणि जीवितादीनि भारत ।

आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १७

न ते युद्धाभिवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।

श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १८

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ।

तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ॥ १९

निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ।

सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ॥ २०

निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः ।

सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ॥ २१

धर्ममूलाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।

न चैतान्वहुमन्यन्ते पुत्रास्तव विशांपते ॥ २२

तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।

सांप्रतं सुमहद्वोरं फलं प्राप्तं जनेश्वर ॥ २३

स त्वं भुङ्क्ते महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः ।

नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृज्जनैः ॥ २४

विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।

तथा मया चाप्यसकृद्धार्यमाणो न बुध्यसे ॥ २५

वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।

पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ २६

शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ॥ २७

तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम ।

दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ॥ २८

दृष्ट्वा भ्रातृन्रणे सर्वान्निर्जितांस्तु महारथान् ।

शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स कौरवः ॥ २९

पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।

यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ ३०

दुर्योधन उवाच ।

भवान्द्रोणश्च कर्णश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्भोजश्च सुदक्षिणः ॥३१
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥३२
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।
पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ ३३
तत्र मे संशयो जातस्तत्त्वमाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्क्षणेक्षणे ॥३४
भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्वचो मह्यं यथा वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥३५
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षेममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ॥ ३६
भुङ्क्ते मां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३७
न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डून्वमन्यसे ॥ ३८
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं शृणुष्व महाबाहो मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३९
नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान्सर्वान्पालिताञ्छार्ङ्गधन्वना ४०
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ४१
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ४२
तेषां मध्ये समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं प्रज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ४३
ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४४
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥४५
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।

जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४६

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्हि विश्वे
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।
विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-
द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४७
जय विश्वमहादेव जय लोकहिते रत ।
जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४८
पद्मगर्भविशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४९
असङ्ख्येयगुणाधार जय सर्वपरायण ।
नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ५०
जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।
विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ५१
महोरगवराहाद्य हरिकेश विभो जय ।
हरिवासदिशामीश विश्ववासामितान्वय ॥ ५२
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय ।
असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ५३
अनन्त विदित ब्रह्मन्नित्यभूतविभावन ।
कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह ॥ ५४
गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।
भूताद्य लोकतत्त्वेश जय भूतविभावन ॥ ५५
आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर ।
उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्म जयप्रिय ॥ ५६
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर ।
अमृतोद्भवसद्भाव मुक्तात्मन्विजयप्रद ॥ ५७
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।
आत्मभूतमहाभूत सत्त्वात्मज्जय सर्वदा ॥ ५८
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहू दिवं शिरः ।
मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५९
बलं तपश्च सत्यं च कर्म धर्मात्मकं तव ।
तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते खेदसंभवाः ॥ ६०
अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ६१

न सङ्ख्यानं परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
 न बलं योगयोगीश जानीमस्ते परंतप ॥ ६२
 त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः ।
 अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ६३
 ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६४
 एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
 पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ॥ ६५
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगद्गुरुः ।
 त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६६
 पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाऽभवत् ।
 तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६७
 धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां च वधाय च ।
 जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ॥ ६८
 यत्तत्परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं विभो ।
 वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६९

सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
 कृष्ण त्वमात्मनासाक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ७०
 प्रद्युम्नादनिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।
 अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ७१
 वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
 तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना ।
 विभज्य भागशोत्मानं व्रज मानुषतां विभो ॥ ७२
 तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
 धर्मं प्राप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥
 त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चास्मितविक्रम ।
 तैस्तैर्हि नामभिर्युक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ७४
 स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसङ्गाः
 कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो ।
 अनादिमध्यान्तमपारयोगं
 लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

विश्वोपाख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 ततः स भगवान्देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ।
 ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १
 विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
 तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
 ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।
 कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३
 कोन्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
 वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ४
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
 देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५
 यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।
 भूतात्मा च प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
 तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।

जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
 मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
 असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८
 संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
 त इमे नृपु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९
 तेषां वधार्थं भगवान्भरेण सहितो वशी ।
 मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युतौ ॥ ११
 अजेयौ समरे यत्तौ सहितैरमरैरपि ।
 मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२
 तस्याहमग्रजः पुत्रः सर्वस्य जगतः प्रभुः ।
 वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
 तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।

नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
 एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ।
 एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
 एतदक्षरमव्यक्तमेतद्वै शाश्वतं महः ।
 यत्तत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
 एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।
 एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
 तस्मात्सेन्द्रैः सुरैः सर्वैर्लोकैश्चामितविक्रमः ।
 नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ १८
 यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्स मन्दधीः ।
 हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
 योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
 अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
 देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्गं सुवर्चसम् ।
 पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं बुधाः ॥ २१
 किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् ।
 अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२
 एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
 वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ।
 'तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः' ॥ २३
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्त्वा स भगवान्देवान्सर्विगणान्पुरा ।
 विसृज्य सर्वभूतानि जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४
 ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।
 कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः २५
 एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६
 रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 व्यासनारदयोश्चापि सकाशाद्भरतर्षभ ॥ २७
 एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।

वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ २८
 यस्य चैवात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।
 कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९
 वारितोऽसि मया तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
 मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ ३०
 मा पाण्डवैः सार्धमिति तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे ।
 मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ॥ ३१
 यस्माद्विषसि गोविन्दं पाण्डवं तं धनञ्जयम् ।
 नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्वि मानवः ३२
 तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः ।
 सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३३
 यो धारयति लोकांस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
 योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३४
 राजन्सर्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३५
 तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च ।
 धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३६
 श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।
 बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३७
 स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
 वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३८
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
 सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३९
 द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।
 सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन वै ॥ ४०

स एष सर्वं सुरमर्त्यलोकं

समुद्रकक्ष्यान्तरितां पुरीं च ।

युगेयुगे मानुषं चैव वासं

पुनःपुनः सृजते वासुदेवः ॥

४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भीष्मेण विश्वोपाख्यानकथने वासुदेवमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरस्य कृष्णसमाश्रयणेन विजय इति कथनम् ॥ २ ॥

दुर्योधन उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।

तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवतदैवतम् ।

न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ॥ २

‘श्रुतं मे तात रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।

नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ।

असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधनाः’ ॥ ३

मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ।

सर्वभूतादिभूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ४

आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ।

स सृष्ट्वा पृथिवीं देवीं सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ५

अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।

सर्वदेवमयो देवः शयानः शयने सुखम् ॥ ६

मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।

सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ७

एष लोकान्ससर्जदौ देवांश्च ऋषिभिः सह ।

अमृतं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवाप्ययौ ॥ ८

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।

एष कर्ता च कार्यं च आदेरादिः स्वयं प्रभुः ॥ ९

भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।

उभे सन्ध्ये दिवः खं च नियमांश्च जनार्दनः ॥ १०

ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवाभ्यकल्पयत् ।

सृष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ११

अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।

शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति तं विदुः ॥ १२

यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।

ध्यानयोगेन विप्राश्च तं विदन्ति महौजसम् ।

कर्णस्रोतोभवं चापि मधुं नाम महामुरम् ॥ १३

तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।

‘हरन्तं ब्रह्मणो वेदाञ्जधान ब्रह्मणः पिता ।’

ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन्महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ १४

तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।

मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ॥ १५

वराहं नारसिंहं च त्रिविक्रममिति प्रभुम् ।

एष धाता विधाता च सर्वेषां प्राणिनां हरिः ॥ १६

परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ।

मुखतः सोऽसृजद्विप्रान्वाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ॥ १७

वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्छूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ।

तपसा नियतं देवं निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १८

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।

योगभूतं परिचरन्केशवं महदाम्बुयात् ॥ १९

केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ।

एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ २०

एवमेनं विजानीहि आचार्य पितरं गुरुम् ।

कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ २१

यथैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।

सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ २२

ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।

भये महति मग्नांश्च पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २३

स तं युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।

सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ।

प्रपन्नः शरणं राजन्योगानां प्रभुमीश्वरम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

भीष्मेण दुर्योधनप्रति ब्रह्मर्षिकृतकृष्णस्तवकथनम् ॥ १ ॥ तथा कृष्णस्य पाण्डवेषु प्रीतिकथनपूर्वकं तैः सह शमविधानम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

स्तवं वै ब्रह्मसंयुक्तं शृणु कृष्णस्य भारत ।
 ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
 साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।
 लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ २
 भूतं भव्यं भविष्यच्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ।
 यज्ञं त्वां चैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि ॥ ३
 देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ।
 पुराणं चैव परमं विष्णो रूपं तवेति च ॥ ४
 वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
 देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५
 पूर्वं प्रजानिसर्गे च दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां तथाऽब्रवीत् ॥ ६
 अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।
 देवास्त्वत्संभवाश्चैव देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ७
 शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी तथा ।
 जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ८
 एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
 आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चासि सत्तमः ॥ ९
 राजर्षीणामुदाराणामाह्वेष्वनिवर्तिनाम् ।
 सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ १०

इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः ।
 सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरिः ॥ ११
 एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
 केशवस्य यथा तत्त्वं सुप्रीतो भज केशवम् ॥ १२
 सञ्जय उवाच ।
 पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ।
 केशवं बहुमेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ १३
 तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
 माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः ॥ १४
 नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं पृच्छसे नृप ।
 यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणावृषी ॥ १५
 अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।
 यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि कस्यचित् ॥ १६
 प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
 तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १७
 पृथिवीं भुङ्क्तु सहितो भ्रातृभिर्वलिभिर्वशी ।
 नरनारायणौ देवाववज्ञाय नशिष्यसि ॥ १८
 एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशंपते ।
 व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १९
 राजा च शिविरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने ।
 शिष्ये च शयने शुभ्रे रात्रिं तां भरतर्षभ ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

विश्वोपाख्यानं समाप्तम् ।

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

कुरुपाण्डवयोर्मकरश्चयेनव्यूहरचनापूर्वकं युद्धारम्भः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

व्युषितायां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।
 उभे सेने महाराज युद्वायैव समीयतुः ॥ १
 अभ्यधावन्त संकुद्धाः परस्परजिगीषवः ।
 ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
 व्यूहौ च व्यूह्य संरन्धाः संप्रहृष्टाः प्रहारिणः ॥ ३
 अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।
 तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
 'अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।

श्येनव्यूहं तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ॥ ५
 स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्येषु भारत ।
 मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ॥ ६
 स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा ।
 यथाव्यूहं शान्तनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुनः ॥ ७
 स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
 महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ८
 इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ।
 रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ९
 तान्दृष्ट्वाऽभ्युद्यतान्सङ्ख्ये पाण्डवा हि यशस्विनः ।
 श्येनव्यूहेन संव्यूह्य समनहन्त संयुगे ॥ १०
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।
 नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो घृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ११
 शीर्षे तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ १२
 अक्षौहिण्या समं तत्र वामपक्षोऽभवत्तदा ।
 महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १३
 दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
 पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौमद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ १४
 पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः ॥ १५
 प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
 भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १६
 ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
 मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ १७
 संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १८
 प्रतिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
 खेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समुपस्थितः ॥ १९
 ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
 पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ॥ २०
 भ्रातृणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ।
 आचार्यः सततं हित्वं हितकामो ममानघा ॥ २१
 वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ।

देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ॥ २२
 किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ।
 स तथा कुरु भद्रं ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ॥ २३
 एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
 'तत्र संप्रेक्ष्य राजानं संकुद्ध इव निश्चसन् ॥ २४
 बालिशस्त्वं न जानीषे पाण्डवानां पराक्रमम् ।
 न शक्या हि यथा जेतुं पाण्डवा हि महाबलाः ॥ २५
 यथाबलं यथावीर्यं कर्म कुर्यामहं हि ते ।
 इत्युक्त्वा ते सुतं राजन्नभ्यपद्यत वाहिनीम् ।
 अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २६
 सात्यकिस्तु ततो द्रोणं वारयामास भारत ।
 तयोः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ २७
 शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे हसन्निव ॥ २८
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत ।
 संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ २९
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
 भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ ३०
 तत्राभिमन्युः संकुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
 विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वास्तानुद्यतायुधान् ॥ ३१
 द्रोणभीष्मौ तु संकुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
 प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ ३२
 प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनम् ।
 अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ ३३
 शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
 अवर्जयत संग्रामं स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ ३४
 ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
 रक्षमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ ३५
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
 अवर्जयत संग्रामं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ३६
 ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशांपते ।
 जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३७
 तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनञ्जयम् ।
 भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३८

तद्युद्धमभवद्धोरं देवानां दानवैरिव ।

जयमाकाङ्क्षतां सङ्क्षेपे यशश्च सुमहाद्भुतम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा ।

भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १

पूर्वाह्णे तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।

कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २

तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ।

अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ॥ ३

नदद्भिश्च महानागैर्हृषमाणैश्च वाजिभिः ।

भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत ॥ ४

युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः ।

अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ५

शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।

अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६

कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ।

पतितानि स दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७

विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।

सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८

कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलङ्कृतैः ।

मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ९

गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।

आसीत्सर्वा समास्तीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ १०

रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ।

आयुधानां च निर्घोषः स्तनयिजुसमोऽभवत् ॥ ११

स संग्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ।

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२

तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले रोमहर्षणे ।

ववृषुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३

आक्रोशन्कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।

तावकानां परेषां च संयुगे भरतर्षभ ॥ १४

संरब्धानां च वीराणां धीराणाममितौजसाम् ।

धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५

उत्थितेषु कवन्धेषु सर्वतः शोणितोदके ।

समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यताः ॥ १६

शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजसः ।

निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघवाहवः ॥ १७

वभ्रमुः कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशाः ।

अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १८

उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।

तावकानां परेषां च योधा भरतसत्तम ॥ १९

वाहानामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां च भारत ।

गदानां परिघाणां च हस्तानां चोरुभिः सह ॥ २०

पादानां भूषणानां च केयूराणां च सङ्घशः ।

राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे ॥ २१

अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चानिवर्तिनाम् ।

सङ्घाताः स प्रदृश्यन्ते तत्रतत्र विशांपते ॥ २२

गदाभिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्च नतपर्वभिः ।

जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः काल आगते ॥ २३

अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।

बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ २४

मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशांपते ।

अन्योन्यं जग्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ २५

पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।

घोरमायोधनं जज्ञे तत्रतत्र जनेश्वर ॥ २६

विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।

अन्योन्यमभिधावन्तः परस्परवधैषिणः ॥ २७

ततो दुर्योधनो राजा कलिर्जैर्बहुभिर्वृतः ।

पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ २८

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।

भीष्ममभ्यद्रवन्कुद्रास्ततो युद्धमवर्तत ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातृनन्यांश्च पार्थिवान् ।

समभ्यधावद्वाङ्मेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ॥ १

पाश्र्वजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।

ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वाङ्गो भयमाविशत् ॥ २

सिंहलाङ्गुलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

असञ्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ॥ ३

बहुवर्णं विचित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ।

अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डीवधन्वनः ॥ ४

सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं रणे द्रक्ष्यामि भारत ।

विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे ।

ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महामृधे ॥ ५

आशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।

सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ६

चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयिबुमान् ।

दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ७

समभ्यधावद्वाङ्मेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः ।

दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ८

कान्दिग्भृता श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः ।

अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ९

भीष्ममेवाभ्यलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।

तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शान्तनवो रणे ॥ १०

समुत्पतन्ति वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा ।

सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ११

श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।

सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवालीयन्त भारत ॥ १२

अथ काम्भोजैर्जरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः ।

गोपानां बहुसाहस्रैर्वालैर्गोपायनैर्वृतः ॥ १३

मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रैगतैश्च विशांपते ।

सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिवृतः ॥ १४

नानानरगणौघैश्च दुःशासनपुरःसरः ।

जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १५

हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।

चतुर्दशसहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥ १६

ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ।

अर्जुनं समरे जघ्रुस्तावका भरतर्षभ ॥ १७

चेदिकाशिपदातैश्च रथैः पाञ्चालसृञ्जयैः ।

पाण्डवाः सहिताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।

तावकान्समरे जघ्रुर्धर्मपुत्रेण चोदिताः ॥ १८

रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितम् ।

घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १९

तोमरप्रासनाराचगजाश्चरथयोधिनाम् ।

बलेन महता भीष्मः समसञ्जत्किरीटिना ॥ २०

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः ।

अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ॥ २१

सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसञ्जत ।

विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ॥ २२

मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशांपते ।

द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २३

द्रोणेन समसञ्जन्त सपुत्रेण महात्मना ।

कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ॥ २४

एवं प्रव्रजिताश्चानि भ्रान्तनागरथानि च ।

सैन्यानि समसञ्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २५

निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा वृताः ।

प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशांपते ॥ २६

प्रादुर्भूतो महावातः पांसुवर्षं पपात च ।

नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसा वृतः ॥ २७
 प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ।
 रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च दुद्यताम् ॥ २८
 वीरबाहुविस्मृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
 संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २९
 प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ ३०
 आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
 संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ ३१
 सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
 दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ३२
 भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
 हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३३
 परिपेतुर्हयाश्च केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
 रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३४
 शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्ता हयोत्तमाः ।
 युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स भारत ॥ ३५
 अदृश्यन्त समूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।

एकेन बलिना राजन्वारणेन विमर्दिताः ॥ ३६
 गन्धहस्तिमदस्त्रावमाग्राय बहवो रणे ।
 सन्निपाते बलौघानां गजैर्ममृदिरे गजाः ॥ ३७
 सतोमरैर्महामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ।
 बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३८
 सन्निपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ।
 निपेतुर्युधि संभग्राः सयोधाः सध्वजा गजाः ॥ ३९
 नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ।
 व्यदृश्यन्त महाराज संभग्रा रथकूबराः ॥ ४०
 विशीर्णरथसङ्गाश्च केशेष्वक्षिप्य दन्तिभिः ।
 द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ४१
 रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।
 विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ४२
 तेषां तथा कर्षतां तु गजानां रूपमावभौ ।
 सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ॥ ४३
 एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् ।
 सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशांपते ।
 भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १
 द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासं महाबलम् ।
 राज्ञश्चान्यान्रणे शूरान्वहूनाच्छेद्वनंजयः ॥ २
 सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।
 प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्वभ ॥ ३
 पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।
 दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४
 सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ।
 पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५
 युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।

समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
 माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरसंकन्दनो युधि ।
 त्रिगर्तानां बलैः सार्धं समसञ्जत पाण्डवः ॥ ७
 अभ्यवर्तन्त संकुद्धाः समरे साल्वकेकयान् ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः ॥ ८
 धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 नाकुलिश्च शतानीकः समरे रथपुङ्गवः ।
 पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ॥ ९
 सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
 द्रोणेन समरे राजन्समियायोग्रकर्मणा ॥ १०
 एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।

शूरसंकन्दनः शूराणां रोदकः शूरेन्द्रो वा ॥ ७ ॥

समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
 मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
 कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघुरितरेतरम् ॥ १२
 ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
 सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
 समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
 बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ १४
 तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् ।
 यदकुर्वन्ने शूराः सृज्याः कुरुभिः सह ॥ १५
 नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
 विदिशो वापि पश्यामः शैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
 शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
 निखिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥
 कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
 खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ॥ १८
 वपुर्मिथं नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभैः ।
 विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १९
 रथसङ्घा नरव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
 विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ २०
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
 अवारयत संकुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २१
 ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
 अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ २२
 तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
 क्रुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २३

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
 चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २४
 ततोऽपरेण भट्टेन पीतेन निशितेन च ।
 कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २५
 'अपास्य तु धनुश्छिन्नं भीमसेनो महाबलः ।
 शरैर्वहुभिरानर्च्छद्भीष्मं शान्तनवं युधि ॥' २६
 सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
 आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतैर्जनैः ॥ २७
 शरैर्वहुभिरानर्च्छत्पितरं ते जनेश्वर ।
 ततः संघाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ॥ २८
 वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् ।
 तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ॥ २९
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः ।
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य निःस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३०
 हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अभ्यद्रवत गृहीत हयान्यच्छत धावत ॥ ३१
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ।
 एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३२
 न्यहनत्पाण्डवीं सेनामामुरीमिव वृत्रहा ।
 ते बध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
 स्थिरां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ३३
 धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे ।
 अभ्यधावज्जिगीषन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ३४
 तथैव कौरवा राजन्भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
 अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

युद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्च्छन्महारथम् ।
 विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १

तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः ।
 रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २
 द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः ।

अविध्यदिषुभिः पङ्क्तिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३
 कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा ।
 अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ४
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवान्क्रोधमूर्च्छितः ।
 अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५
 अविध्यत्फल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः ।
 वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेष्ठिभिः ॥ ६
 ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कृष्णेन सह फल्गुनः ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा पुनःपुनः ॥ ७
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
 गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्सन्नतपर्वणः ॥ ८
 जीवितान्तकरान्धोरान्समादत्त शिलीमुखान् ।
 तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतां वरः ॥ ९
 तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।
 न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ॥ १०
 तथैव च शरान्द्रौणिः प्रविमुञ्चन्नविह्वलः ।
 तस्यौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ ११
 तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः ।
 यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ॥ १२
 स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
 अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १३
 ममैष आचार्यसुतो द्रोणस्यापि प्रियः सुतः ।
 ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १४
 समास्थाय मतिं वीरो वीभत्सुः शत्रुतापनः ।
 कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ १५
 द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 युयुधे तावकान्निघ्नस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १६
 दुर्योधनस्तु दशभिर्गात्रिपत्रैः शिलाशितैः ।
 भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समार्पयत् ॥ १७
 भीमसेनः सुसंक्रुद्धः परासुरकणं दृढम् ।
 चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १८
 आकर्णग्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १९

तस्य काञ्चनसूत्रस्थः शरैः संछादितो मणिः ।
 रराजोरसि खे सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ २०
 पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ।
 नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं मदोत्कटः ॥ २१
 ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
 भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयानो वरुथिनीम् ॥ २२
 तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।
 पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २३
 चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।
 अविध्यद्दशभिर्वाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २४
 सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि ।
 नृत्यन्निव रणे वीर आर्ति नः समजीजनत् ॥ २५
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ।
 सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २६
 स विद्धो विक्षरन्कृतं शत्रुसंवारणं महत् ।
 चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ॥ २७
 भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ।
 ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ॥ २८
 समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।
 तांश्च सर्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २९
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिववुः सुतास्तव ।
 दहन्तं समरे सैन्यं वने कक्षं यथोल्बणम् ॥ ३०
 अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकम् ।
 अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि नाशयन् ॥ ३१
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशांपते ।
 लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३२
 अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
 विव्याधनिशितैः पङ्क्तिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३३
 तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।
 अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३४
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
 अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३५
 हताश्चे तु रथे तिष्ठल्लक्ष्मणः परवीरहा ।

शक्तिं चिक्षेप संकुद्रः सौमद्रस्य रथं प्रति ॥ ३६
 तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
 अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ३७
 ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
 अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३८
 ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।
 अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३९
 तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।

जुहन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ४०
 मुक्तकेशा विक्रवचा विरथाश्छिन्नकर्मुकाः ।
 बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ४१
 ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 सेनां जघान संकुद्रो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४२
 हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
 रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

भूरिश्रवसा सात्यकिपुत्रदशकवधः ॥ १ ॥ सात्यकिभूरिश्रवसोयुद्धम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 विकृष्य चापं समरे भारसाहमनुत्तमम् ॥ १
 यत्तत्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितम् ।
 प्रगाढं लघु चित्रं च दर्शयन्हस्तलाघवम् ।
 प्राप्नुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविषोपमान् ॥ २
 तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्याश्च मुञ्चतः ।
 आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३
 क्षिपतश्च परांस्तस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।
 ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४
 तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।
 रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
 तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६
 स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
 आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
 स हि संदृश्य सेनां ते युयुधानेन पातिताम् ।
 अभ्यधावत संकुद्रः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
 इन्द्रायुधसवर्णं तु विस्फार्य सुमहद्वनुः ।
 सृष्टवान्वज्रसंकाशाञ्शरानाशीविषोपमान् ॥ ९
 सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेश पदानुगाः ॥ १०

न विषेहुस्तदा राजन्दुदुबुक्ते समन्ततः ।
 विहाय सात्यकिं राजन्समरे युद्धदुर्मदम् ॥ ११
 तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।
 महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ १२
 समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
 ऊचुः सर्वे सुसंरब्धा गृपकेतुं महारणे ॥ १३
 भोभो कौरवदायाद सहासाभिर्महाबल ।
 एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १४
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।
 वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं धास्यामहे पितुः ॥ १५
 एवमुक्तस्तदा शरैस्तानुवाच महाबलः ।
 वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समवस्थितान् ॥ १६
 साध्विदं कथ्यते वीरा यद्येवं मतिरद्य वः ।
 युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ १७
 एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
 महता शरवर्षेण अभ्यधावन्नरिन्दमम् ॥ १८
 सोऽपराङ्मे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
 एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १९
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरैस्ते समवाकिरन् ।
 प्रावृषीव यथा मेरुं सिषिचुर्जलदा नृप ॥ २०
 तैस्तु मुक्ताञ्शरान्धोरान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
 असंप्राप्तानसंभ्रान्तश्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २१

तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
 यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २२
 विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः ।
 परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २३
 सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।
 चिच्छेद समरे राजन्युध्यमानो महारथैः ॥ २४
 अथैषां छिन्नधनुषां शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 चिच्छेद समरे राजञ्जिरांसि भरतर्षभ ॥ २५
 ते हता न्यपतन् राजन्वज्रभग्ना इव द्रुमाः ।
 तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरो रणे पुत्रान्महाबलान् ॥ २६
 वार्ष्णेयो विनदन् राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ।
 रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ॥ २७
 तावन्योन्यं हि समरे निहत्य रथवाजिनः ।
 विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २८
 प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २९
 'असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे ।
 मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिप्लुत्य महारथः ॥' ३०
 ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।

भीमसेनस्त्वरन् राजन् रथमारोपयत्तदा ॥ ३१
 तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
 आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३२
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
 अयोधयन्त संरन्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३३
 लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्राब्जिजघान महारथान् ॥ ३४
 ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिवर्हणे ।
 संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ३५
 ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
 परिवृष्टदा पार्थ सहपुत्रं महारथम् ॥ ३६
 एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति ।
 सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३७
 अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
 संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३८
 पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ।
 ते सेने भृशसंविभ्रे ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३९
 ततः स्वशिविरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
 पाण्डवाः सृजयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

इति पञ्चमदिवसयुद्धम् ।

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

कुरुपाण्डवयोः कौञ्जमकरव्यूहरचनापूर्वकमायोधनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 विहत्य तु ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
 व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
 ततः शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
 युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ २
 संनद्धतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
 शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
 ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत ।
 व्यूहं व्यूहस्य पाञ्चाल मकरं शत्रुनाशनम् ॥ ४

एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 व्यादिदेश यथान्यायं रथिनो रथिनां वरः ॥ ५
 शिरोऽभूद्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
 चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ॥ ६
 तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ।
 सौमद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ७
 सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ।
 पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ॥ ८
 धृष्टद्युम्नो महाराज महत्या सेनया वृतः ।

केकया भ्रातरः पञ्च वामपार्श्वं समाश्रिताः ॥ ९
 धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्यवान् ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थितौ व्यूहस्य रक्षणे ॥ १०
 पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
 कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ ११
 शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
 इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ १२
 एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
 सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १३
 कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्चरथपत्तिभिः ।
 समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १४
 व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
 क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहतवाहिनीम् ॥ १५
 तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां जनेश्वर ॥ १६
 कृतवर्मा तु सहितः काम्भोजैरथ बाह्लिकैः ।
 शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १७
 ग्रीवायां शूरसेनश्च तव पुत्रश्च मारिष ।
 दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १८
 प्राग्जोतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः ।
 उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १९
 'पृष्ठे चास्तां महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ' ।
 स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
 वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ २०
 तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २१
 श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
 व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २२
 ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।

सूर्योदये महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ॥ २३
 प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
 हयारोहान्थारोहा रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४
 सादिनश्च हयान्राजन् रथिनश्च महारणे ।
 हस्त्यारोहान् हयारोहा रथिनः सादिनस्तथा ॥ २५
 रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २६
 भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
 शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २७
 तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ।
 तवापि च बभौ सेना ग्रहैर्घोरैरिव संवृता ॥ २८
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
 अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २९
 द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ।
 विव्याध समरश्लाघी मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ३०
 दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
 सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३१
 स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ३२
 ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तमाः ।
 सृज्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३३
 तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।
 मुह्यते तत्रतत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३४
 अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
 आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३५
 तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।
 एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३६
 प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशांपते ।
 युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महाबलाः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धे पञ्चसततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

धृतराष्ट्रेण स्वसेनाक्षयश्रवणेन शोचनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।
 व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव सञ्जय ॥ १
 जुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।
 ग्रहृष्टं व्यसनोपेतं पुरस्तादृष्टविक्रमम् ॥ २
 नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम् ।
 लघुवृत्तायतप्रायं सागराकारमव्ययम् ॥ ३
 आत्तसन्नाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
 असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
 प्रासर्ष्टितोमेरेष्वाजौ परिधेष्वायसेषु च ।
 भिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५
 कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
 क्षेपणीयेषु चित्रेषु मुष्टियुद्धेषु च क्षमम् ॥ ६
 अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामे च कृतश्रमम् ।
 शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ७
 आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्नुते ।
 सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
 नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ।
 परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
 न गोष्ठ्या नोपकारेण न च बन्धुनिमित्ततः ।
 न सौहृदबलैर्वापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
 समृद्धजनमार्यं च तुष्टसंबन्धिवान्धवम् ।
 कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११
 स्वजनैस्तु नैर्मूर्ख्यैर्बहुशो दृष्टकर्मभिः ।
 लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतम् ॥ १२
 बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ।
 अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १३

महोदधिभिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
 अपक्षपक्षिसंकाशै रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
 नानायोधजलं भीमं बाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
 क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
 ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टसुसंचितम् ।
 परिधावद्भिरश्वैश्च वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
 अपारमिव गर्जनं सागरप्रतिमं महत् ।
 द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
 कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
 भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिशौबलबाह्लिकैः ॥ १८
 गुप्तं प्रवीरैर्लोकैश्च सारवद्भिर्महात्मभिः ।
 यदहन्यत सैन्यं मे दिष्टमत्र परायणम् ॥ १९
 नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तो हि मानुषाः ।
 ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि सञ्जय ॥ २०
 ईदृशोऽपि बलौघस्तु संयुक्तः शस्त्रसंपदा ।
 वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
 विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति हि सञ्जय ।
 यत्रेदृशं बलं घोरं नावधीद्युधि पाण्डवान् ॥ २२
 पाण्डवार्थाय नियतं देवास्तत्र समागताः ।
 युध्यन्ते मामकं सैन्यं यथाऽवध्यत सञ्जय ॥ २३
 उक्तोऽपि विदुरेणाहं हितं पथ्यं च नित्यशः ।
 न च जग्राह तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४
 तथ्यां मन्ये मतिं तस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः ।
 आसीत्तथाऽऽगतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
 अथवा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ।
 पुरा धात्रा यथा दिष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

नः अस्मान् अभिकामं आकाङ्क्षमाणम् । प्रहृष्टमिति पाठे प्रणतम् ॥ २ ॥ लघुवृत्तं शीघ्रकारि । आयतप्रायं प्रांशुबहुलम् ॥ ३ ॥

आरोहे हस्त्यादीनाम् । पर्यवस्कन्दे हस्त्यादिभ्योऽवतरणे ॥ ८ ॥ मनस्वि साहकारम् ॥ ११ ॥ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीमद्रोणपराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

आत्मदोषाच्चया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
 न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ॥ १
 यानि त्वं पश्यसे राजन्धर्मसंकरकारणात् ।
 तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेतद्विज्ञापते ॥ २
 तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
 त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ते कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ ३
 आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।
 इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ४
 तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
 शृणु युद्धं यथा वृत्तं शंसतो मे नराधिप ॥ ५
 भीमसेनः सुनिश्चितैर्वाणैर्भित्त्वा महाचमूम् ।
 आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ६
 दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
 जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ७
 चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।
 एतांश्चान्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ८
 धार्तराष्ट्रान्संक्रुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महारथः ।
 भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ९
 अथालोक्य प्रविष्टं तमूचुस्ते सर्व एव तु ।
 जीवग्राहं निगृहीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ १०
 स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
 प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ११
 संप्राप्य मध्यं सैन्यस्य न भीः पाण्डवमाविशत् ।
 यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रं प्राप्य दानवान् ॥ १२
 ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
 उद्यतानि शरैस्तीव्रैस्तमेकं परिवत्रिरे ॥ १३
 स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ।
 जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १४
 तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।
 समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १५
 ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।

‘उवाच सारथिं भीमं स्वीयतामिति भारत ॥ १६
 यावदेतान्हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ।
 इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् ।’
 जघान धार्तराष्ट्राणां तद्वलौघमहार्णवम् ॥ १७
 ‘गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमाः ।
 भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नपृष्ठास्तथैव च ॥ १८
 भिन्नगात्राः सहारोहैः शेरते पर्वता इव ।
 रथाश्च भग्नास्तिलशः सयोधाः शतशो रणे ॥ १९
 अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातैः सह भारत ।
 तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ॥ २०
 यदेकः समरे राजन्बहुभिः समयोधयत् ।
 अन्तकाले प्रजाः सर्वादण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २१
 भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रोणमुत्सृज्य तरसा ययौ यत्र वृकोदरः ॥ २२
 विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।
 आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ २३
 दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ २४
 अपृच्छद्वाप्पसंरुद्धो निःश्वसन्वाचमीरयन् ।
 मम प्राणैः प्रियतमः क भीम इति दुःखितः ॥ २५
 विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
 संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः पराक्रमी ॥ २६
 प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्वलमहार्णवम् ।
 मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्रः प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २७
 प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्चान्मुहूर्तकम् ।
 यावदेतान्निहन्म्यद्य य इमे मद्वधोद्यताः ।
 ‘अभ्यधावद्गदापाणिस्तद्वलं स महाबलः ॥’ २८
 ततो दृष्ट्वा प्रधावन्तं गदाहस्तं महाबलम् ।
 सर्वेषामेव सैन्यानां संहर्षः समजायत ॥ २९
 तस्मिन्सुतमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ ३०
 विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽथ पार्षतः ।

प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ ३१
 न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजनम् ।
 भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ ३२
 यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।
 एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ ३३
 तस्य न स्वस्ति कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्बृहम् ॥ ३४
 'रौरवे नरके मजेदप्लवे दुस्तरे नृभिः ।'
 मम भीमः सखा चैव संबन्धी च महाबलः ।
 भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ॥ ३५
 सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
 निघ्नन्तं मां रिपून्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३६
 एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन वाहिनीम् ।
 भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३७
 स ददर्श तदा भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
 वातो वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे रिपून् ॥ ३८
 ते बध्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।
 पादाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३९
 हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
 बध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ४०
 ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
 अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या परंतप ॥ ४१

अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं

समन्ततः पाण्डवं लोकवीरः ।

सैन्येन घोरेण सुसंहितेन

दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ४२

अथोपगच्छच्छरविश्वताङ्गं

पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् ।

आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं

गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ४३

विश्ल्यमेनं च चकार तूर्ण-

मारोपयच्चात्मरथे महात्मा ।

भृशं परिष्वज्य च भीमसेन-

माश्वासयामास स शत्रुमध्ये ॥ ४४

तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेगं

भ्रातृनथोपेत्य तवापि पुत्रः ।

तस्मिन्निमर्दे तव संप्रवृत्ते

दृष्ट्वा रणे वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४५

अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः

समागतो भीमसेनेन सार्धम् ॥ ४६

तं याम सर्वे महता बलेन

मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ।

श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा

ज्येष्ठाज्ञया नोदिता धार्तराष्ट्राः ॥ ४७

वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते

युगक्षये केतवो यद्बुध्याः ।

प्रगृह्य चास्त्राणि धनूंषि वीरा

ज्यां नेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ॥ ४८

शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं

यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।

निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै-

र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४९

समभ्युदीर्णाश्च तवात्मजास्तथा

निशाम्य वीरानभितः स्थितान्रणे ।

जिघांसुरग्नौ द्रुपदात्मजो युवा

प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ।

क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज-

न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ५०

'स वै ततोऽस्त्रं सुमहाप्रभावं

प्रमोहनं द्रोणदत्तं महात्मा ।

प्रयोजयामास उदारकर्मा

तस्मिन्रणे तव सैन्यस्य राजन् ॥' ५१

ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः

प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।

प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे

सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।

परीतकालानिव नष्टसंज्ञा-

न्मोहोपेतांस्त्व पुत्राभिशम्य ॥ ५२

एतस्मिन्नेव काले तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 विश्रम्य च तदा राजन्पीत्वाऽमृतसंजलम् ॥ ५३
 पुनः सन्नद्ध संकुद्धो योधयामास संयुगे ।
 धृष्टद्युम्नेन सहितः कालयामास भारत ॥ ५४
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ५५
 सोऽतिविद्वस्ततो राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।
 अपायान्द्रुपदो राजन्पूर्वैरमनुस्सरन् ॥ ५६
 जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
 तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ५७
 अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजास्तव ॥ ५८
 ततो द्रोणो महाराज त्वरितोऽभ्याययौ रणात् ।
 तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५९
 धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ।
 मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ॥ ६०
 ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यनाशयत् ।
 ततः प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ॥ ६१
 पुनर्युद्धाय समरे प्रत्युद्याता जिगीषवः ।
 ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ॥ ६२
 गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ।
 सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ॥ ६३
 प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुद्ध्यति मे मनः ।
 'प्रवृत्तिर्भीमसेनस्य पार्षतस्य च संयुगे ॥ ६४
 विज्ञेया समरे शीघ्रं प्रविशध्वं रथार्णवम् ।
 गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मतिः ॥ ६५
 त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ।
 मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ६६
 केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ६७
 ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिन्दमम् ।
 विभिदुर्धर्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ६८

तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
 भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ६९
 न संवारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।
 मदमूर्च्छान्वितात्मा वै प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ७०
 तेऽभिजाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ७१
 तौ च दृष्ट्वा महेष्वासावभिमन्युपुरोगमान् ।
 बभूवतुर्मुदायुक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ७२
 'द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं सर्वविद्यासु पारगम् ।'
 दृष्ट्वा तु सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
 नाशंसत बधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ७३
 ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम् ।
 अभ्यधावत्सुकुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ७४
 तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 कुद्धश्चिच्छेद बाणेन धनुः शत्रुनिवर्हणः ॥ ७५
 अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
 दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्सरन् ॥ ७६
 अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणं विव्याध विंशत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ७७
 तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
 हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ७८
 वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत ।
 सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ७९
 हताश्चात्स रथात्तूर्णमवपुत्य महारथः ।
 आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ८०
 ततः सरथनागाश्चा समकम्पत वाहिनी ।
 पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ८१
 तत्प्रभङ्गं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
 नाशक्रुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ८२
 वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
 व्यभ्रमत्तत्रतत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ८३
 तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे तावकं बलम् ।
 दृष्ट्वाचार्यं सुसंकुद्धं तपन्तं रिपुवाहिनीम् ।
 तुष्टुवुः सर्वतो योधाः साधुसाध्विति भारत ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संकलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ।

शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १

एकीभूतास्ततश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।

समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २

भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।

समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ॥ ३

प्रगृह्य च महावेगं परासुरकणं दृढम् ।

सज्यं शरासनं सङ्क्षेपे शरैर्विव्याध ते सुतम् ॥ ४

ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।

नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५

सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना ।

क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनाक्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६

दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ।

स तत्र शुशुभे राजा शिखरैर्गिरिराडिव ॥ ७

तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् ।

दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ८

संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।

निश्चयं परमं कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९

तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।

प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०

भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समार्पयत् ।

चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशः ॥ ११

तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।

शरैर्बहुविधैः सङ्क्षेपे रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः ॥ १२

ततः संप्रेक्ष्य पुत्रैस्ते भीमसेनं समावृतम् ।

अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३

प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।

प्रतिजग्मुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४

दृष्ट्वा रथस्थांस्तान्शूरान्मूर्ध्निग्रासिततेजसः ।

सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानान्निश्रया वृत्तान् ॥ १५

महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णमकुटोज्ज्वलान् ।

तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६

तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।

अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ १७

अथाभिमन्युः समरे भीमसेनेन संगतः ।

पार्षतेन च ते सर्वे कैकया द्रौपदीसुताः ॥ १८

‘तान्दृष्ट्वा समरे क्रुद्धांस्तव सैन्ये महारथाः ।’

दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९

अपराङ्गे महाराज प्रावर्तत महारणः ।

तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०

अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाहवे ।

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ २१

हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।

आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भारत ।

‘योधयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥’ २२

स्थितावेकरथे तौ तु आतरौ कुलवर्धनौ ।

आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ २३

चित्रसेनो विकर्णश्च कार्णि पञ्चभिरायसैः ।

विव्यधाते न चाकम्पत्कार्णिमैरुरिव स्थितः ॥ २४

दुःशासनस्तु समरे कैकयान्पञ्च मारिष ।

योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५

द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।

शरैराशीविषाकारैः पुत्रं तव विशांपते ॥ २६

पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ।

सायकैर्निशितै राजन्नाजधान पृथक्पृथक् ॥ २७

तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ।

गिरिः प्रस्रवणैर्यद्भैरिकादिविमिश्रितैः ॥ २८

भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।

कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९

ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशांपते ।

दक्षिणेन वरुथिन्याः पार्थस्यारिन्विनिघ्नतः ॥ ३०

उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि समन्ततः ।

कुरूणां चैव सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
 शोणितोदं शरावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
 रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
 छिन्नहस्ता विक्रवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
 दृश्यन्ते पतितास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
 निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ३४
 तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
 न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो युद्धं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३५
 एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
 तावकाः पाण्डवैः सार्धमाकाङ्क्षन्तो जयं युधि ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
 संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
 भीमसेनः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 अयं स कालः संग्राप्तो वर्षपूगाभिवाञ्छितः ।
 अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
 अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणेप्यामि हते त्वयि ॥ ४
 यत्पुरा मत्सरीभूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
 तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
 कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा ।
 अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
 याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे ।
 उलूकस्य समादेशं यद्दासि च हृष्टवत् ॥ ७
 तेन त्वां निहनिष्यामि सानुबन्धं सबान्धवम् ।
 शमीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
 एवमुक्त्वा धनुर्धोरं विकृप्योद्धाम्य चासकृत् ।
 समाधत्त शरान्धोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९
 षड्विंशतिसं क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
 ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वगान् ॥ १०
 ततोऽस्य कार्ष्णिकं द्वाभ्यां स्रुतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
 चतुर्भिश्चाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
 द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।

छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य नरोत्तम ॥ १२
 पङ्क्तिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।
 छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३
 रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितात् ।
 पपात सहसा भूमौ विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
 ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् ।
 ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५
 अथैनं दशभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ।
 आजघान रणे वीरं स्रयन्निव महारथः ॥ १६
 स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।
 निपसाद रथोपस्थे मूर्च्छाभिहतचेतनः ॥ १७
 ततः स राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो महाबलः ।
 दुर्योधनस्य जग्राह पाणिं स्वपुरुषैर्वृतः ॥ १८
 कृपश्च रथिनां श्रेष्ठस्तव पुत्रमचेतनम् ।
 आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १९
 परिवार्य ततो भीमं जेतुकामो जयद्रथः ।
 रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयदिशः ॥ २०
 धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
 केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१
 चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राङ्गश्चित्रदर्शनः ।
 चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२
 अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।
 अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
 आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।

एकैकं पञ्चभिर्बाणैः शितैः सन्नतपर्वभिः ॥ २४
 वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ।
 अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ॥ २५
 ववृषुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ।
 स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ २६
 अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ।
 यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २७
 विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
 चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ॥ २८
 स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्यवान् ।
 ध्वजं स्रुतं हयांश्चैव नृत्यमान इवाहवे ॥ २९
 पुनश्चान्याञ्छरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्छिलाशितान् ।
 प्रेषयामास संकुद्धो विकर्णाय महाबलः ॥ ३०
 ते विकर्णं समासाद्य कङ्कवर्हिणवाससः ।
 भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ ३१
 ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
 विकर्णरुधिरकिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३२
 विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्मैवान्ये सहोदराः ।
 अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान् रथान् ॥ ३३
 अभियात्वा तथैवान्यान् रथांस्तान्मूर्ध्ववर्चसः ।
 अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरम्भाद्युद्धदुर्मदाः ॥ ३४
 दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
 ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३५
 अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
 जघान पङ्क्तिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३६
 स हताश्वे रथे तिष्ठञ्छ्रुतकर्मा महारथः ।
 शक्तिं चिक्षेप संकुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३७
 सा दुर्मुखस्य विमलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः ।
 विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३८
 'दुर्मुखो विद्वलस्तत्र निपसाद रणे विभो ।
 विसंज्ञं प्रेक्ष्य ते सर्वे भ्रातरः पर्यवारयन् ॥' ३९
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महारथः ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ४०

श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं स्रुतं तव ।
 अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ४१
 तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महास्त्रिनम् ।
 चिच्छेद समरे तूर्णं जयत्सेनः स्रुतस्तव ॥ ४२
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ।
 तं दृष्ट्वा च्छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ॥ ४३
 अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवन्निनदन्मुहुः ।
 शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ॥ ४४
 विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ।
 ननाद मुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ॥ ४५
 अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।
 शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४६
 तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
 'मुमोचास्मै शितान्वाणांस्तीक्ष्णानाशीविषोपमान्'
 चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४७
 अथान्यद्वनुरादाय भारसाहमनुत्तमम् ।
 समादत्त शरान्घोराञ्छतानीको महाबलः ॥ ४८
 तिष्ठतिष्ठेति चामन्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
 मुमोचास्मै शितान्वाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ४९
 ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां स्रुतं च मारिष ।
 चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ५०
 अश्वान्मनोजवांस्तस्य कर्षुरान्वातरंहसः ।
 जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ५१
 अथापरेण भल्लेन मुयुक्तेनाशुपातिना ।
 दुष्कर्णं नाकुलिः कुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ५२
 स पपात ततो भूमौ वज्राहत इव द्रुमः ।
 दुष्कर्णं व्यथितं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ॥ ५३
 जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ।
 छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ॥ ५४
 अभ्यधावन्त संकुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ।
 तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ॥ ५५
 प्रत्युद्ययुर्महाराज गजानिव महागजाः ।
 दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ॥ ५६

शत्रुजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ।
 प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ॥ ५७
 रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तेर्मनोजवैः ।
 नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः ॥ ५८
 शरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
 विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ५९
 तेषां सुतमुलं युद्धं व्यतिषक्तस्थद्विपम् ।
 अवर्तत महारौद्रं निम्नतामितरेतरम् ॥ ६०
 अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ।
 मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ॥ ६१
 रथिनः सादिनश्चाथ व्यकीर्यन्त सहस्रशः ।

ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६२
 नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ।
 पञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ६३
 एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 कृत्वाऽवहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृप ॥ ६४
 नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
 कौरवाणामनीकानि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६५
 धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
 मूर्ध्नि चैतावुपाग्राय प्रहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ६६
 'अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् ।
 हत्वा विद्राव्य च शरैः शिविरायैव जग्मतुः ॥' ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

इति षष्ठदिवसयुद्धम् ।

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

भीष्मदुर्योधनसंवादः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 क्षत्रियास्ते महाराज परस्परकृतागसः ।
 जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिराणि समुक्षिताः ॥ १
 विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ।
 सन्नद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षवः ॥ २
 ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः ।
 विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३
 सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि
 व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।
 विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा-
 स्ते पाण्डवा लब्धजयाः प्रहृष्टाः ॥ ४
 संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो
 व्यूहं च तं मकरं मृत्युकल्पम् ।
 प्रविश्य भीमेन रणे हतोऽसि
 घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५
 क्रुद्धं तमुद्रीक्ष्य भयेन राज-
 न्समूर्च्छितो न लभे शान्तिमद्य ।

इच्छे प्रसादात्तव सत्यसन्ध
 प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६
 तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा
 दुर्योधनं मन्युगतं विदित्वा ।
 तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी
 गङ्गामुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ७
 परेण यत्नेन विगाह्य सेनां
 सर्वात्मनाऽहं तव राजपुत्र ।
 इच्छामि दातुं विजयं सुखं च
 न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८
 एते तु रौद्रा बहवो महारथा
 यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
 ये पाण्डवानां समरे सहाया
 जितकृमा रोषविषं वमन्ति ॥ ९
 केनेह शक्याः सहसा विजेतुं
 वीर्योद्धताः कृतवैरास्त्वया च ।
 अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज-
 न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ १०

रणे तवार्थाय महानुभाव
न जीवितं रक्षितव्यं ममाद्य ।
सर्वास्तवार्थाय सदेवदैत्या-
ल्लोकान्दहेयं किमु शत्रुसेनाम् ॥ ११
तान्पाण्डवान्यो धयिष्यामि राजन्
प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
सञ्जय उवाच ।
श्रुत्वा पितुस्ते वचनं प्रतीतो
दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२
सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो
निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं
गजाश्वपादातरथायुतानि ॥ १३
प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज-
न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति
विरेजुराजौ तव राजन्बलानि ॥ १४
शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरवीरयोधै-
रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ।

रथौघपादातगजाश्वसङ्घैः
प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुनैः ॥ १५
समुद्रतं वै तरुणार्कवर्णं
रजो बभौ च्छादयत्सूर्यरश्मीन् ।
रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था
वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ॥ १६
नानालिङ्गैः समरे तत्र राजन्
मेघैर्युता विद्युतः खे यथैव ।
वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता-
श्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ॥ १७
धनूंषि विष्फारयतां नृपाणां
बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।
विमथ्यतो देवमहासुरौघै-
र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८
तदुग्रनागं बहुरूपवर्णं
तवात्मजानां समुदीर्णकोपम् ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ
युगान्तमेघौघनिर्भं तदानीम् ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्मेण दुर्योधनसंहर्षणम् ॥ १ ॥ राज्ञां द्वन्द्वीभूय मेलनम् ॥ २ ॥ अर्जुनपराक्रमवर्णनम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।
अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च भगद्दत्तोऽथ सौबलः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लीकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजो बलवान्मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
बृहद्रथश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।
'कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्पदानुगाः ।'
रथाश्च बहुसाहस्राः शोभनाश्च महाध्वजाः ॥ ४

देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः ।
गजेन्द्राश्च मदोद्भृताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५
पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणा युधि ।
नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्धे योद्धुमुद्यताः ॥ ६
एते चान्ये च बहवस्त्वदर्धे त्यक्तजीविताः ।
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७
अवश्यं हि मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।
अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ८
वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ।
सर्वथाऽहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ॥ ९
पाण्डवांश्च रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ।

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ददावसौ विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ १०

ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चामभवत्तदा ।

ततः प्रभाते विमले स्वेन सैन्येन वीर्यवान् ॥ ११

अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ।

मण्डलं मनुजश्रेष्ठो नानाशस्त्रसमाकुलम् ॥ १२

संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ।

रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ॥ १३

अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च रिष्टितोमरधारिभिः ।

नागेनागे रथाः सप्त सप्त चांश्वा रथेरथे ॥ १४

अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।

एवं व्यूहं महाराज तव सैन्यस्य दंशितम् ॥ १५

स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ।

दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ॥ १६

स्थानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ।

चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १७

रक्ष्यमाणाः स तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

सन्नद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १८

दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।

व्यराजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १९

ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।

रथघोषश्च विपुलो वादित्राणां च निःस्वनः ॥ २०

भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यञ्मुखो युधि ।

मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातनः ॥ २१

सर्वतः शुशुभे राजन्रणेऽरीणां दुरासदः ।

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदुर्जयम् ॥ २२

स्वयं युधिष्ठिरो राजा वज्रं व्यूहमथाकरोत् ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ॥ २३

रथिनः सादिनः सर्वे सिंहनादमथानदन् ।

विभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्दुद्रकाङ्क्षिणः ॥ २४

इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः ।

भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ॥ २५

स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ।

नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमीयतुः ॥ २६

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ युयुधानमभिद्रुतौ ।

सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ॥ २७

भीमसेनो रणे यान्तं हार्दिक्यं समवारयत् ।

चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभुः ॥ २८

आर्जुनिः समरे राजंस्त्व पुत्रानयोधयत् ।

प्राग्ज्योतिषो महेष्वासो हैडिम्बं राक्षसोत्तमम् ॥ २९

अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।

अलम्बुसस्तदा राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३०

ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समुपाद्रवत् ।

भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ॥ ३१

श्रुतायुषं च राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

चेकितानश्च समरे कृपमेवान्वयोधयत् ॥ ३२

शेषाः प्रतिययुर्त्ता भीष्ममेव महारथम् ।

ततो राजसमूहास्ते परिवबुर्धनंजयम् ॥ ३३

शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ।

अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो बाष्णेयमिदमब्रवीत् ॥ ३४

पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।

व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३५

युद्धाभिकामाञ्छूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।

त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३६

अद्यैतान्नाशयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।

य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३७

एतदुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामिवमृज्य च ।

ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३८

तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।

तटाकं वारिधाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३९

हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशांपते ।

छाद्यमानौ रणे कृष्णौ शूरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ४०

देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च सहोरगैः ।

विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथाऽऽगतौ ॥ ४१

ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदैरयत् ।

तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४२

शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरैर्धैर्यदवारयत् ।

न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशांपते ॥ ४३

तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा ।
द्राभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्यार्थो विव्याध मारिषा ॥
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः ।

अगाधे मज्जमानानां भीष्मः पोतोऽभवत्तदा ॥ ४५
आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभयं तावकं बलम् ।
संचुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

द्रोणेन विराट्सूनोः शङ्खस्य वधः ॥ १ ॥ द्वन्द्वयुद्धम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
प्रवृत्तमात्रे संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
भग्नेषु चापि वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वास्तानब्रवीन्नुपान् ॥ ३
तेषां तु प्रमुखे शरं सुशर्माणं महाबलम् ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्निव ॥ ४
एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयम् ।
सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५
तं प्रयान्तं रणे वीरं सर्वसैन्येन भारतम् ।
संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।
रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलः ॥ ८
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।
महता मेघनादेन रथेनातिविराजता ॥ ९
समरे सर्वसैन्यानामुपयान्तं धनञ्जयम् ।
अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
मध्यंदिनगतं सङ्क्षेपे न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११
तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतं ग्रहमिवोदितम् ॥ १२
स सर्वतः परिवृतस्त्रिगतैः सुमहात्मभिः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथाऽन्यैश्च महारथैः ॥ १३

भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।
ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४
तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ॥ १५
शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ।
द्रोणं त्रिभिश्च विव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ॥ १६
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ।
धनुरेकेषुणाऽविध्यत्तत्राकुध्यद्विजर्षभः ॥ १७
तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः सन्नतपर्वभिः ।
अष्टाभिर्मरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १८
स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः ।
आरुरोह रथं तूर्णं पुत्रस्य रथिनां वरः ॥ १९
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्वलात् ॥ २०
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वरः ॥ २१
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणीं बाणो लोहिताद्र्रवरच्छदः ॥ २२
स पपात रणे तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २३
हतं तमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ।
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २४
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २५
शिखण्डी तु महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २६

स बभौ रथशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
 शिखरैः काञ्चनमयैर्मरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २७
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
 ध्वजं सूतमथो राजंस्तुरगानायुधानि च ॥ २८
 शरैर्बहुभिराच्छिद्य पातयामास संयुगे ।
 स हताश्वादवपुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ॥ २९
 खड्गमादाय सुशितं विमलं च शरावरम् ।
 श्येनवज्रचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ ३०
 सखत्रस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
 नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१
 ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
 प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३२
 तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ॥ ३३
 ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।
 चर्माच्छिन्दसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ॥ ३४
 शितैस्तु बहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ।
 शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ॥ ३५
 आविध्य व्यसृजचूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ।
 तमापतन्तं सहसा कालानलसमग्रभम् ॥ ३६
 चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३७
 शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३८
 सात्यकिश्चापि संक्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
 अलम्बुसं शरैस्तीक्ष्णैर्विव्याध बलिनां वरः ॥ ३९
 राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
 अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ॥ ४०
 मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ।
 तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ॥ ४१
 असंभ्रमस्तु समरे वध्यमानः शितैः शरैः ।
 ऐन्द्रमखं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ॥ ४२
 विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ।
 तदखं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ॥ ४३

अलम्बुसं शरैरन्यैरभ्याकिरत सर्वतः ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४४
 तत्तथा पीडितं तेन माधवेन यशस्विना ।
 प्रदुद्राव भयाद्रक्षस्त्यक्त्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४५
 तमजय्यं मधवता जित्वा भारत सात्यकिः ।
 शैनेयः प्राणदजित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४६
 न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 निशितैर्बहुभिर्वाणैस्तेऽद्रवन्त भयादिताः ॥ ४७
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज पुत्रं तव जनेश्वरम् ॥ ४८
 छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 स छाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ॥ ४९
 विव्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वर ।
 धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध पत्रिभिः ॥ ५०
 पृथ्वा च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ५१
 हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महाबलः ।
 शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ५२
 स हताश्वान्महाबाहुरवपुत्य रथाद्वली ।
 पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ५३
 शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
 राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ५४
 ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
 न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवामुरान् ॥ ५५
 कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्च्छन्महारथः ।
 प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ५६
 ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५७
 तैर्घ्रमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
 नाकम्पत महाराज भीमं चार्च्छितैः शरैः ॥ ५८
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महारथः ।
 सारथिं पातयामास सध्वजं सुपरिष्कृतम् ॥ ५९
 शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।
 शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वावितु शल्लैर्यथा ॥ ६०

हताश्वश्च ततस्तूर्णं सुबलस्य रथं ययौ ।

स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ६१

भीमसेनोऽपि संकुद्वस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।

निजधानं च संकुद्वो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

द्वन्द्वयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानि स सञ्जय ।

पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १

न चैव मामकं किञ्चिद्दृष्टं शंससि सञ्जय ।

नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभग्नान्संग्रशंससि ॥ २

जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।

वदसे संयुगे स्मृत दिष्टमेतन्न संशयः ॥ ३

सञ्जय उवाच ।

यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः ।

दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४

गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।

महोदधिसमभ्याशे लवणत्वं निगच्छति ॥ ५

तथा तत्पौरुषं राजस्तावकानां परंतप ।

प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६

घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।

न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्गन्तुमर्हसि ॥ ७

तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशांपते ।

पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८

आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।

न हि रक्षन्ति राजानः सर्वथाऽत्रापि जीवितम् ॥ ९

युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।

चमूं विगाह्य युद्ध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १०

पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।

तं त्वमेकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११

आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महासेनौ महाबलौ ।

युधामन्युमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ॥ १२

तेषां प्रववृते युद्धं सुमहद्रोमहर्षणम् ।

युधामन्युः सुसंकुद्वो आतरौ देवरूपिणौ ॥ १३

विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः सन्नतपर्वभिः ।

तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १४

युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत ।

यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् ॥ १५

युधामन्युस्ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।

चतुर्भिश्चतुरो बाहाननयद्यमसादनम् ॥ १६

भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।

चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७

त्यक्त्वाऽनुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः ।

धनुर्गृहीत्वा परमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १८

तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ ।

शरान्मुमुचतुस्तूर्णं युधामन्यौ महात्मनि ॥ १९

ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।

दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ २०

युधामन्यु रणे कुद्वो आतरौ तौ महारथौ ।

ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २१

तस्मिंस्तु पतिते भूमौ गतसत्वे तु सारथौ ।

रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ २२

तौ स जित्वा महाराज यज्ञसेनसुतः प्रभुः ।

पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २३

सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।

वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ २४

इरावन्तमभिप्रेक्ष्य इति श्र. पाठः ॥ १२ ॥ इरावांस्तु सुसं-
कुद्व इति श्र. पाठः ॥ १३ ॥ इरावांस्तु तत इति श्र. पाठः ॥ १६ ॥

इरावति महात्मनीति श्र. पाठः ॥ १९ ॥ इरावांस्तु रणे इति श्र.
पाठः ॥ २१ ॥ नागराजसुतासुत इति श्र. पाठः । तत्र नागराजः

हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
 रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २५
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
 यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २६
 तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
 विशेषं न स विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः ॥ २७
 यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
 तथैव समरे राजा द्रावयामास पाण्डवान् ॥ २८
 तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतो दिशम् ।
 त्रातारं नाभ्यगच्छन्तः स्वेध्वनीकेषु भारत ॥ २९
 भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
 शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ ३०
 निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।
 आसीन्निष्ठानको घोरस्तव सैन्यस्य संयुगे ॥ ३१
 घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
 शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ३२
 निहत्य ताञ्शरान् राजा राक्षसस्य धनुश्रुतान् ।
 भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३३
 स ताड्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३४
 तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरांश्च चतुर्दश ।
 प्रेषयामास समरे तांश्चिच्छेद स राक्षसः ॥ ३५
 स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
 भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ३६
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा ग्रहसन्निव भारत ।
 तस्याश्वांश्चतुरः सङ्ग्रेहे पातयामास सायकैः ॥ ३७
 स हताश्चे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३८
 तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिनीम् ।
 त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीं ॥ ३९
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।
 यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिदैत्यसत्तमः ॥ ४०
 तं विजित्य रणे शरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।

अजय्यं समरे वीरं यमेन वरुणेन च ॥ ४१
 पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द स कुञ्जरः ।
 यथा वनगजो राजन्मृदंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ४२
 मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां समसज्जत ।
 स्वस्त्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४३
 सहदेवस्तु समरे मातुलं दृश्य संगतम् ।
 अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वदिवाकरम् ॥ ४४
 छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
 तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४५
 ततः ग्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
 'ध्वजं चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ॥ ४६
 अथैनं छिन्नधन्वानं छादयामास भारत ।
 निजघान रणे तं तु स्रुतं चास्य न्यपातयत् ॥ ४७
 ततः प्रसह्य समरे नकुलस्य महारथः ।
 अश्वांश्च चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ४८
 प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ।
 हताश्चातु रथात्तूर्णमवपुत्य महारथः ॥ ४९
 आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ।
 एकस्यौ तु रणे शरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ॥ ५०
 मद्रराजरथं तूर्णं छादयामासतुः क्षणात् ।
 स छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५१
 स्वस्त्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाऽचलः ।
 ग्रहसन्निव तां चापि शस्त्रवृष्टिं जघान ह ॥ ५२
 सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्वह्य वीर्यवान् ।
 मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ५३
 स शरः प्रेषितस्तेन गरुडानिलवेगवान् ।
 मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५४
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
 निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५५
 तं विसंज्ञं निपतितं स्रुतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
 अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ॥ ५६
 दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराञ्छुखम् ।
 सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५७

निर्जित्य मातुलं सङ्ख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
दध्मर्तुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं च नेदतुः ॥ ५८

अभिदुद्रुवतुर्दृष्टौ तव सैन्यं विशांपते ।
यथा दैत्यचर्मं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसपुद्गे ष्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरादियुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास वाजिनः ॥ १
ततस्तु त्वरितो राजञ्श्रुतायुषमरिन्दमम् ।
निजघ्ने सायकैस्तीक्ष्णैर्नैवभिर्नतपर्वभिः ॥ २
स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्ममनुना ।
शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।
अमूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं क्रुद्धो विद्धस्तेन महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृद्यविध्यत ॥ ५
अथापरेण भलेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ॥ ७
ततः क्रोधात्प्रज्ज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि दिधक्षुरिव पावकः ॥ ८
क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविन्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्रींलोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसन्निभम् ॥ १२
ततः सैन्यानि सर्वाणि तावकानि विशांपते ।
निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
स तु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य महायशः ।

श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महाधनुः ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
निर्विभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
सत्वरं च रणे राजंस्तस्य बाहान्महात्मनः ।
निजघान शरैः क्षिप्रं मृतं च सुमहाबलः ॥ १६
हस्तश्च तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य पौरुषम् ।
विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।
दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराञ्जुखम् ॥ १८
एवं जित्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शरद्वतो युधि ।
चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१
अथापरेण भलेन धनुश्चिच्छेद मारिष ।
सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ॥ २२
अश्वांश्चास्यावधीद्राजनुभौ तौ पार्थिवसारथी ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ॥ २३
स तथा वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ।
गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २४
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
शरास्ते सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्धरणीतलम् ॥ २५
चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरन्दरः ॥ २६
तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भा महागदाम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २७
चेकितानस्ततः खड्गं क्रोधादुद्धृत्य भारत ।

लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २८
 गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्णासि सुसंयतः ।
 वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २९
 तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
 निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥
 निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
 धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ॥ ३१
 मूर्छयाऽभिपरीताङ्गौ व्यायामेन तु मोहितौ ।
 ततोऽभ्यधावद्वेगेन भीमसेनः सुहृत्तया ॥ ३२
 चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः ।
 रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
 तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशांपते ।
 आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३४
 सौमदत्तिं ततः क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ।
 नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विध्याध वक्षसि ॥ ३५
 सौमदत्तिरुरथैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत ।
 मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३६
 भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् ।
 हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३७
 विरथं तं समालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।
 महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३८
 स तु तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः ।
 आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३९
 चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।
 रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ४०
 अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।
 शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ४१

विरथास्तव पुत्रास्तु कृत्वा राजन्महाहवे ।
 न जघान नरव्याघ्रः सरन्भीमवचस्तदा ॥ ४२
 ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ।
 संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४३
 प्रयान्तं शीघ्रमुद्रीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
 अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ॥ ४४
 वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 चोदयाश्चान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ॥ ४५
 एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
 यथा हन्युर्न नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४६
 एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
 रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४७
 निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
 यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४८
 समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
 सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९
 जानामि त्वां युधां श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
 अनयस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ॥ ५०
 अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ।
 एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ॥ ५१
 श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ।
 न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ५२
 अभिगम्यार्जुनं वीरं राजन्निर्वहृभिर्वृतः ।
 पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ५३
 परिवार्यार्जुनं सङ्ख्ये तव पुत्रैर्महारथः ।
 शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५४
 ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः ।
 तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

स ताड्यमानस्तु शरैर्धनंजयः

पदाहतो नाग इव श्वसन्बली ।

बाणांश्च बाणेन महारथानां

चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥

१

संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां
 तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
 विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा
 निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २
 निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा-
 स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
 विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा
 गतासवश्छिन्नतनुव्रकायाः ॥ ३
 महीं गताः पार्थवलाभिभूता
 विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।
 दृष्ट्वा हतास्तान्युधि राजपुत्रा-
 स्त्रिगर्तराजः प्रययौ रथेन ॥ ४
 तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा
 द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
 तथैव ते तं परिवार्य पार्थ
 विकृष्य चापानि महारवाणि ॥ ५
 अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या
 यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ।
 संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या
 धनंजयस्तान्युधि जातरोषः ॥ ६
 षष्ठ्या शरैः संयति तैलधौतै-
 र्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ।
 रथाश्च तांस्तानवजित्य सङ्क्षे-
 धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी ॥ ७
 अथात्वरङ्गीष्मवधाय जिष्णु-
 र्वलानि राजन्समरे निहत्य ।
 त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य
 महात्मना तानथ बन्धुवर्गान् ॥ ८
 रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्तान्
 जगाम पार्थ त्वरितो वधाय ।
 अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं
 धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ॥ ९
 अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता
 रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ।

पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य
 त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नुवीरान् ॥ १०
 विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मान्
 गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ।
 भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श
 दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ ११
 संवारयिष्णूनभिवारयित्वा
 मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
 उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो
 जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ।
 ययौ ततो भीमबलो मनस्वी
 गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ १२
 भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्त्रान्
 स पाण्डवानां रथिनोऽभ्युदारान् ।
 विहाय संग्राममुखे धनंजयं
 जवेन पार्थ पुनराजगाम ॥ १३
 युधिष्ठिरश्च प्रबलो महात्मा
 समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
 मद्राधिपं समभित्यज्य सङ्क्षे-
 स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
 सार्धं स माद्रीसुतभीमसेनै-
 र्भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय ॥ १४
 तैः संग्रयुक्तैः स महारथाम्यै-
 र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
 न विव्यथे शान्तनवो महात्मा
 समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १५
 अथैत्य राजा युधि सत्यसन्धो
 जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी ।
 चिच्छेद चापानि महारथानां
 प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १६
 युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च
 पार्थं कृष्णं युधि संजातकोपः ।
 दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा
 जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १७

कृपेण शल्येन शलेन चैव
 तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
 विद्धाः शरैस्तेऽतिविबुद्धकोपै-
 देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १८
 छिन्नायुधं शान्तनवेन राजा
 शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
 अजातशत्रुः समरे महात्मा
 शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १९
 उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा-
 महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
 भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः
 सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ २०
 त्वया च नैनां सफलां करोषि
 देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
 मिथ्याप्रतिज्ञो भव मात्र वीर
 रक्षस्व धर्मं स्वकुलं यशश्च ॥ २१
 प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं
 सर्वास्तपन्तं मम सैन्यसङ्घान् ।
 शरौघजालैरतितिग्मवेगैः
 कालं यथा कालकृतं क्षणेन ॥ २२
 निकृत्तचापः समरेऽनपेक्षः
 पराजितः शान्तनवेन चाजौ ।
 विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च
 क यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २३
 दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं
 भयं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
 भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र
 तथा हि ते मुखवर्णोऽग्रहृष्टः ॥ २४
 अज्ञायमाने च धनंजये तु
 महाहवे संप्रसक्ते नृवीरे ।
 कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां
 भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २५
 स धर्मराजस्य वचो निश्म्य
 रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।

प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा
 प्रतत्तरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २६
 तमापतन्तं महता जवेन
 शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
 निवारयामास हि शल्य एन-
 मस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २७
 स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण-
 मस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रकाशम् ।
 न संमुमोह द्रुपदस्य पुत्रो
 राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।
 तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्मान्
 शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ॥ २८
 अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं
 शिखण्ड्यथोऽग्रं प्रतिघातमस्य ।
 तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं
 खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ २९
 भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा
 धनुश्च चित्रं ध्वजमेव चापि ।
 छित्त्वाऽनदत्पाण्डुसुतस्य वीरो
 युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ३०
 ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं
 युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।
 गदां प्रगृह्णाभिपपात सङ्क्षे-
 जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ ३१
 तमापतन्तं सहसा जवेन
 जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।
 विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः
 शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ३२
 अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्त्री
 वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।
 जघान बाहान्समरे समन्तात्
 सुसंमतान्सिन्धुराजस्य सङ्क्षे ॥ ३३
 ततोऽभिबीक्ष्याप्रतिमप्रभाव-
 स्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ।

अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं
समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ३४
'जयद्रथो भगवाहं रथं तं
त्यक्त्वा ययौ यत्र राजा कुरूणाम् ।
भयेन भीमस्य समूढचेताः
ससौबलस्तत्र युद्धस्य भीतः ॥' ३५
भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य
प्रत्युद्ययौ गदया तर्जयानः ।
समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां
दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ॥ ३६
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं
पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संप्रमर्दे
सुदारुणे भारत मोहनीये ॥ ३७

अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो
महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ
प्रगृह्य खड्गं विपुलं च चर्म ।
अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्रा-
जगामान्यं भूमिप भूमिदेशम् ॥ ३८
गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं
साश्वं समूतं विनिहत्य सङ्क्षेपे ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का
भ्रष्टाऽम्बराद्रामिव संपतन्ती ॥ ३९
आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीया
दृष्ट्वैव तद्भारत संप्रहृष्टाः ।
सर्वे विनेदुः सहिताः समन्ता-
त्पुपूजिरे तव पुत्रस्य शौर्यम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं यशस्विनम् ।
रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् ।
भीष्मः शान्तनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं ययौ ॥ ४
ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि मारिष ।
प्रतिजग्राह गात्रेभ्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष ।
आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७

निमेषार्धेन कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भारत ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ॥ ११
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि हि संक्रुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥ १३
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ ।
जगाम परमां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४
ततो युधिष्ठिरो वदयान्नाङ्गस्तान्समचोदयत् ।

भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहतेति सहृद्विषात् ॥ १५
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।
 महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
 स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ।
 चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
 तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
 मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
 तर्जयानं रणे वीरांस्त्रासयानं च सायकैः ।
 दृष्ट्वा त्रेमुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
 रणे भारत सिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
 अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २०
 शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।
 तालेभ्यः परिपकानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१
 पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
 बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२
 तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
 भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
 एकमेकं समाहूय युद्वायैवावतस्थिरे ॥ २४
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५
 अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे ।
 प्रययौ सृजयान्कुद्धः स्त्रीत्वं तस्य विचिन्तयन् ॥ २६
 सृजयास्तु ततो दृष्ट्वा हृष्टं भीष्मं महारणे ।
 सिंहनादांश्च विविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७
 ततः प्रवव्रुते युद्धं व्यतिषक्तथद्विषम् ।
 पश्चिमां दिशमासाद्य स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
 धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
 पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ॥ २९
 शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जयतुस्तावकान्रणे ।
 ते हन्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ॥ ३०
 आर्या युद्धे मर्तिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ।
 यथोत्साहं तु समरे निजघ्नस्तावका रणे ॥ ३१
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।

वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ३२
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३३
 तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
 छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३४
 अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेस्तु महात्मनः ॥ ३५
 ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
 आवन्त्यौ समरे कुद्रावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ३६
 तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
 विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्यावतस्थिवान् ॥ ३७
 अर्जुनश्चापि संकुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
 अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवामुरान् ॥ ३८
 द्रोणस्तु समरे कुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
 व्यधमत्सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३९
 दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशांपते ।
 परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ४०
 ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
 अब्रवीत्तावकान्सर्वास्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४१
 युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् ।
 अस्तं गिरिमथारूढे अग्रकाशति भास्करे ॥ ४२
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
 गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन क्षणदामुखे ॥ ४३
 शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम् ।
 घोरमायोधनं जज्ञे भूतसङ्घैः समाकुलम् ॥ ४४
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशिनः ।
 समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५
 अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
 विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४६
 युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तथा ।
 ययौ स्वशिविरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ४७
 भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्स्थान् ।
 अवजित्य ततः सङ्ख्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४८
 दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।

भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति ॥ ४९
 द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 परिवार्य चमूं सर्वा प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ५०
 तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिविरं प्रति ॥ ५१
 एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
 पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतप ॥ ५२
 ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
 न्यवसन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५३

रक्षां कृत्वा ततः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।
 अपनीय च शल्यानि स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५४
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे स्तूयमानाश्च वन्दिभिः ।
 गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५५
 मुहूर्तादिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसन्निभम् ।
 न हि युद्धकथां कांचित्त्राकुर्वन्महारथाः ॥ ५६
 ते प्रमुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
 हस्त्यश्वबहुले रात्रौ प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

इति सप्तमदिवसयुद्धम् ।

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

उभयसेनयोर्व्यूहरचनापूर्वकं परस्पराभियानम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 परिणाम्य निशां तां तु मुखमुक्ता जनेश्वराः ।
 कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
 ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरनृप ।
 निर्गच्छमानयोः सङ्क्षेपे यथा सागरयोरिव ॥ २
 ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
 भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ३
 एकीभूताः सुसंयक्ताः कौरवाणां महाचमूम् ।
 व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रतिदंशितान् ॥ ४
 कूर्मव्यूहं ततः कृत्वा पिता तव विशांपते ।
 सागरप्रतिमं घोरं बाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५
 अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ ।
 मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६
 ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
 द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
 मगधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशांपते ॥ ८
 प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।
 मेकलैः कुरुविन्दैश्च त्रैपुरैश्च समन्वितः ॥ ९

बृहद्बलादनु नृपस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।
 काम्भोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०
 द्रौणिस्तु रभसः शूरसैर्गतादनु भारत ।
 प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११
 तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 द्रौणेनन्तरं प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः ॥ १२
 दुर्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ ।
 एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३
 रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि भारत ।
 अङ्गदान्यत्र चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ १४
 तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।
 युधिष्ठिरोऽब्रवीच्चूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५
 पश्य व्यूहं मेहेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।
 प्रतिव्यूहं रणे शूर कुरु क्षिप्रं महारथ ॥ १६
 ततः स पार्षतः क्रूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।
 शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७
 शृङ्गाभ्यां भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 रथैरनेकसाहसैस्तथा हयपदातिभिः ॥ १८
 नाभावभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः

परिणाम्य गमयित्वा ॥ १ ॥ शृङ्गाटकं चतुष्पथाकारम् ॥ १७ ॥

शृङ्गाभ्यां शृङ्गयोः ॥ १८ ॥ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥१९॥
 अथेते महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
 व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०॥
 एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
 अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २१॥
 मेरीशब्दैश्च विमलैर्विमिश्रैः शङ्खनिःस्वनैः ।
 क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुट्टैर्नादिताः सर्वतो दिशः ॥
 ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
 नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त परस्परम् ॥ २३॥
 'मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र युद्धं योधाः प्रचक्रिरे ।
 पुनराहूय तेऽन्योन्यं शरीरैरपि चक्रिरे ॥' २४॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
 तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २५॥
 नाराचा निशिताः सङ्ख्ये संपतन्ति स्म भारत ।
 व्यात्तानना भयकरा उरगा इव सङ्ख्यशः ॥ २६॥
 निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
 अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतहृदाः २७॥
 गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
 पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशङ्खोपमाः शुभाः ॥२८॥
 निखिंशाश्च व्यदृश्यन्त विमलाम्बरसन्निभाः ।
 आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ॥२९॥

अशोभन्त रणे राजन्पात्यमानानि सर्वशः ।
 तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ॥ ३०॥
 अशोभेतां यथा देवदैत्यसेने समुद्यते ।
 अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥३१॥
 रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
 युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३२॥
 दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ।
 दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो दिशम् ॥ ३३॥
 प्रासैरभिहताः केचिद्रजयोधाः समन्ततः ।
 पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशङ्खान्नगा इव ॥ ३४॥
 पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तोऽथ परस्परम् ।
 चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३५॥
 अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
 अस्त्रैर्नानाविधैर्धोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३६॥
 ततः शान्तनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।
 अभ्यागमद्रणे पार्थान्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३७॥
 पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवं स्वनम् ।
 अभ्यद्रवन्त संयत्ता घृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३८॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ।
 नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥ ३९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीमेन सुनाभादिदुर्योधनानुजाष्टकहननम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 भीष्मं तु समरे कुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।
 न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १॥
 ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २॥
 स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहस्रञ्जयान् ।
 पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ३॥

ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४॥
 स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शान्तनवो युधि ।
 चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥ ५॥
 विरथान् रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
 पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६॥
 निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।

अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमाथितान् ॥ ७
 न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशांपते ।
 अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
 स हि भीष्मं समासाद्य छादयामास सायकैः ।
 ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९
 बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
 तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
 ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
 भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
 भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ।
 प्रद्रुताश्चे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ॥ १२
 मुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद भारत ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ १३
 हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
 नामृष्यन्त रणे शूराः सोदराः सप्त संयुगे ॥ १४
 आदित्यकेतुर्बद्धाशी कुण्डधारो महोदरः ।
 अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १५
 पाण्डवं चित्रसन्नाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनानाः ॥ १६
 महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
 नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १७
 आदित्यकेतुः सप्तत्या बद्धाशी चापि पञ्चभिः ।
 नवत्या कुण्डधारश्च विशालाक्षश्च पञ्चभिः ॥ १८
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १९
 रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समारपयत् ।
 स तं न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ २०
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
 शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा ॥ २१
 अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ।
 पराजितस्य भीमेन कृत्तं गामपतच्छिरः ॥ २२
 अथापरेण भलेन कुण्डधारं महारथम् ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २३
 ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।

प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २४
 स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
 यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २५
 विशालाक्षशिरश्छिन्वा पातयामास भूतले ।
 त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्केशं पुरातनम् ॥ २६
 महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
 विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २७
 आदित्यकेतोः केतुं च छिन्वा बाणेन संयुगे ।
 भलेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत ॥ २८
 बद्धाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्वणा ।
 प्रेषयामास संकुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २९
 प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशांपते ।
 मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ३०
 ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः ।
 अत्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं बध्यतामिति ३१
 एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशांपते ।
 भ्रातृन्संदृश्य निहतान्प्रास्सरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३२
 यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
 तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३३
 लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
 न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३४
 तथैव च वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
 नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ॥ ३५
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य संयुगे ।
 दुःखेन महताऽऽविष्टो विललाप सुदुःखितः ॥ ३६
 निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
 यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३७
 भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
 सोऽहं कुपथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३८
 एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः ॥ ३९
 उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ४०
 समयश्च मया पूर्वं कृतो वै शत्रुकर्शन ।

नाहं युधि नियोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन॥४१
ययं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।
हनिष्यति रणे नित्यं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ४२
स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा रणे कृत्वा दृढां मतिम् ।

योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ४३
न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
तस्माद्युद्धे स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धयस्व भारत ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

धृतराष्ट्रेण पुत्रवधश्रवणात् शोचनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

दृष्ट्वा मे निहतान्पुत्रान्वहनेकेन सञ्जय ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १
अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति सञ्जय ।
मन्येऽहं सर्वथा पुत्रान्दैवेनोपहतान्भृशम् ॥ २
यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३
सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ४
अन्येषां चैव शूराणां मध्यगास्तनया मम ।
यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६
गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
नाबुध्यत पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
अहन्यहनि संकुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८
इदं तत्समनुप्राप्तं क्षतुर्वचनमुत्तमम् ।
न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानमिदं तदा ॥ ९
निवारय सुतं द्यूतात्पाण्डवान्मा दुहेति च ।
मुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ १०
न शृणोमि पुरा वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
विदुरद्रोणभीष्माणां तथाऽन्येषां हितैषिणाम् ।
अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२

तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव हि सञ्जय ।
तस्मान्मे वद तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ १३
सञ्जय उवाच ।
मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
संरब्धान्यभ्यवर्तन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
विराटो द्रुपदश्चैव सहिताः सर्वसोमकैः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीष्ममेव महारथम् ॥ १७
केकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १८
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १९
अभिमन्युस्तथा शूरो हैडिम्बश्च महारथः ।
भीमसेनश्च संकुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् ॥ २०
त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
तथैव कौरवै राजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ २१
द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृज्यैः सह ।
अभ्यधावत संकुद्धः प्रेषयिष्यन्मक्षयम् ॥ २२
तत्राक्रन्दो महानासीत्सृज्ययानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २३
द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।
विचेष्टन्तो ह्यदृश्यन्त व्याधिक्षिप्ता नरा इव ॥ २४

कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव भारत ।
 अनिशं शुश्रुवे शब्दः क्षुत्किष्टानां नृणामिव ॥ २५
 तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
 चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २६
 बध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
 प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २७
 स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २८
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
 गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २९
 तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ।
 पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च दिशश्च परिवभ्रमुः ॥ ३०
 छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिष ।
 क्रौञ्चवज्रनदन्भीताः पृथिवीमधिशेरते ॥ ३१
 नकुलः सहदेवश्च ह्यानीकमभिद्रुतौ ।
 ते हयाः काञ्चनापीडारुक्मभाण्डपरिच्छदाः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

अर्जुनात्मजेन इरावता शकुनेरनुजानां वधः ॥ १ ॥ आश्चर्यशृङ्गिनाम्ना राक्षसेन इरावतो वधः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्ष्ये ।
 शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
 तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा ।
 अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानां वरूथिनीम् ॥ २
 ततः काम्भोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
 आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ३
 वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।
 वाजिनां बहुभिः सङ्ख्ये समन्तात्परिवारयन् ॥ ४
 ये चापरे तिचिरिजा जवना वातरंहसः ।

सुवर्णालङ्कृतैरैवैर्मवद्भिः सुकल्पितैः ॥ ५
 हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली ।
 अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ६
 अर्जुनस्य सुतः श्रीमानिरावान्नाम वीर्यवान् ।
 सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ७
 ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
 पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ८
 कार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
 एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ९
 स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।

कूजतां अव्यक्तं ध्वनताम् । स्तनतां उच्चैः शब्दायमानानाम् ॥ २५ ॥ निष्कैरुभयैः ॥ ३७ ॥ योक्तेरीषायोजनरज्जुभिः रश्मि-
 भिरश्वबन्धनरज्जुभिः ॥ ३८ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

वाजिनां वेगवतां वाजिनामश्वानां बहुभिर्गणैः परिवारयन्-
 ति गणशब्दाध्याहारेण द्वयोः संबन्धः ॥ ३ ॥ पाण्डवस्यार्जु-
 नस्य सुत इरावान् ॥ ६ ॥ नागराजस्य ऐरावतस्य ॥ ७ ॥

पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषादुरात्मना ॥ १०
 खमुत्पत्य महाराज नागराट् सत्यविक्रमः ।
 इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ ११
 सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ।
 अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १२
 न्यवेदयत् चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः ।
 इरावानसि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ॥ १३
 मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 तच्च सर्वं यथावृत्तमनुससार पाण्डवः ॥ १४
 परिष्वज्य सुतं चापि आत्मनः सदृशं गुणैः ।
 प्रीतिमाननयत्पार्थो देवराजनिवेशनम् ॥ १५
 सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
 प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ॥ १६
 'स चापि नरशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः ।
 अब्रवीच्च तदा पार्थमयमसि तवानघ ॥ १७
 स्थितः प्रेष्यश्च पुत्रश्च सर्वथा त्वं प्रशाधि माम् ।
 कं करोमि च ते कामं कं च कामं त्वमिच्छसि ॥ १८
 परिष्वज्य सुतं प्रेम्णा वासविः प्रत्युवाच तम् ।
 प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्या प्रीतिश्च मानदा ॥ १९
 युद्धकाले तु साहाय्यं दातव्यं नो भवेदिति ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु युद्धकाल इहागतः ॥ २०
 कामवर्णजवैरश्वैः सर्वतः शुशुभे वृतः ।
 ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ॥ २१
 उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ।
 ते त्वदीयान्समासाद्य ह्यसंधान्मनोजवान् ॥ २२
 क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ।
 निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ २३
 निपतद्भिस्तथा तैश्च ह्यसङ्खैः परस्परम् ।
 शुशुभे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ २४
 तथैव तावका राजन्समेत्यान्योन्यमाहवे ।
 परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते ह्यसादिनः ॥ २५
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
 उभयोरपि संशान्ता ह्यसङ्खाः समन्ततः ॥ २६

प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।
 विलयं समनुग्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २७
 ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छेषे च भारत ।
 सौबलस्यानुजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ २८
 वायुवेगसमस्पर्शाञ्जवे वायुसमांश्च ते ।
 आरुह्य बलसंपन्नान्वयःस्थास्तुरगोत्तमान् ॥ २९
 गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जयः शुक्रः ।
 षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ ३०
 वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।
 सन्नद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ ३१
 तदनीकं महाबहो भित्त्वा परमदुर्जयम् ।
 बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥ ३२
 विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ।
 तान्प्रविष्टास्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ॥ ३३
 अब्रवीत्समरे योधान्स्वान्विचित्रहयस्थितान् ।
 यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ॥ ३४
 हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ॥ ३५
 जघ्नुस्तेषां बलानीकं दुर्जयं समरे परैः ।
 तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ॥ ३६
 अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ।
 इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३७
 ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम् ।
 ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३८
 इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ।
 स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३९
 उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः ।
 एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ४०
 इरावानपि संकुद्धः सर्वास्ताभिश्चितैः शरैः ।
 मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरंजयः ॥ ४१
 प्रासानुत्कृष्य तरसा स्वशरीरादरिन्दमः ।
 तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ॥ ४२
 विकृष्य च शितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
 पदातिर्द्वुत्तमागच्छजिघांसुः सौबलान्युधि ॥ ४३

ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
 भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः ॥ ४४
 इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 अभ्यवर्तत देवांश्च मानुषांश्चैव संयुगे ॥ ४५
 लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
 अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगैर्हयैः ॥ ४६
 भूमिष्ठमथ तं सङ्क्षेपे ह्यन्तरिक्षादवप्लुतम् ।
 परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४७
 अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
 असिहस्तोऽस्त्रहस्तानां तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ४८
 आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि विभूषितान् ।
 अपतन्त निकृत्ताङ्गा मृता भूमौ गतासवः ॥ ४९
 वृषकस्तु महाराज बहुधा विपरिक्षतः ।
 अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ५०
 तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
 अभ्यधावत संकुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ५१
 आश्चर्यशृङ्गिं महेष्वासं मायाविनमरिन्दमम् ।
 वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं वक्रवधेन वै ॥ ५२
 पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो बली ।
 मायावी विप्रियं कर्तुमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ५३
 त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।
 कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ५४
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
 प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ५५
 स योधैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
 वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः समावृतः ॥ ५६
 [हतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः ।]
 निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ५७
 इरावानपि संकुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५८
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
 त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५९
 तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावन्त एव हि ।

स्वारूढा राक्षसैर्वीरैः शूलपट्टसधारिभिः ॥ ६०
 ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
 अचिराद्रमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ६१
 तस्मिन्स्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
 संग्रामे समतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ६२
 आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
 इरावानथ संरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ६३
 समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मदः ।
 चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च कञ्चुकम् ॥ ६४
 स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
 इरावन्तमभिकुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ६५
 ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
 विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ॥ ६६
 चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ।
 तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ॥ ६७
 संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् ।
 माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ॥ ६८
 एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नंछिन्नं व्यरोहत ।
 इरावानपि संकुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ॥ ६९
 परश्वथेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ।
 स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ॥ ७०
 राक्षसो व्यनदद्भोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।
 परश्वथश्चतं रक्षः सुप्ताव बहुशोणितम् ॥ ७१
 ततश्चक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ।
 आश्चर्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ॥ ७२
 कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
 अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनम् ॥ ७३
 संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ।
 तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ७४
 इरावानपि संकुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 तस्य क्रोधाभिभूतस्य समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ७५
 योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ।
 स नागैर्बहुभी राजन्निरावान्संवृतो रणे ॥ ७६

दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ।
 ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ७७
 छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः ।
 सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ७८
 मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
 विमोहितमिरावन्तं न्यहनद्राक्षसोऽसिना ॥ ७९
 सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
 इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ८०
 तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
 विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ८१
 तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
 महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ८२
 गजा हयाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
 रथाश्चा दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सृदिताः ॥ ८३
 तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
 रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ८४
 अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
 जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ८५
 तथैव तावका राजन्सृज्याश्च सहस्रशः ।
 जुह्वतः समरे प्राणाभिजघ्नुरितरेतरम् ॥ ८६

मुक्तकेशा विक्रवा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
 बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ८७
 तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
 कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां परंतपः ॥ ८८
 तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ।
 दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ८९
 तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
 अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ९०
 तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
 रौद्रमासीद्वरणे युद्धं सात्यकस्य च धन्विनः ॥ ९१
 दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
 एक एव रणे शक्तो निहन्तुं सर्वसैनिकान् ॥ ९२
 किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ।
 इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ९३
 वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ।
 उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ९४
 आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूतैर्महाबलैः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च संरन्धास्तात धन्विनः ॥ ९५
 न स पश्यामहे कंचित्प्राणान्यः परिरक्षति ।
 दैवासुराभे समरे तस्मिन्योधा नराधिप ॥ ९६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

दुर्योधनघटोत्कचयोर्युद्धम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।
 संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १
 सञ्जय उवाच ।
 इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।
 व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २
 नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा ।
 सपर्वतवना राजंश्चाल सुभृशं तदा ॥ ३

अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च ग्रदिशस्तथा ।
 'चेलुश्च सहसा तत्र तेन नादेन नादिताः' ।
 तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ॥ ४
 ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ।
 सर्व एव महाराज तावका दीनचेतसः ॥ ५
 सर्वतः समचेष्टन्त सिंहमिता गजा इव ।
 नर्दित्वा सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ॥ ६
 ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ।

नानारूपप्रहरणैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः ॥ ७
 आजघान सुसंकुद्धः कालान्तकयमोपमः ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संकुद्धं भीमदर्शनम् ॥ ८
 खवलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ।
 ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ ९
 प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ॥ १०
 कुञ्जरैर्दशसाहसैर्वज्रानामधिपः स्वयम् ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ॥ ११
 पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १२
 राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ।
 गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोदितम् ॥ १३
 अभ्यधावन्त संकुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ।
 नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ॥ १४
 शरशक्त्यष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ।
 भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ॥ १५
 पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नस्ते महागजान् ।
 भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ॥ १६
 अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ।
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ॥ १७
 दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ।
 अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १८
 मुमोच निशितान्वाणान्राक्षसेषु परंतप ।
 जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ॥ १९
 संकुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ॥ २०
 शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महाबलः ।
 ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ॥ २१
 मुमोच भरतश्रेष्ठो निशाचरबलं प्रति ।
 तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष ॥ २२
 क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ।
 स विष्फार्य महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम् ॥ २३
 अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिन्दमम् ।
 तमापतन्तमुद्रीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ २४
 न विन्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अथैनमब्रवीत्कुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ॥ २५
 घटोत्कच उवाच ।
 अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितृणां मातुरेव च ।
 ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ॥ २६
 यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः ।
 यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ॥ २७
 सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ।
 तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ॥ २८
 सैन्धवेन परामृष्टा परिभूय पितृन्मम ।
 एतेषामपमानानामन्येषां च कुलाधम ॥ २९
 अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ।
 एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विष्फार्य कार्मुकम् ॥ ३०
 संदश्य दशनैरोष्ठं सृकिणी परिसंलिहन् ।
 शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

दिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

घटोत्कचयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततस्तद्भाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
 दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १
 ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।

संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २
 मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
 तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्नाक्षसपुङ्गवे ॥ ३
 आशीविषा इव कुद्धाः पर्वते गन्धमादने ।

- स तैर्विद्वः स्रवन्क्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ४
 दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ।
 जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीम् ॥ ५
 संप्रदीप्तां महोल्काभामशनिं ज्वलितामिव ।
 तमागच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ६
 तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वज्रानामधिपस्त्वरन् ।
 कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ७
 स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
 यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपेक्षयत् ॥ ८
 पन्थानं वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ।
 मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वज्रेण धीमता ॥ ९
 घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ १०
 स तयाऽभिहतो राजस्तेन बाहुप्रमुक्तया ।
 संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ११
 पतत्यथ गजे चापि वज्रानामीश्वरो बली ।
 जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १२
 दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पतितं वरवारणम् ।
 प्रभयं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ १३
 'अशक्तः प्रतियोद्धुं वै दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ।'
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चातिमानिताम् ।
 प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४
 संधाय च शितं बाणं कालाग्रिसमतोजसम् ।
 मुमोच परमकुद्धस्तस्मिन्धोरे निशाचरे ॥ १५
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
 लाघवान्मोचयामास महात्मा वै घटोत्कचः ॥ १६
 भूयश्च विननादोग्रं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 त्रासयामास सैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १७
 तं श्रुत्वा निनिदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ।
 आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १८
 यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
 हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ १९
 नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
 तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ॥ २०
- अभिद्रुत्य महाबाहुं राक्षसेन प्रपीडितम् ।
 एतद्वि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ २१
 पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २२
 द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकोऽथ जयद्रथः ।
 कृपो भूरिश्रवाः शल्य आवन्त्यः स बृहद्वलः ॥ २३
 अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
 रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ २४
 अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
 तदनीकमनाधृष्यं पालितं तु महारथैः ॥ २५
 आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ।
 नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २६
 प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २७
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च ॥ २८
 धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलो रणे ।
 अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २९
 शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ।
 शब्दः समभवद्राजन्गिरीणामिव भिद्यताम् ॥ ३०
 वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशांपते ।
 रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३१
 ततः परमसंकुद्धो विष्कार्य सुमहद्वनुः ।
 राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्मैरवं रवम् ॥ ३२
 आचार्यस्यार्धचन्द्रेण कुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
 सोमदत्तस्य भलेन ध्वजं चोन्मध्य चानदत् ॥ ३३
 बाह्लीकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
 कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३४
 पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
 जनुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ॥ ३५
 न्यपीदत्स्वरथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ।
 ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ॥ ३६
 भूरिश्रवसि संकुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ ।
 ते वर्म भित्त्वा तस्याशु विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३७

विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
तौ पेततूरथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३८
सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।
उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३९
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
जघान चतुरो वाहान्क्रोभसंरक्तलोचनः ॥ ४०

पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
निर्विभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ॥ ४१
स गाढविद्रो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ॥ ४२
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्छरानाशीविषोपमान् ।
विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
विमुखीकृत्य सर्वास्तु तावकान्युधि राक्षसः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
अभ्यधावज्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ।
तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसङ्घवत् ॥ ३
अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव वलाहकाः ॥ ४
स गाढविद्रो व्यथितस्तोत्रादित इव द्विपः ।
उत्पपात तदाऽऽकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५
व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
दिशः खं विदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ७
युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
यथाऽस्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ॥ ८
अतिभारं च पश्यामि तस्मिन्नाक्षसपुङ्गवे ।
पितामहश्च संकुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ॥ ९
तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ।
एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ॥ १०
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संश्रयं परमं गतम् ।
प्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ११

प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ।
वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ १२
तमन्वगात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यप्यश्चामिभूः ॥ १३
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १४
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १५
कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ।
अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १६
सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव ह ।
सुरशब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १७
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।
भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ १८
परिवृत्य महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनाम् ॥ १९
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ॥ २०
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
व्यतिष्वक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ २१
हया हयैः समाजग्मुः पादाताश्च पदातिभिः ।
'रथा रथैः समागच्छन्नागा नागैश्च संयुगे ।'
अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयानाः समभ्ययुः ॥ २२

सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः ।
 गजाश्वरथपत्तीनां पादनेमिसमुद्धतम् ॥ २३
 धूम्राणाम् रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
 नैव स्वे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ २४
 पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
 निर्मर्यादे तथाभूते वैशसे रोमहर्षणे ॥ २५
 शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
 सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ॥ २६
 गजवाजिमनुष्याणां शोणितात्रतरङ्गिणी ।
 प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २७
 नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे ।
 शुश्रुवे सुमहाञ्छब्दः पततामश्मनामिव ॥ २८
 विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
 अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाऽभूदमुधरा ॥ २९
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारार्थमुद्यताः ॥ ३०
 हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
 समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ ३१
 नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
 उरांस्तुरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३२
 प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः ।

अभ्यघ्नन्त विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३३
 ते जातरुधिरोत्पीडाः पताकाभिरलङ्कताः ।
 संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३४
 केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
 विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जमाना घना इव ॥ ३५
 केचिद्धस्तैर्द्विधाच्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथाऽपरे ।
 निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्वयः ॥ ३६
 पार्श्वेस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
 मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ३७
 नाराचनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।
 विनदन्तोऽभ्यधावन्त विशङ्गा इव पर्वताः ॥ ३८
 केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
 रथान्हयान्पदातींश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३९
 तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
 तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ४०
 रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
 परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ४१
 स्वयंवर इवामर्दे प्रजहुरितरेतरम् ।
 प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४२
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे रोमहर्षणे ।
 धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रययौ विमुखीकृतम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

घटोत्कचयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
 अभ्यधावत्सुकुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ १
 प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
 महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
 अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवापिनम् ।
 भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
 तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
 प्रसंदधे शितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ॥ ४

तेनोरसि महाराज भीमसेनमताडयत् ।
 स गाढविद्धो व्यथितः सृकिणी परिसंलिहन् ॥ ५
 समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
 तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ॥ ६
 क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ।
 अभिमन्युमुखाश्चापि पाण्डवानां महारथाः ॥ ७
 समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ।
 संप्रेक्ष्य तान्संपततः संक्रुद्धाज्जातसंभ्रमान् ॥ ८
 भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ।

क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ ९
 संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ।
 एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ १०
 भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपाद्रवन् ।
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ॥ ११
 नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिपान् ।
 तदाऽऽचार्यवचः श्रुत्वा सौमदत्तिपुरोगमाः ॥ १२
 तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥ १३
 चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः ।
 आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १४
 ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १५
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विष्कार्यं कार्मुकम् ।
 भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ १६
 भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
 त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १८
 स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
 प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १९
 गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
 द्रौणायनिश्च संकुद्धौ भीमसेनमभिदुतौ ॥ २०
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
 भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरम् ॥ २१
 अवप्लुत्य रथात्पूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
 समुद्यम्य गदां गुर्वी यमदण्डोपमां रणे ॥ २२
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
 कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २३
 तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
 अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २४
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संकुद्धं भीमदर्शनम् ।
 समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २५
 भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।

नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्वपातयन् ॥ २६
 सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ।
 तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ॥ २७
 अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा मुदुस्त्यजान्
 अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ।
 नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संकुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ॥
 स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः ।
 स विष्फार्य महचापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ॥ ३०
 यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ।
 विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरम् ॥ ३१
 येन लोकत्रयं क्रोधात्रासितं खेन तेजसा ।
 'स रुद्रेण जितः पूर्वं निहतो मातरिश्वना ।'
 तथा नीलेन निर्भिन्नः सम्यञ्चुक्तेन पत्रिणा ॥ ३२
 संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ।
 स विष्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिमसखनम् ॥ ३३
 दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ।
 ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मरमार्जितान् ॥ ३४
 जघान चतुरो बाहान्पातयामास च ध्वजम् ।
 'सूतं चैकेन भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।'
 सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ॥ ३५
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
 मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमश्मचयोपमम् ॥ ३६
 घटोत्कचोऽभिसंकुद्धो ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
 तथेतरे चाभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ३७
 'भीमसेनो महाबाहुर्नीलं नीलाञ्जनप्रभम् ।
 आरोप्य खरथं वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥' ३८
 घटोत्कचं च संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ॥
 अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्वरन् ॥ ३९
 निजघान च संकुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
 येऽभवन्प्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ।
 विमुखाश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ॥ ४०
 अक्रुद्धयत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ।

प्रादुश्चक्रे ततो मायां घोररूपां सुदारुणाम् ॥ ४१
 मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ।
 ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ॥ ४२
 अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्ता मेदिनीतले ।
 विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः ॥ ४३
 द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
 प्रायश्च महेष्वासा ये प्रधानाः सः कौरवाः ॥ ४४
 विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
 हयाश्चैव हयारोहाः सन्निकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४५
 तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिविरं प्रति ।

मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४६
 युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे ।
 घटोत्कचप्रमुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ॥ ४७
 नैव ते श्रद्धधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ।
 तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ॥ ४८
 घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः समन्तान्नेदिरे भृशम् ॥ ४९
 एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन महात्मना ।
 सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्रं विद्रुतं दिशः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

भगदत्तादियुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
 'पराजयं राक्षसेन नामृष्यत परंतपः ।'
 गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
 तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
 घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २
 कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनःपुनः ।
 अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३
 भवन्तं समुपाश्रित्य द्रोणं चैव पितामह ।
 पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४
 एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम ।
 निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
 सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
 घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
 तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
 तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
 राक्षसापशदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
 त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८

सञ्जय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९
 शृणु राजन्मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०
 आत्मा रक्ष्यस्त्वया तात सर्वावस्थास्वरिन्दम ।
 धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदाऽनघ ॥ ११
 अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 अन्यैर्वा पृथिवीपालै राजा राजानमृच्छति ॥ १२
 'न तु कार्यस्त्वया राजन्हैडिम्बेन दुरात्मना ।'
 अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 शल्यश्च वृषसेनश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३
 शेषाश्च आतरस्त्वन्ये दुःशासनपुरोगमाः ।
 त्वदर्धे प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
 रौद्रे तस्मिन्राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
 अयमागच्छतु रणं तस्य युद्धाय दुर्मतेः ॥ १५
 भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि ।
 एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ॥ १६

द्रोणाद्रीक्षापश्यन्तेति संबन्धः ॥ ४४ ॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः इति श्रुत्वा पाठः । क. पाठे
 अयमर्धश्लोको नास्ति ॥ ४४ ॥ अष्टमश्च इति पाठे पश्चात्तापः ॥ १५ ॥

समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
 गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ॥ १७
 वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
 राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १८
 तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
 समागमश्च बहुभिः पुराऽभूदमरैः सह ॥ १९
 त्वं तस्य नृपशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
 स्वबलेनावृतो गच्छ जहि राक्षसपुङ्गवम् ॥ २०
 सञ्जय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।
 प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २१
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
 अभ्यवर्तन्त संकुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २२
 भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 द्रौपदेयाः सत्यवृतिः क्षत्रदेवश्च भारत ॥ २३
 चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
 सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ २४
 ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २५
 प्रयुक्ता रथिभिर्वाणा भीमवेगाः सुतेजनाः ।
 ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २६
 प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
 परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ २७
 मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे ।
 विभिर्दुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ २८
 हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
 चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २९
 पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
 न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
 रथिनश्च रथाश्चित्रान्कर्णिनालीकतोमरैः ।
 निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३१
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे रोमहर्षणे ।
 भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३२
 कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।

पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वशः ॥ ३३
 किरञ्छरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
 ऐरावतस्यो मघवान्वारिधारा इवानघ ॥ ३४
 स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।
 पर्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ॥ ३५
 भीमसेनस्तु संकुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।
 निजघान महेष्वासः संरब्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३६
 तान्दृष्ट्वा निहतान्कुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
 चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३७
 स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा ।
 अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३८
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३९
 केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ ४०
 चेदिपो धृष्टकेतुश्च संरब्धाः सर्व एव ते ।
 उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ॥ ४१
 तमेकं कुञ्जरं कुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ।
 स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ॥ ४२
 संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्विराट् ।
 दशार्णाधिपतिश्चाऽपि गजं भूमिधरोपमम् ॥ ४३
 समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ।
 तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ॥ ४४
 दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ।
 वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ॥ ४५
 साधुसाध्विति सैन्यानि त्वदीयान्यभ्यपूजयन् ।
 ततः प्राग्ज्योतिषः कुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ॥ ४६
 प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ।
 तस्य कुम्भपरित्राणं श्वातकुम्भपरिष्कृतम् ॥ ४७
 विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं बल्मीकमिव पन्नगाः ।
 स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ॥ ४८
 उपावृत्तमदः क्षिप्रमभ्यवर्तत वेगिनः ।
 स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन्मैरवं रवम् ॥ ४९
 संमर्दमानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ।

तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ॥ ५०
 सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवावतस्थिरे ।
 ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ॥ ५१
 किरन्तो विविधान्वाणाञ्छस्त्राणि विविधानि च ।
 तेषामापततां राजन्संकुद्धानाममर्षिणाम् ॥ ५२
 श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ।
 भगदत्तो महेष्वासः खनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५३
 अङ्कुशाङ्कुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ।
 तस्मिन्क्षणे समभवत्सांवर्तक इवानलः ॥ ५४
 रथसङ्घास्तथा नागान्हयांश्च हयसादिनः ।
 पादातांश्च सुसंकुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५५
 अमृद्रात्समरे नागः संप्रधावंस्ततस्ततः ।
 तेन संलोढ्यमानं तु पाण्डवानां बलं महत् ॥ ५६
 संचुकोच महाराज चर्मवाग्नौ समाहितम् ।
 भयं तु खबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ॥ ५७
 घटोत्कचोऽथ संकुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ।
 विकटः परुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ॥ ५८
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ।
 जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ॥ ५९
 नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ।
 स विस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ६०
 तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः ।
 चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं सुदारुणम् ॥ ६१
 चिच्छेद तन्महच्छूलं तेन बाणेन वेगवान् ।
 उत्पपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ॥ ६२
 महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ।
 शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं च पार्थिवः ॥ ६३
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् ।
 चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६४
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ।
 उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६५
 बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ।
 पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६६

तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
 दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६७
 पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः ।
 साधुसाध्विति नादेन पृथिवीमन्वनादयन् ॥ ६८
 तं तु श्रुत्वा महानादं ग्रहृष्टानां महात्मनाम् ।
 नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६९
 स विष्कार्य महचापमिन्द्राशनिसमप्रभम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवानां महारथान् ॥ ७०
 विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाङ्गवलनप्रभान् ।
 भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ॥ ७१
 अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पञ्च पञ्चभिः ।
 पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा ॥ ७२
 विभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ।
 पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ७३
 द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
 भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ॥ ७४
 ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।
 निर्विभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७५
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
 विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७६
 ततो भीमो महाबाहुर्विरथो रथिनां वरः ।
 गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ॥ ७७
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशङ्गमिव पर्वतम् ।
 तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७८
 एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
 आजगाम महाराज निम्नञ्छत्रून्समन्ततः ॥ ७९
 यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महाबलौ ।
 प्राग्ज्योतिषेण संयुक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ८०
 दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातृन्युध्यमानान्महारथान् ।
 त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत्किरञ्छरान् ॥ ८१
 ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्चसंकुलाम् ॥ ८२
 तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।

अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ८३
भगदत्तश्च समरे तेन नागेन भारत ।
विमृद्रन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ८४
तदासीत्सुमहद्युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।

पाञ्चालैः पाण्डवेयैश्च केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८५
भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८६

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसशुद्धे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

भीमेन दुर्योधनानुजानां कतिपयानां हननम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः ।
दुःखेन महताऽऽविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
स ततो निवारितवान्मृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
अन्ये च बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ।
निहताः कौरवैः सङ्ख्ये तथाऽस्माभिश्च कौरवाः ॥ ४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुतिसतम् ।
धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
इदानीं च विजानामि मुकृतं मधुसूदन ।
कृतं राज्ञा महाबाहो याचता च सुयोधनम् ॥ ८
राज्यार्थं पञ्च वा ग्रामान्नाकाशीत्स च दुर्मतिः ।
दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्छराञ्छयानान्धरणीतले ॥ ९
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ।
अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ते क्षत्रिया रणे ॥ १०
एतदर्थं मया युद्धं रोचितं मधुसूदन ।
संचोदय हयाञ्छीघ्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ॥ ११
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ।
नायं क्लीवायितुं कालो विद्यते माधव कचित् ॥ १२

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
चोदयामास तानश्चान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १३
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ।
मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १४
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १५
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १६
ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १७
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः ॥ १८
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १९
'भीमसेनस्तु संग्रेक्ष्य पुत्रांस्तव विशांपते ।
प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥' २०
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ २१
स ज्वाहमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशांपते ।
स्रकिणीं संलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २२
व्यूढोरस्कस्ततो भीमः पोथयामास पार्थिवम् ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सुमुक्तेन महारणे ॥ २३
ताडयामास संक्रुद्धः सोऽभवद्भयितेन्द्रियः ।

अपरेण तु भलेन पीतेन निशितेन तु ।
 अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४
 ततः सुनिशितान्बाणान्भीमसेनः शिलाशितान् ।
 स सप्त संदधे हन्तुं पुत्रांस्ते भरतर्षभ ॥ २५
 प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ।
 अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २६
 अनावृष्टिं कुण्डभेदिं विराजं दीप्तलोचनम् ।
 दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव मकरध्वजम् ॥ २७
 प्रपतन्तिस्स वीरास्ते विरेजुर्भरतर्षभ ।
 वसन्ते पुष्पश्वलाः किंशुकाः पतिता इव ॥ २८
 ततः प्रदुद्रुवुः शेषास्तव पुत्रा महाहवे ।
 तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २९
 द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
 यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्भ्रुकिरञ्चरैः ॥ ३०
 तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् ।
 द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३१
 यथा गोवृषभो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
 भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३२
 अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
 यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्सङ्घो द्रोणं चैव न्यवारयत् ॥ ३३
 पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
 मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ३४
 यथा हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः ।
 वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३५
 गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथाः ।
 पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३६
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
 प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३७
 अभिमन्युस्तु राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम् ।
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ३८
 विरथो बध्यमानस्तु सौभद्रेण यशस्विना ।
 अवपुत्य रथात्तूर्णमम्बष्ठो वसुधाधिपः ॥ ३९
 असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।

आरूरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महाबलः ॥ ४०
 आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
 लाघवाद्भ्रंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ४१
 व्यसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ।
 साधुसाध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशंपते ॥ ४२
 धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
 तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४३
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
 निघ्नतां दृढमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४४
 अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वक्षिप्य मानिनः ।
 नखदन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४५
 तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसंस्थितैः ।
 विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४६
 न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४७
 रणे चारुणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष ।
 हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ॥ ४८
 जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैर्निशिताः शराः ।
 तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४९
 खड्गाश्च दान्तत्सरवो जातरूपपरिष्कृताः ।
 चर्माणि चापविद्धानि रुक्मचित्राणि धन्विनां ॥ ५०
 सुवर्णविकृताः प्रासाः प्रभगा हेमभूषिताः ।
 जातरूपमया यष्ट्यः शक्तयश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५१
 अवस्कन्दाश्च पतिता मुसलानि गुरुणि च ।
 परिधाः पट्टसाश्चैव भिण्डिपालाश्च मारिष ॥ ५२
 पतिता विविधाश्चापाश्चित्रा हेमपरिष्कृताः ।
 कुथा बहुविधाकाराश्चामरा व्यजनानि च ॥ ५३
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य पतिता नराः ।
 जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५४
 गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
 गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५५
 तथैवाश्वनृनागानां शरीरैर्विबभौ तदा ।
 संलब्ध्वा वसुधा राजन्पर्वतैरिव शातितैः ॥ ५६

समरे पतितैश्चैव शक्त्यष्टिशरतोमरैः ।
 निस्त्रिंशैः पट्टसैः प्रासैरवस्कन्दैः परश्वधैः ॥ ५७
 परिधैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिश्च मारिष ।
 शरीरैः शस्त्रनिभिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५८
 विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ।
 गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ निचिता मही ॥ ५९
 सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ६०
 बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 पातितैः ऋषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ६१
 कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः ।
 रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिर्भिरिवानलैः ॥ ६२
 विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
 विप्रकीर्णैः शरैश्चैव रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६३
 रथैश्च सर्वतो भग्नैः किङ्किणीजालभूषितैः ।
 वाजिभिश्च हतैर्बाणैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६४
 अनुकपैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
 प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६५
 स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही ।
 नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ ६६
 दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्राणैर्गाढवेदनैः ।
 करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ॥ ६७
 विबभौ तद्रणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः ।
 नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ॥ ६८
 वैदूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः ।

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ६९
 विपाटितविचित्राभिः कुथाभिरङ्कुशैस्तथा ।
 ग्रैव्यैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरिव च ॥ ७०
 यत्रैश्च बहुधा च्छिन्नैस्तोमरैश्चापि काञ्चनैः ।
 'रराज सुभृशं भूमिस्तत्रतत्र विशांपते ।'
 अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्लदैः ॥ ७१
 सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ।
 प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ॥ ७२
 उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः ।
 विचित्रैर्बाणवर्षैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ॥ ७३
 अश्वस्तरपरिस्तोमै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ।
 नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ॥ ७४
 छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरैर्व्यजनैरपि ।
 पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ॥ ७५
 क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ।
 अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ॥ ७६
 ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुंधरा ।
 एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ॥ ७७
 परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ।
 तेषु श्रान्तेषु भग्रेषु मृदितेषु च भारत ॥ ७८
 रात्रिः समभवत्तत्र नापश्याम ततोऽनुगान् ।
 ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ॥ ७९
 घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने महाभये ।
 अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
 न्यविशन्त निशाकाले गत्वा स्वशिबिरं तदा ॥ ८०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

इत्यष्टमदिवसयुद्धम् ।

ससनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

भीष्मो न्यस्तशस्त्रश्चेदहं पाण्डवान् जेष्यामीति कर्णबोधितेन दुर्योधनेन रात्रौ भीष्ममेत्य कर्णस्य युद्धानुज्ञाप्राथ्यना ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।

दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १

समागम्य महाराज मर्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।

कथं पाण्डुमुताः सङ्गृहे जेतव्याः सगणा इति ॥ २

ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्तानाह मन्त्रिणः ।

सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ॥ ३

द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।

न पार्थान्प्रति बाधन्ते न जाने किंनु कारणम् ॥४
 अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
 सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५
 'द्रोणस्य प्रमुखे वीरा हतास्ते भ्रातरो मम ।
 भीमसेनेन राधेय मम चैव च पश्यतः ॥' ६
 निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्देवतैरपि ।
 सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ७
 सञ्जय उवाच ।
 तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ।
 मा शोच भरतश्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियं तव ॥ ८
 भीष्मः शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
 निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ९
 अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
 पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ १०
 पाण्डवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै ।
 अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ ११
 अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः ।
 स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ १२
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ।
 अनुमान्य गुरुं वृद्धं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १३
 न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
 मयैकेन रणे राजन्सुहृद्गणबान्धवान् ॥ १४
 एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अब्रवीद्भातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १५
 अनुयात्रं यथा सर्वं सज्जीभवति सर्वशः ।
 दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १६
 एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
 अनुमान्य रणे भीष्ममेघोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १७
 आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम ।
 अपक्रान्ते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि संयुगे ॥ १८
 निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशांपते ।
 सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः ॥ १९
 ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।

आरोपयद्वयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ २०
 अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवाचृप ।
 धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स पथि व्रजन् ॥ २१
 भण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ।
 अनुलिप्तः पराङ्मुखेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २२
 अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृप ।
 शुशुभे विमलाचिष्मान्नभसीव दिवाकरः ॥ २३
 तं प्रयान्तं नरन्याग्रं भीष्मस्य शिविरं प्रति ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ।
 भ्रातरश्च महेश्वासास्त्रिदश इव वासवम् ॥ २४
 हयानन्ये समारूढ गजानन्ये च भारत ।
 रथानन्ये नरश्रेष्ठं परिवव्रुः समन्ततः ॥ २५
 'पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिनः ।
 परिवव्रुर्महेष्वासं धार्तराष्ट्रं महारथम् ॥' २६
 आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
 प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २७
 स पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः ।
 प्रययौ सदनं राजा गाङ्गेयस्य यशस्विनः ।
 अन्वीयमानः सततं सोदैरैः परिवारितः ॥ २८
 दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ।
 हस्तिहस्तोपमं सौम्यं सर्वशत्रुनिर्बहणम् ॥ २९
 प्रगृह्णन्नञ्जलीनृणामुद्यतान्सर्वतो दिशः ।
 शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ ३०
 संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशः ।
 पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ३१
 प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः ।
 परिवव्रुर्महाराजं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३२
 स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् ।
 शुशुभे चन्द्रमायुक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ३३
 कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
 प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतो दिशम् ॥ ३४
 संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
 अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ३५

अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ।
 काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते ।
 उवाच प्राञ्जलिभीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३६
 त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
 उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ।
 किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणवान्धवान् ॥ ३७
 तस्मादर्हसि गात्रेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
 जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३८
 पूर्वमुक्तं महाबाहो हनिष्यामि ससोमकान् ।
 पाञ्चालान्केकयैः सार्धं करुषांश्चेति भारत ॥ ३९

त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।
 सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ४०
 दयया यदि वा राजन्द्रेष्यभावान्मम प्रभो ।
 मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ४१
 अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
 स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणवान्धवान् ॥ ४२
 सञ्जय उवाच ।
 स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं सत्यपराक्रमम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति अर्जुनपराक्रमप्रशंसनपूर्वकं पाण्डवानामजयत्वमभिधाय शिखण्डिवर्जं पाञ्चालादिबधप्रतिज्ञा ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धो महामनाः ।
 नोवाच दुःखोपहतो ह्यप्रियं प्रियमवपि ॥ १
 स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ।
 श्वसन्निव महानागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ॥ २
 उद्धृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
 सदेवामुरगन्धर्वं लोकं काल इवापरः ॥ ३
 अब्रवीच्च पुत्रं स सामपूर्वमिदं वचः ।
 किं त्वं दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरपकृन्तसि ॥ ४
 घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् ।
 जुहानं समरे प्राणांस्तव वै प्रियकाम्यया ॥ ५
 यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
 पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
 यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
 अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
 द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो ।
 सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
 यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।
 एक एवाजयत्पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९

द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निजित्य संयुगे ।
 वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १०
 तथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वतमथापि च ।
 गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ११
 विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ।
 उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १२
 निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।
 जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३
 को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा ।
 यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
 वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिंहारकारकः ।
 सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः ॥ १५
 उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाधैर्महर्षिभिः ।
 त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ १६
 मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
 तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १७
 स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ।
 युद्धस्य तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ।
 'अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥' १८

अहं तु सोमकान्सर्वान्पाञ्चालांश्च समागतान् ।
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १९
तैर्वाऽहं निहतः सङ्ख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ॥ २०
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी २१
तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
याऽसौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥
सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ।
यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी २३
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ २४
आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयंकरः ॥ २५
प्रहृष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ।
प्रभातायां च शर्वर्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः ॥ २६
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ।
अद्य भीष्मो रणे कुद्धो निहनिष्यति सोमकान् २७
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २८
निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवश्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ २९
इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ३०
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
द्वाविंशतिमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ३१
अयं हि समनुप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ३२
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
स नो गुप्तः सहायः स्याद्वन्यात्पार्थाश्च संयुगे ॥ ३३
अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।

स्त्रीपूर्वको ह्यसौ राजंस्तस्माद्भर्ज्यो मया रणे ॥ ३४
लोक्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥ ३५
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ३६
अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्छिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं सर्वं यथा जाता शिखण्डिनी ॥ ३७
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन ॥ ३८
युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्नणमूर्धनि ॥ ३९
एवं मां भरतश्रेष्ठ गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये गाङ्गेयस्यैव पालनम् ॥ ४०
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाहवे ।
मा वृकेणेव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना ॥ ४१
मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः ॥ ४२
एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ ४३
पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
कम्पयन्तो भुवं धां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ ४४
ते रथैः सुप्रसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ ४५
यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् ।
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ ४६
ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्सारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ ४७
रक्ष्यमाणः स पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ।
यथा भीष्मं न नो हन्यादुःशासन तथा कुरु ॥ ४८
सञ्जय उवाच ।
भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ ४९

भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा समभिसंवृतम् ।

अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवससुद्धे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

कुरुपाण्डवसेनयोर्व्यूहरचनापूर्वकं परस्पराभिगमनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया ।

व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमात्मनः ॥ १

कृपश्च कृतवर्मा च शैव्यश्चैव महारथः ।

शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्भोजश्च सुदक्षिणः ॥ २

भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।

अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ३

द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।

दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ४

अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावन्त्यौ च महारथौ ।

महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ५

दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ।

व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ६

अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।

पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ७

एवं च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।

सन्नद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्रयः ॥ ८

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।

नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ९

अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ १०

स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ।

शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ११

चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।

स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ १२

अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः ।

युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ॥ १३

केकया आतरश्चैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ।

शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप ।

स्थापयन्त्याद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताऽहमित्युत ५१

एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ॥ १४

पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।

तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ॥ १५

अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाऽग्रतो नृप ।

तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ १६

भीष्मं योद्धुमभीप्सन्तः संग्रामे विजयैषिणः ।

क्ष्वेलाः किलकिलाः शङ्खान्क्रकचान्गोविषाणिकाः

भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।

पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान्भवान् ॥ १८

भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निःस्वनैः ।

उत्कृष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ १९

वयं प्रतिनदन्तस्तानगच्छाम त्वरान्विताः ।

सहसैवाभिसंकुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ २०

ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।

ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ २१

पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विवभ्रमुः ।

सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ २२

वयुश्च वातास्तुमुलाः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।

घोराश्च घोरनिर्हृदाः शिवास्तत्र ववाशिरे ॥ २३

वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ।

दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ॥ २४

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्त्रिवर्षं तथैव च ।

रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ २५

सुस्रुवुश्च शक्रन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशांपते ।

अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २६

रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्भवान् ।

संपतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुबलवायसाः ॥ २७

बलवायसाः बलोदग्राः काकाः ॥ २७ ॥

श्वानश्च विविधैर्नादैर्भषन्तस्तत्र मारिष ।
ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
निपेतुः सहसा भूमौ वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥२८॥
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
ततस्तयोः पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।

चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिःस्वनैः
प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ २९
नरेन्द्रनागाश्चसमाकुलाना-
मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां
वातोद्धतानामिव सागराणाम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

अलम्बुसस्य द्रौपदेयैः सह युद्धमभिमन्युना समागमश्च ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ॥ १
विकिरञ्छरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ।
न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ॥ २
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
निवारयितुमप्याजौ तदीयाः कुरुनन्दन ॥ ३
तेन मुक्ता रणे राजञ्छराः शत्रुनिबर्हणाः ।
क्षत्रियाननयञ्छरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ४
यमदण्डोपमान्वोराज्ज्वलिताशीविषोपमान् ।
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ५
सरथान्धिनस्तूर्णं हयांश्चैव ससादिनः ।
गजारोहांश्च सगजान्दारयामास फाल्गुनिः ॥ ६
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्सङ्ख्ये महीभृतः ।
पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ७
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत ।
तूलराशीनिवाकाशे मारुतः सर्वतो दिशम् ॥ ८
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्वीपाः ॥ ९
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम ।
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
न चैनं तावका राजन्विषेहुररिधातिनम् ।

प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतङ्गाः कालचोदिताः ॥ ११
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वासवः ॥ १२
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे विचरदिशः ।
तोयदेषु यथा राजन्राजमाना शतहृदा ॥ १३
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १४
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १५
मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च सबृहद्वलम् ।
सैन्यध्वं च महेष्वासो व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १६
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम भारत ।
सूर्यमण्डलसंकाशं दहतस्तव वाहिनीम् ॥ १७
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं तरस्विनम् ।
द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८
तेनादिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
व्यभ्रमत्तत्रतत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १९
द्रावयित्वा महासैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास मुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २०
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुरार्तस्वनं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत ।

महासमुच्छ्रये महति युद्धे ॥ २९ ॥ अभ्यायतीनामभिमु-
खमागच्छन्तीनाम् ॥ ३० ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

लघु सुष्ठु च शीघ्रं शोभनं च यथा स्यात्तथा ॥ १६ ॥

मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ २२
 दुर्योधनस्तदा राजन्नाश्चैश्वर्यमभाषत ।
 एष कार्णिर्महाबाहो द्वितीय इव फल्गुनः ॥ २३
 चमूं द्रावयते क्रोधाद्भूतो देवचमूमिव ।
 तस्य चान्यन्न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ॥ २४
 ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठं सर्वविद्यासु पारगम् ।
 स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ॥ २५
 वयं पार्थ हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
 स एवमुक्तो बलवान् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २६
 प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ।
 नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २७
 तस्य शब्देन महता पाण्डवानां बलं महत् ।
 प्राचलत्सर्वतो राजन्वातोद्धूत इवार्णवः ॥ २८
 बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः ।
 प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २९
 कार्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ ३०
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनि रणे ।
 नातिदूरे स्थितां तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ ३१
 तां वध्यमानां च तथा पाण्डवानां महाचमूम् ।
 प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेनां यथा बलः ॥ ३२
 विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
 रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३३
 ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।
 व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयत्स्वपराक्रमम् ॥ ३४
 सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
 रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३५
 प्रमृद्य च रणे सेनां पद्भिर्नीं वारणो यथा ।
 ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३६
 ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
 राक्षसं दुद्रुवुः सङ्ख्ये ग्रहाः पञ्च रवि यथा ॥ ३७
 वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।

यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३८
 प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो विभेद निशितैः शरैः ।
 सर्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३९
 स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
 मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४०
 विषक्तैः सशरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
 आश्चर्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ४१
 ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
 विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४२
 स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।
 अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४३
 सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
 प्रविवेश तमो दीर्घ पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४४
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
 चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४५
 एकैकं पञ्चभिर्बाणैराजघान सयन्निव ।
 अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४६
 त्वरमाणः सुसंरब्धो ह्यांस्तेषां महात्मनाम् ।
 जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथीश्च महाबलः ॥ ४७
 विभेद च सुसंरब्धः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
 शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४८
 विरथाश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
 अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४९
 तानर्दितान्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
 दृष्ट्वाऽर्जुनसुतः सङ्ख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ५०
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
 ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ५१
 तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् ।
 महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ ५२
 परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ।
 'आशीविषाविव क्रुद्धौ नेत्राभ्यामितरेतरम् ।'
 तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ॥ ५३
 यथा देवासुरे युद्धे शक्रश्चम्बरयोः पुरा ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अभिमन्युनाऽलम्बुसस्य पराजयः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 अर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथान् ।
 अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ १
 आश्चर्यशृङ्गिं कथं चैव सौभद्रः परवीरहा ।
 तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथावृत्तं स संयुगे ॥ २
 धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संयुगे ।
 भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३
 नकुलः सहदेवो वा साल्यकिर्वा महारथः ।
 एतदाचक्ष्व मे सत्यं कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ४
 सञ्जय उवाच ।
 हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं रोमहर्षणम् ।
 यथाऽभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५
 अर्जुनश्च यथा सङ्ख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६
 तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ।
 अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७
 अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।
 विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ८
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
 आश्चर्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
 ततः समीयतुः सङ्ख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ॥ १०
 रथान्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ।
 मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रैश्चैव फाल्गुनिः ॥ ११
 ततः कार्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।
 आश्चर्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ १२
 अलम्बुसोऽपि संकुद्धः कार्णिं नवभिराशुगैः ।
 हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १३
 ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
 अर्जुनस्य सुतं सङ्ख्ये पीडयामास भारत ॥ १४
 अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ।
 विभेद निशितैर्बाणै राक्षसेन्द्रं महोरसि ॥ १५

ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मसु ।
 स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ १६
 पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ।
 स संदधानश्च शरान्हेमपुङ्खान्महाबलः ॥ १७
 विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज आश्चर्यशृङ्गिरमर्षणः ॥ १८
 महेन्द्रप्रतिमं कार्णिं छादयामास पत्रिभिः ।
 तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ॥ १९
 अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ।
 तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः ॥ २०
 अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ।
 सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१
 चक्रे विमुखमासाद्य बलं शक्र इवाहवे ।
 विमुखं च रणे रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ॥ २२
 प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीमरिधातिनीम् ।
 ततस्ते तमसा सर्वे वृताश्चासन्महीपते ॥ २३
 नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे ।
 अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ॥ २४
 प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ।
 ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ॥ २५
 तां चाभिजग्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ।
 संकुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ॥ २६
 छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 बहीस्तथाऽन्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ॥ २७
 सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ।
 हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ॥ २८
 रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ।
 तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ॥ २९
 अर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ।
 मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ ३०
 ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाऽभिविद्रुतम् ।
 महता शरवर्षेण सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ ३१

कोष्ठीकृत्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
 एकं सुबहवो युद्धे ततश्चुः सायकैर्दृढम् ॥ ३२
 स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
 सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३३
 उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ।
 रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३४
 ततो धनञ्जयो वीरो विनिर्गन्तव्य सैनिकान् ।
 आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३५
 तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
 आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३६
 ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव जनेश्वर ।
 परिववू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३७
 तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनञ्जयम् ।
 रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३८
 शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् ।
 अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ३९
 प्रत्युद्रम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
 पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ४०
 गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
 हृदि विव्याध संकुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४१
 शैनेयोऽपि ततः कुद्धश्चापमानम्य वेगवान् ।
 गौतमान्तकरं तूर्णं समाधत्त शिलीमुखम् ॥ ४२
 तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् ।
 द्विधा चिच्छेद संकुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४३
 समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४४
 तस्य द्रोणमुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४५

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
 द्रौणिं षष्ठ्या महाराज बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ४६
 स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
 निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ ४७
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 बाष्पेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समार्पयत् ॥ ४८
 शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्दरणीतलम् ।
 वसन्तकाले बलवान्विलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४९
 अथापरेण भलेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह ॥ ५०
 पुनश्चैनं शरैर्वोरैश्छादयामास भारत ।
 निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५१
 सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
 द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५२
 तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
 विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५३
 शराणां च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः ।
 सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५४
 दृष्ट्वा पुत्रं च तं प्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।
 अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५
 विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे ।
 परीप्सन्स्वमुत्तं राजन्वाष्पेयैनाभिपीडितम् ॥ ५६
 सात्यकिस्तु रणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
 द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥ ५७
 तदन्तरमेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः ।
 अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५८
 ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
 यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

द्रोणार्जुनयुद्धं भीमसेनपराक्रमश्च ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।

समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ ॥ १
 प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।

आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य सञ्जय ॥ २
 तावुभौ रथिनौ सङ्ख्ये हृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ ।
 कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ ३
 सञ्जय उवाच ।
 न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
 न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
 निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
 रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वस्त्रिभिः शरैः ।
 नाचिन्तयच्च तान्वाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६
 शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ।
 स प्रज्ज्वाल रोषेण गहनेऽग्निरिवोर्जितः ॥ ७
 ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 छादयामास राजेन्द्र नचिरादेव भारत ॥ ८
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
 द्रोणस्य समरे राजन्पार्णिग्रहणकारणात् ॥ ९
 त्रिगर्तराडपि कुड्रो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
 छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥ १०
 ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।
 हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
 ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समन्ताद्विविशुः प्रभो ।
 फलभारनतं यद्वत्खादुवृक्षं विहंगमाः ॥ १२
 अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ।
 त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३
 ते बध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
 पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
 मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ १४
 शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षैः समन्ततः ।
 प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ १५
 तत्राद्भुतमपश्याम वीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।
 विमुक्तां बहुभिर्योधैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ १६
 यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
 कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः ॥ १७
 अथ कुड्रो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।

मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ १८
 प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।
 पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ १९
 ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं मुदारुणम् ।
 शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह ॥ २०
 द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे नराधिप ।
 प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशो दश ॥ २१
 ततः पाण्डुमुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ।
 निरुत्साहान्णो चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ २२
 ततो दुर्योधनश्चैव कृपश्च रथिनां वरः ।
 अश्वत्थामा तथा शल्यः काम्भोजश्च सुदक्षिणः ॥ २३
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
 महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ २४
 तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।
 गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः ॥ २५
 भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशांपते ।
 शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारयन् ॥ २६
 भीष्मस्तु संहतः सङ्ख्ये धार्तराष्ट्रैः ससैनिकैः ।
 युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ २७
 आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
 लेलिहन्सृष्टिणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ २८
 भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
 अवमुत्स्य रथात्पूर्णं तव सैन्यान्यभीषयत् ॥ २९
 तमुद्रीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
 परिवव्रु रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ३०
 गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवः स व्यराजत ।
 मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ३१
 व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
 महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव सन्ततम् ॥ ३२
 ते बध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
 आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
 बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ।
 फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ॥ ३४
 'सादिनां शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्गदया ततः ।

वायुवेगसमायुक्तो व्यचरत्पाण्डवो युधि ॥ ३५
विषाणोल्लिखितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो भृशम् ।
विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ॥ ३६
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३७
शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।

कृताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३८
एवं ते बध्यमानाश्च हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्मन्तः स्वकं बलम् ॥ ३९
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराञ्छुखम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे द्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
मध्यंदिने महाराज संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
संमर्दं च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
मर्दयेच्च यथा राजन्सिंहः प्राप्य मृगव्रजम् ॥ ३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।
भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ४
धृष्टद्युम्नं ततो विद्धा विराटं च शरैस्त्रिभिः ।
द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५
तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्शिना ।
चुक्रुधुः समरे राजन्यादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् ।
पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरसि चार्पयत् ॥ ८
द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ९
सोऽतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिप्लुतः ।
वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवावभौ ॥ १०
तान्प्रत्यविध्यद्राङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
द्रुपदस्य च भलेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितै रणमूर्धनि ॥ १२
तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १३
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरसमाज्ञया ।
प्रति रक्षणकार्यार्थं धृष्टद्युम्नमुखात्रणे ॥ १४
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् ।
नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
अनयन्परलोकाय शरैः सन्नतपर्वभिः ।
शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्रतत्र विशांपते ॥ १८
रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९
मृद्मन्तस्ते नरान्राजन्ह्याश्च सुबहून्रणे ।
वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०
रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ॥ २१
देवपुत्रसमाः सर्वे शौर्ये शक्रसमा युधि ।
ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२
सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्रतत्र विशांपते ।

स्त्रीमयं अयं भीष्मः स्त्रीं ध्यात्वा चिन्तयित्वा । यद्वा स्त्रीमयं

स्वार्थं मयद् ॥ ७ ॥ वैश्रवणं कुबेरं चाति अतिक्रान्ता ॥ २२ ॥

विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३
 दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ हीनाः परमसादिभिः ।
 मृद्रन्तः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४
 चर्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्च मारिष ।
 छत्रैः सितैर्होमदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ॥ २५
 विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स दिशो दश ।
 नवमेघप्रतीकाशा जलदोषमनिःस्वनाः ॥ २६
 तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विशांपते ।
 प्रधावन्तोऽन्वदृश्यन्त तव तेषां च संकुले ॥ २७
 नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ।
 वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
 अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।
 द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९
 गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे ।
 ययौ प्रमृद्य तरसा पादातान्वाजिनस्तथा ।
 तथैव च रथान् राजन्प्रममर्द रणे गजः ॥ ३०
 रथाश्चैव समासाद्य पतितांस्तुरगान्भुवि ।
 व्यमृद्रन्तसमरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे ॥ ३१
 एवं ते बहुधा राजन्प्रत्यमृद्रन्परस्परम् ।
 'दृश्यन्तेस महाबाहो तत्रतत्र महाबलाः ॥' ३२
 तस्मिन्नौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणितात्रतरङ्गिणी ॥ ३३
 अस्थिसङ्घातसंवाधा केशशैवलशाद्वला ।
 रथहृदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३४
 शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
 कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥ ३५

'शङ्खनक्रौघसंकीर्णा छत्रकूर्मरथोडुपा ।'
 पताकाध्वजवृक्षाद्या मर्त्यकूलापहारिणी ।
 क्रव्यादहंससंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धनी ॥ ३६
 तां नदीं क्षत्रियाः शूरा रथनागहयप्लवैः ।
 प्रतेरुर्वहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महारथाः ॥ ३७
 अपोवाह रणे भीरुन्कश्मलेनाभिसंवृतान् ।
 यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
 प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
 दुर्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्रियाः क्षयम् ॥ ३९
 गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
 एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स परस्परम् ।
 पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
 ता निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
 आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
 युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुथेति च ॥ ४३
 'इति दुर्योधनोत्सृष्टाः सर्वे युयुधिरे नृपाः ।'
 ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
 अक्षधृतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ॥ ४४
 यत्पुरा न निगृह्णासि वार्यमाणो महात्मभिः ।
 वैचित्रवीर्यं तस्येदं फलं पश्य सुदारुणम् ॥ ४५
 न हि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः ।
 रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वापि संयुगे ॥ ४६
 एतस्मात्कारणाद्गोरो वर्तते स्वजनक्षयः ।
 दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयानृप ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अर्जुनस्तान्नरव्याघ्रः सुशर्मानुचरानृपान् ।
 अनयत्प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः ॥ १

सुशर्मापि ततो वार्ष्णेयः पार्थ विव्याध संयुगे ।
 वामुदेवं च सप्तत्या पार्थ च नवभिः पुनः ॥ २
 तं निवार्य शरौघेण शक्रमूर्मुहाराथः ।

अद्राक्षमहं सञ्जयः ॥ २८ ॥ आगस्कृदपराधी ॥ ४२ ॥

त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
 व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४
 उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष ।
 गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५
 अपरे तु तदादाय वाजिनागरथान्रणे ।
 त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशांपते ॥ ६
 पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
 निरपेक्षा व्यधावन्त तेनतेन स्म भारत ॥ ७
 वार्यमाणाः सुबहुशस्त्रैर्गतेन सुशर्मणा ।
 तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
 तद्भलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतः ॥ ९
 सर्वोद्योगेन महता धनञ्जयमुप्राद्रवत् ।
 त्रिगर्ताधिपतेरर्थं जीवितस्य विशांपते ॥ १०
 स एकः समरे तस्थौ किरन्वहुविधाञ्शरान् ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा हि प्रद्रुता नराः ॥ ११
 तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
 प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यतिष्ठत् ॥ १२
 ज्ञायमाना रणे वीर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः ।
 हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३
 ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानां वरूथिनीम् ।
 छादयामास समरे शूरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १४
 एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः सह पाण्डवैः ।
 अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
 सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
 अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्वाणान्सहस्रशः ॥ १६
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शूरैः ।
 पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य पञ्चभिः ॥ १७
 भीमसेनस्तु राजानं बाह्लीकं प्रपितामहम् ।
 विद्ध्वा नदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
 आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
 अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्वाणान्सहस्रशः ।

चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध समरे भृशम् ॥ १९
 समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
 यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ ॥ २०
 तस्याश्वाश्चतुरो हत्वा स्रुतं च नवभिः शूरैः ।
 ननाद बलवान्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णं सोऽवपुत्य महारथः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशांपते ॥ २२
 द्रोणश्च द्रुपदं भित्त्वा शूरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३
 पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो बाहिनीमुखे ।
 अपायाञ्जवनैश्चैः पूर्ववैरमनुसरन् ॥ २४
 भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम् ।
 व्यश्नूत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥ २५
 ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ॥ २६
 अवपुत्य ततो बाहाद्बाह्लीकः पुरुषोत्तमः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारणे ॥ २७
 सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारणे ।
 शूरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २८
 स विद्ध्वा भारतं षष्ठ्या निशितै रोमबाहिभिः ।
 नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्भुजः ॥ २९
 तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।
 हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ ३०
 तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्जयाम् ।
 व्यंसयामास वाष्ण्यो लाघवेन महायशः ॥ ३१
 अनासाद्य तु वाष्ण्यं शक्तिः परमदारुणा ।
 न्यपतद्दरणीयृष्टे महोल्केव महाप्रभा ॥ ३२
 वाष्ण्यस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं कनकप्रभाम् ।
 वेगवद्बलं चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३३
 वाष्ण्यं भुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
 अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३४
 तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारतः ।
 क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशीर्यत मेदिनीम्
 छित्त्वा शक्तिं तु गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शूरैः ।

आजघानोरसि क्रुद्धः ग्रहसञ्छत्रुकर्शनः ॥ ३६
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
परिववृ रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ३७

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

युधिष्ठिरादियुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूरनिषूदनः ॥ २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ४
तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं महाव्रतः ॥ ५
स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
समरे कर्म कुर्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ॥ ६
सञ्जय उवाच ।

स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः ।
विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् ।
शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठान्परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११

शेषः ॥ ३५ ॥ माधवः सात्यकिः ॥ ३७ ॥ चतुरधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

तत इति । सैन्येनेति पूर्वस्मादनुकृष्यते । हयानां सैन्येन

तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ।

सुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२

सुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।

महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३

उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्भूतं महद्रजः ।

दिवाकररथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४

वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभिता पाण्डवी चमूः ।

निपतद्भिर्महावेगैर्हसैरिव महत्सरः ॥ १५

हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन ।

‘अन्तर्दधे महाञ्शब्दस्तेन शब्देन मोहितः ॥’ १६

ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् ॥ १७

उद्धूतस्य महाराज प्रावृट्कालेऽतिपूर्यतः ।

पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ १८

ततस्ते रथिनो राजञ्शूरैः सन्नतपर्वभिः ।

न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि शरेण हयसादिनाम् ॥ १९

ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ।

नागैरिव महानागा यथावद्भिरिगहरे ॥ २०

तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शूरैः सन्नतपर्वभिः ।

न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ २१

अभ्याहता हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।

अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमाः ॥ २२

ससादिनो हया राजंस्तत्रतत्र निषूदिताः ।

पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः ॥ २३

परिवार्य न्यवारयदिति तृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥ पञ्चाधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

ब्रह्ममाना हयाश्चैव प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
 यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ २४
 पाण्डवाश्च महाराज जित्वा शत्रून्महामृधे ।
 दध्मुः शङ्खाश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ २५
 ततो दुर्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् ।
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मदराजमिदं वचः ॥ २६
 एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे ।
 पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो ॥ २७
 तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
 त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ २८
 सञ्जय उवाच ।
 पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
 संययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २९
 तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्वलम् ।
 महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ ३०

मद्राजं च समरे धर्मेराजो महारथः ।
 दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ।
 नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्वगैः ॥ ३१
 मद्राजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
 युधिष्ठिरं पुनः पश्चा विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३२
 माद्रीपुत्रौ च संभ्रान्तौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ।
 ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ ३३
 मद्राजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
 अभ्यपद्यत संग्रामे युधिष्ठिरमभिप्रजित् ॥ ३४
 'आपतन्नेव भीमस्तु मदराजमताडयत् ।
 सर्वपारश्वैस्तीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ३५
 ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृतौ ।
 राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ॥ ३६
 ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
 अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

भीष्मपराक्रमममृष्यता कृष्णन रथादवरुह्य तद्वाधायाभियानम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन पश्चादनुधाव्य निवर्तितस्य कृष्णस्य तेन सह पुना रथारोहणम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोचमैः ।
 आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
 भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 नकुलं च त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
 युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाहोरुरसि चार्पयत् ।
 धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा ननाद सुमहाबलः ॥ ३
 तं द्वादशाख्यैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
 धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः ।
 युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
 द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ।
 एकैकं पञ्चभिर्वाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५

तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवम् ॥ ६
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
 संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
 तथैवान्ये महीपाला नानादेशसमागताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
 तथैव पाण्डवा राजन्परिवृत्तः पितामहम् ॥ ८
 स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ९
 रथाम्यगारश्चापाचिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
 शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ १०
 'यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।

द्वादशाख्यैः द्वादशसंख्यैः ॥ ४ ॥

तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ॥ ११
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
 कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्गलम् ॥ १२
 अपातयद्धृजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ १३
 निर्मुण्ण्यान्थान् राजन्गजान्श्वांश्च संयुगे ।
 अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १४
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १५
 अमोघा ह्यपतन्वाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
 नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १६
 हतवीरान् रथान् राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 अपश्याम महाराज द्वियमाणान् रणाजिरे ॥ १७
 चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
 अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १८
 संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
 निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ १९
 भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च भारत ।
 अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
 सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ।
 शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टसैश्च विशांपते ॥ २१
 गदाभिर्भिण्डिपालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः ।
 अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २२
 बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २३
 गजारोहा गजात्राजन्हयांश्च हयसादिनः ।
 अभिपेतुर्द्रुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २४
 यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ।
 नाशकुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ २५
 महेन्द्रसमवीर्येण बध्यमाना महाचमूः ।
 अमज्यत महाराज न च द्वौ समधावताम् ॥ २६
 आविद्धरथनागाभं पतितध्वजसंकुलम् ।

अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २७
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ २८
 विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः ॥ २९
 तद्गोकुलमिवोद्धान्तमुद्धान्तरथकूबरम् ।
 ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ३०
 प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
 उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ३१
 श्रीभगवानुवाच ।
 अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
 प्रहरासौ नरव्याघ्र भीष्मायाहवशोभिने ॥ ३२
 यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
 विराटनगरे तात सञ्जयस्य समीपतः ॥ ३३
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
 सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति सङ्गे ॥ ३४
 इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ।
 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३५
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
 अकाम इव वीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६
 अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
 दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ३७
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
 पातयिष्यामि दुर्धर्षं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३८
 सञ्जय उवाच ।
 स चाश्चान् रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मस्ततो राजन्दृष्ट्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ३९
 ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ४०
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४१
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
 शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत भारत ॥ ४२

वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्वरः ।
 चोदयामास तानश्चान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ४३
 ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ४४
 स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुजः ।
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४५
 चकर्ष च ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिःस्वनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ।
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शन्तनोः सुतः ॥ ४६
 गाङ्गेयस्त्वब्रवीत्पार्थं धन्विश्रेष्ठमरिन्दम ।
 साधुसाधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ॥ ४७
 समाभाष्यैवमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४८
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
 मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन् ॥ ४९
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
 गोवृषाविव संरन्ध्रौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ५०
 वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५१
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५२
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
 नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५३
 उत्सृज्य रजतप्रख्यानहयान्पार्थस्य मारिष ।
 वासुदेवस्ततो योगी प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ५४
 अभिदुद्राव भीष्मं स भुजग्रहरणो बली ।
 प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ५५
 दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगदीश्वरः ।
 क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ॥ ५६
 प्रसन्निव च तेजांसि तावकानां महाहवे ।
 दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५७
 हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्रस्य सैनिकाः ।

क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयातुराः ॥ ५८
 पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
 शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ५९
 स सिंह इव मातङ्गं यथर्षभ इवर्षभम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन विनदन्यादवर्षभः ॥ ६०
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
 असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्भुजः ।
 उवाच चैव गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ६१
 एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोस्तु ते ।
 मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६२
 त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
 श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्वतः ॥ ६३
 संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ।
 प्रहरस्व यथेष्टं वै दासोऽस्मि तव चानघ ॥ ६४
 सञ्जय उवाच ।
 अन्वगेव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवम् ।
 निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ६५
 निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
 जगामैवैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६६
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
 निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ॥ ६७
 तत एवमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः प्रणयात्सखा ॥ ६८
 निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
 यच्चया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६९
 मिथ्यावादीति लोकास्त्वां कथयिष्यन्ति माधव ।
 ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहम् ७०
 शपे केशव शस्त्रेण सत्येन मुकृतेन च ।
 अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुमूदन ॥ ७१
 अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महारथम् ।
 तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ७२
 माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।

‘अभवत्परमप्रीतो दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।’
 न किंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ७३
 तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
 वर्षेण शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाऽचलौ ॥ ७४
 प्राणानादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
 गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७५
 यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्जुर्बुधि पाण्डवाः ।
 तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ॥ ७६
 हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
 निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ॥ ७७
 मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ।
 ते वध्यमाना भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७८
 कुर्वाणं समरे कर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ।
 वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७९
 तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
 पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे ॥ ८०

‘तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना ।
 समरे मृदिताः सर्वे पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ॥’ ८१
 महारथं भारत दुष्प्रकम्पं
 शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
 भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते
 शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ८२
 विमृद्रतस्तस्य तु पाण्डुसेना-
 मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।
 ततो हि भीष्मः सबलान्सैन्या-
 न्यवारयत्पाण्डुसुतान्शरौघैः ॥ ८३
 जघान चैतान्सुभृशं महाबलो
 महाव्रतः पाण्डुसुतान्महास्त्रैः ।
 रणे कुरूशाधिपचेदिपैर्बलै-
 र्वृतान्सदा चक्रधरस्य पश्यतः ।
 ततो बलानां श्रमकशितानां
 मनोऽवहारं प्रति संवभूव ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

इति नवमदिवसयुद्धम् ।

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिरेण कृष्णेनसह संमन्त्र्य रात्रौ भीष्ममेव तद्वधोपायकथनप्रार्थना ॥ १ ॥ तंप्रति भीष्मेण तत्कथनम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
 सन्ध्या समभवद्दोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १
 ततो युधिष्ठिरो राजा सन्ध्यां संदृश्य भारत ।
 वध्यमानं च भीष्मेण त्यक्तास्त्रं भयविह्वलम् ॥ २
 स्वसैन्यं च परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
 भीष्मं च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथम् ॥ ३
 सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।
 ‘निशामुखं च संप्रेक्ष्य घोररूपं भयानकम् ।’
 चिन्तयित्वा ततो राज्ञामपहारमकारयत् ॥ ४
 ततोऽपहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।

तथैव तव सैन्यानामपहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
 ततोऽपहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।
 न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६
 भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
 नालभन्त तदा शान्तिं भीष्मबाणप्रपीडिताः ॥ ७
 भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयान् ।
 पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
 न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
 ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
 तस्मिन् रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
 सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १०

आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
 मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
 वासुदेवं समुद्रीक्ष्य वचनं चेदमाददे ॥ १२
 कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 गजं नलवनानीव विमृष्टन्तं बलं मम ॥ १३
 न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।
 लेलिहमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
 यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः ।
 तथा भीष्मो रणे कुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५
 गृहीतचापः समरे प्रमुञ्चन्निशिताञ्छरान् ।
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६
 वरुणः पाशभृचापि सगदो वा धनेश्वरः ।
 न तु भीष्मः सुसंकुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
 सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ।
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
 वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो वै तत्र मे गतम् ।
 न युद्धं रोचते कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९
 यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः समभिद्रवन् ।
 एकतो मृत्युमभ्येति तथाऽहं भीष्ममेयिवान् ॥ २०
 क्षयं नीतोऽस्मि वाष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
 भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
 मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टा वनं गताः ।
 परिक्रिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
 जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
 जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव ।
 स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर केशव ॥ २४
 सञ्जय उवाच ।
 एवं श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् ।
 प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५
 श्रीभगवानुवाच ।
 धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ।

यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
 अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
 माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
 मां वा नियुङ्क्ष्य सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव ।
 तत्प्रयुक्तो महाराज किं न कुर्यां महाहवे ॥ २८
 हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् ।
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ २९
 यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव ।
 हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
 पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
 विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
 यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।
 मदर्थं भवदर्थं ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२
 तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च ।
 मां सान्युत्कृत्य दास्यामि फल्गुनार्थे महीपते ॥ ३३
 एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
 एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ३४
 स मां नियुङ्क्ष्य राजेन्द्र यावत्सज्जो भवाम्यहम् ।
 प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ॥ ३५
 पातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युलूकस्य संनिधौ ।
 परिरक्ष्यमिदं तावद्वचः पार्थस्य धीमतः ॥ ३६
 अनुज्ञातेन पार्थेन मया कार्यं न संशयः ।
 अथवा फल्गुनस्यैव भारः परिमितो रणे ॥ ३७
 स हनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् ।
 अशक्यमपि कुर्याद्वि रणे पार्थः समुद्यतः ॥ ३८
 त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ।
 निहन्यादर्जुनः सङ्क्षो किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३९
 विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवनः ।
 भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ४०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगविधारणे ॥ ४१
 नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेतद्यथेप्सितम् ।

यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्पक्षे व्यवस्थितः ॥४२
 सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
 त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथम् ४३
 न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् ।
 अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥४४
 समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे ।
 मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ॥४५
 दुर्योधनार्थं योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ।
 स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्त्वैव च माधव ४६
 तस्मादेवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ।
 भवता सहिताः सर्वे प्रयाम मधुसूदन ॥ ४७
 तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
 रुचिते तव पृच्छामि मन्त्रं वाष्णेय माचिरम् ॥४८
 स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्माञ्जनार्दन ।
 यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तासि संयुगे ४९
 स नो जयस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य च दृढव्रतः ।
 बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ५०
 तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
 पितुः पितरमिष्टं च धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ५१
 सञ्जय उवाच ।
 ततोऽब्रवीन्महाराज वाष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
 रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितम् ॥ ५२
 देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
 गम्यतां स्ववधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतम् ॥ ५३
 वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ।
 ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ॥ ५४
 गत्वा शान्तनवं वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत ।
 स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् ॥५५
 सञ्जय उवाच ।
 एवमामन्त्र्य ते वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वामुदेवश्च वीर्यवान् ॥५६
 विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ।
 प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रणिपेदिरे ५७
 पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभम् ।

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ॥ ५८
 तानुवाच महाबाहुभीष्मः कुरुपितामहः ।
 स्वागतं तव वाष्णेय स्वागतं ते धनञ्जय ॥ ५९
 स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ।
 किं वा कार्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्धनं ६०
 'युद्धादन्यत्र हे वत्साः प्रीयन्तां मा विशङ्कथ ।'
 सर्वात्मनापि कर्तासि यदपि स्यात्सुदुष्करम् ।
 तथा ब्रुवाणं गात्रेयं प्रीतियुक्तं पुनःपुनः ॥ ६१
 उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
 कथं जयेम सर्वज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ॥ ६२
 प्रजानां संशयो न स्यात्कथं तन्मे वद प्रभो ।
 भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ॥६३
 भवन्तं समरे वीर विषहेम कथं वयम् ।
 न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ॥६४
 मण्डलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा ।
 आददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ॥ ६५
 पश्यामस्त्वां महाबाहो रथे सूर्यमिवापरम् ।
 रथाश्चनरनागानां हन्तारं परवीरहन् ॥ ६६
 कोऽथवोत्सहते जेतुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ।
 वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषर्षभ ॥ ६७
 क्षयं नीता हि पृतना संयुगे महती मम ।
 यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भृशं मम ६८
 मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 सञ्जय उवाच ।
 ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ॥६९
 न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ।
 जयो भवति सर्वज्ञ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७०
 निर्जिते मयि युद्धेन रणे जेष्यथ पाण्डवाः ।
 क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ॥ ७१
 अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ।
 एवं हि मुकुतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।
 हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ७२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।

भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ७३
 शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।
 न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७४
 भीष्म उवाच ।
 सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ॥ ७५
 नाहं जेतुं रणे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
 आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ।
 ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ॥ ७६
 निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
 द्रवमाणे च भीते च तवासीति च वादिनि ॥ ७७
 'स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधायिनि धर्मज ।'
 स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणि ।
 अप्रसूते च पण्डे च न युद्धं रोचते मम ॥ ७८
 इमं मे शृणु राजेन्द्र संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ।
 असंकल्पध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन ॥ ७९
 य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ।
 शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिजयः ॥ ८०
 यथाऽभवच्च स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुंस्त्वं समागतः ।
 जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ८१
 अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः ॥ ८२
 असंकल्पध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वं च विशेषतः ।
 न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुः कथंचन ॥ ८३
 तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनञ्जयः ।
 शैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ८४
 न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्याद्यः समुद्यतम् ।
 ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनञ्जयात् ८५
 पार्षतं तु पुरोधाय क्लीबमद्य ममाग्रतः ।
 आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ।
 मां पातयतु बीभत्सुरेवं तव जयो ध्रुवम् ॥ ८६
 एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं मम सुव्रत ।
 ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ८७

सञ्जय उवाच ।
 तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति ।
 अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८८
 तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।
 अर्जुनो दुःखसंतप्तः सत्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ८९
 गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
 पितामहेन संग्रामे कथं योद्धास्मि माधव ॥ ९०
 क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।
 पांसुरुषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ९१
 यस्याहमधिरुद्धाङ्गं बालः किल गदाग्रज ।
 तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ९२
 नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ।
 इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स बध्यः कथं मया ॥ ९३
 कामं बध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्से महात्मना ।
 जयो वास्तु बधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ९४
 'कथमस्मद्विधः कृष्ण जानन्धर्मं सनातनम् ।
 न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेद्वि पितामहे ॥' ९५
 श्रीवासुदेव उवाच ।
 प्रतिज्ञाय बधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।
 क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९६
 पातयैनं रथात्पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदम् ।
 नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९७
 दृष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
 यदृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ॥ ९८
 न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
 त्वदन्यः शक्रुयाद्योद्धुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९९
 जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम ।
 यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ १००
 ज्यायांसमपि चेदृद्धं गुणैरपि समन्वितम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्याद्वातकमात्मनः ॥ १०१
 शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय ।
 योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानमूयुभिः ॥ १०२

परुषीकृतः रुद्धीकृतः ॥ ९१ ॥ युद्धदुर्मदं युद्धोत्सुकम् ॥ ९७ ॥
 गमिष्यति यमक्षयं इति पाठे भीष्म इति शेषः ॥ ९८ ॥
 भीष्म० २४

आततायिनमित्यस्य घातकमिति विशेषणमन्येभ्य आततायिभ्यो
 व्यवच्छेदायुक्तम् ॥ १०१ ॥

अर्जुन उवाच ।

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ १०३
ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ १०४
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।
शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ॥ १०५

श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥ १०६
'अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीष्मस्य वधसंयुतम् ।
जहृषुर्हृष्टरोमाणः सकृष्णाः पाण्डवास्तदा ॥' १०७
इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ।
शयनानि यथा खानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

भीष्मयुद्धम् ॥ १ ॥ शिखण्डिनो भीष्मेण सह संवादो युद्धसन्नाहश्च ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च कथं भीष्मं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १
सञ्जय उवाच ।
ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २
ध्मायमानेषु शङ्खेषु पाण्डवेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।
शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशंपते ॥ ४
चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ।
द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
जघनं पालयामासुः पाण्डवेयश्च राक्षसः ॥ ९
एवं व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।

अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १०
तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महारथम् ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ११
पुत्रैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः ।
ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महाबलः ॥ १२
भगदत्तस्ततः पश्चाद्भजानीकेन संवृतः ।
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
काम्भोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
तथैवान्ये महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५
दिवसेदिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि ।
आसुरानकरोद्ब्यूहान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥
तत्र भारत भीमेन ताडितास्तावकाः शरैः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०

ते बध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
 नाशक्रुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्वलम् ॥ २१
 ततस्तु तावकं सैन्यं बध्यमानं समन्ततः ।
 संग्राद्रवद्दश दिशः काल्यमानं महारथैः ॥ २२
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
 बध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ २३
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी ।
 यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २४
 कथं वा पाण्डवा युद्धे प्रत्युद्याताः परंतपाः ।
 निघ्नन्तो मामकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २५
 सञ्जय उवाच ।
 आचक्ष्व ते महाराज यदकार्षीत्पिता तव ।
 पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डव सृञ्जयैः ॥ २६
 ग्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य बाहिनीम् ॥ २७
 तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
 नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
 स पाण्डवान्महेष्वासः पञ्चालांश्चैव सृञ्जयान् ।
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ २९
 अभ्यवर्षत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ॥ ३०
 आत्तशस्त्रो रणे यत्नाद्वारयामास सायकैः ।
 नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ॥ ३१
 निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वं चामितं बहु ।
 रथिनोऽपातयद्राजन्मथेभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ३२
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पादातांश्च समागतान् ॥ ३३
 गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां जयकारिणः ।
 तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ॥ ३४
 पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रहस्तमिवासुराः ।
 शक्राशनिसमस्पर्शान्विशुभ्रान्निशिताञ्छरान् ॥ ३५
 दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं सन्धारयन्वपुः ।
 मण्डलीभूतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ॥ ३६

संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापोपमं महत् ।
 तद्दृष्ट्वा समरे कर्म पुत्रास्तव विशांपते ॥ ३७
 विस्मयं परमं गत्वाऽपितामहमपूजयन् ।
 पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ॥ ३८
 युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः ।
 न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ३९
 दशमेऽहनि संग्रामे स्थानीकं शिखण्डिनः ।
 अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मन काननम् ॥ ४०
 तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ४१
 स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
 पुनर्नालोकयत्क्रुद्धः ग्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४२
 कामं ग्रहर वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन ।
 यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ४३
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच भीष्मं समरे सृकिणी परिलेलिहन् ॥ ४४
 जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां भयंकरम् ।
 मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ४५
 दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं मया च बहुशः श्रुतः ।
 जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ४६
 पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
 अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४७
 ध्रुवं च त्वां हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
 एतच्छ्रुत्वा च मद्वाक्यं यत्कृत्यं तत्समाचर ॥ ४८
 कामं युध्यस्व वा मा वा न मे जीवन्प्रमोक्ष्यसे ।
 सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिजय ॥ ४९
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 अविध्यत रणे भीष्मं प्रतुदन्वाक्यसायकैः ॥ ५०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महारथः ।
 कालोऽयमिति संचिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ॥ ५१
 अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्शरैः ।
 अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५२

न हि ते संयुगे पीडां शक्ताः कर्तुं महाबलाः ।
 तस्मादद्य महाबाहो यत्नाद्भीष्ममभिद्रव ॥ ५३
 अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष ।
 अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५४
 नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
 तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५५
 कुरुंश्च सहितान्सर्वान्यतमानान्महारथान् ।
 अहमावारयिष्यामि साधयस्व पितामहम् ॥ ५६
 द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।

चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५७
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्भोजं च सुदक्षिणम् ।
 भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महाबलम् ॥ ५८
 सौमदत्तिं तथा शूरमार्यशृङ्गं च राक्षसम् ।
 त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ॥ ५९
 अहमावारयिष्यामि वेल्लेव मकरालयम् ।
 कुरुंश्च सहितान्सर्वान्युध्यमानान्महाबलान् ।
 निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवससुद्धे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

भीष्मदुर्योधनसंवादः ॥ १ ॥ भीष्मपराक्रमवर्णनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
 पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १
 केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधाः ।
 त्वरमाणास्त्वेराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
 कथं शान्तनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।
 अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सह सृज्यैः ॥ ३
 न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिना ।
 कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाऽशीर्यतास्यतः ॥ ४
 सञ्जय उवाच ।
 नाशीर्यत धनुश्चास्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
 युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ।
 निघ्नतः समरे शत्रूञ्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ५
 अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
 तथा दन्तिगणा राजन्हयाश्चैव मुसजिताः ॥ ६
 अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ७
 यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः ।
 पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिं क्षयम् ॥ ८
 युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्छरैः ।

पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ९
 दशमेऽहनि संग्रामे ततस्तां रिपुवाहिनीम् ।
 कीर्यमाणां शितैर्वाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०
 न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 अशक्रुवन्नणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११
 अथोपायान्महाराज सव्यसाची धनञ्जयः ।
 त्रासयन्नथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ १२
 सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ।
 शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १३
 तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
 सिंहस्वेव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १४
 जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।
 दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १५
 एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
 दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मैव काननम् ॥ १६
 पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।
 पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १७
 यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने ।
 तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १८

साधयस्व स्त्रीकुलं जहि वा ॥ ५५ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः १०८

समितिंजयः संग्रामजित् । समितिं युद्धे ॥ ८ ॥

धनञ्जयशरैर्भग्नं द्रवमाणं ततस्ततः ।
 भीमोऽप्येवं दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥१९॥
 सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 अभिमन्युः सुविक्रान्तो वाहिनीं द्रवते मम ॥२०॥
 धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महारणे ॥ २१॥
 वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महारथैः ।
 नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत २२॥
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमम् ।
 पर्याप्तस्तु भवाञ्शीघ्रं पीडितानां गतिर्भव ॥२३॥
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः २४॥
 तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः ।
 दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भूत्वा विशांपते ॥२५॥
 'पातयिष्ये रिपूनन्यान्पाण्डवान्प्रतिपालयन् ।
 प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवानां महात्मनाम् ॥'
 पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ।
 हत्वा दशसहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् २७॥
 संग्रामादपयास्यामि ह्येतत्कर्म समाहितम् ।
 इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २८॥
 अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये यथाबलम् ।
 अहं वाऽद्य हतः शेष्ये हनिष्ये वाऽद्य पाण्डवान् २९॥
 'अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।

किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबलाः ॥' ३०॥
 अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतरिष्ये ऋणं तव ।
 भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ ३१॥
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ क्षत्रियान्प्रवपञ्चरैः ।
 आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥३२॥
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
 आशीविषमिव कुट्टं पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥३३॥
 दशमेऽहनि भीष्मस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
 राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३४॥
 पाञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महारथाः ।
 तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३५॥
 हत्वा दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरखिनाम् ।
 सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं तथा ॥३६॥
 पूर्णे शतसहस्रे द्वे पादातानां नरोत्तमः ।
 प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥३७॥
 न चैवं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितम् ।
 उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥३८॥
 ते पाण्डवेयाः संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः ।
 वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सञ्जयाश्च महारथाः ॥३९॥
 स वध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शान्तनवस्तथा ।
 अवकीर्णो महेष्वासैः शैलो मेघैरिवावृतः ॥ ४०॥
 पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
 महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्जुनदुःशासनयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अर्जुनस्तु रणे राजन्टट्टा भीष्मस्य विक्रमम् ।
 शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १॥
 न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन ।

द्रवते द्रावयति ॥ २० ॥ गतिं धाम । आश्रयमिति यावत् ।
 स्थाने अवस्थाने ॥ २२ ॥ शेष्ये स्वप्स्यामि ॥ २९ ॥

अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २॥
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।
 हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ॥ ५
 तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशांपते ।
 समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ६
 प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतांस्तान्महारथान् ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७
 चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
 भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८
 धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
 त्वरमाणं रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
 भीमसेनं सुसंकुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
 त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिन्यवारयत् ॥ १०
 तथैव नकुलं शूरं किरन्तं सायकान्वहन् ।
 विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११
 सहदेवं तथा राजन्यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
 वारयामास संकुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
 राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनि महाबलम् ।
 भीष्मस्य निधनप्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्वली ॥ १३
 सात्यकिं समरे क्रुद्धमाश्च्यशृङ्गिरवारयत् ।
 'भीष्मस्य वधमिच्छन्तं पाण्डवप्रीतिकाम्यया' ॥ १४
 अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
 सुदक्षिणो महाराज काम्भोजः प्रत्यवारयत् ॥ १५
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १६
 तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
 भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १७
 अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 भीष्मप्रेप्सुं महाराज भासयन्तं दिशो दश ॥ १८
 दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ।
 अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ॥ १९

भीष्मस्याभिमुखान्यातान्वारयामासुराहवे ।
 धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनः पुनः ॥ २०
 अभ्यद्रवत संरब्धो भीष्ममेकं महारथः ।
 एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ॥ २१
 अभ्यद्रवत मामैष्ट भीष्मो हि प्राप्स्यते न वः ।
 अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ॥ २२
 किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ।
 इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ॥ २३
 अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
 आगच्छतस्तान्समरे वार्योधानचला इव ॥ २४
 अवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ।
 दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ॥ २५
 भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
 तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २६
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथाः ।
 तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशांपते ॥ २७
 दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नात्यवर्तत ।
 यथा वारयते वेला क्षुब्धतोयं महार्णवम् ॥ २८
 तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ।
 उभौ तौ रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारतदुर्जयौ ॥ २९
 उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ।
 तथा तौ जातसंरम्भावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ॥ ३०
 समीयतुर्महासङ्ख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ।
 दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ॥ ३१
 वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ।
 ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वाष्पेयं वीक्ष्य पीडितम् ॥ ३२
 दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्षयत् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ३३
 'यथैव पन्नगा राजंस्तटाकं तृपितास्तथा ।'
 दुःशासनस्त्रिभिः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पत्रिभिः ।
 ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३४
 ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवो रणे ।
 यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३५

सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
 व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ३६
 दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
 पर्वणीव सुसंकुद्धो राहुः पूर्णं निशाकरम् ॥ ३७
 पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशांपते ।
 विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३८
 तस्य पार्थो धनुश्छित्वा रथं चास्य त्रिभिः शरैः ।
 आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते निशितैः शरैः ॥ ३९
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीमस्य प्रमुखे स्थितः ।
 अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ४०
 तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुतापनः ।
 अप्रैषीद्विशिखान्धोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ॥ ४१
 अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।

यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४२
 पार्थं च निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ।
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके ॥ ४३
 प्रेषयामास समरे स्वर्णपुष्पाञ्छिलाशितान् ।
 न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ॥ ४४
 यथा हंसा महाराज तटाकं प्राप्य भारत ।
 पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ॥ ४५
 हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ।
 अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४६
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशांपते ।
 अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४७
 शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रं पुरन्दरः ।
 निर्विभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे ।
 आश्चर्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १
 माधवस्तु सुसंकुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ।
 आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २
 तथैव राक्षसो राजन्माधवं नवभिः शरैः ।
 अर्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुङ्गवम् ॥ ३
 शैनेयः शरसङ्घं तु प्रेषयामास संयुगे ।
 राक्षसाय सुसंकुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
 ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
 विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
 माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
 धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
 भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।

ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजम् ॥ ७
 विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ।
 प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ८
 तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्वनुः ।
 चिच्छेद शतधारेण भस्त्रेण कृतहस्तवत् ॥ ९
 अथान्यद्वनुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
 भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ॥ ११
 यमदण्डोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे ।
 तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहुबलेरिताम् ॥ १२
 सात्यकिः समरे राजन्निधा चिच्छेद सायकैः ।
 ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा ॥ १३
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशांपते ।

न्तरम् ॥ ३१ ॥ अप्रैषीत् । उपसर्गात्पूर्वोऽडागमस्तु छान्दसः ।
 एवमन्यत्रापि ॥ ४१ ॥ द्वीप आश्रयः ॥ ४६ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १४
 तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् ।
 दुर्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातृन्सर्वानुवाच ह ॥ १५
 तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
 न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ॥ १६
 तस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्वलम् ।
 तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ॥ १७
 शैनेर्यं योधयामासुर्भीष्मायाभ्युद्यतं रणे ।
 'अभिमन्युं तदाऽऽयान्तं भीष्मस्याभ्युद्यतं वधे ।'
 काम्भोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ १८
 आर्जुनिं नृपतिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 पुनरेव चतुःपृष्ठा राजन्विव्याध तं नृप ॥ १९
 सुदक्षिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् २०
 तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र समागमे ।
 यदाभ्यधावद्राज्ञेयं शिखण्डी शत्रुकर्शनः ॥ २१
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।
 भीष्मं च युधि संरन्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २२
 अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः समियाद्रथसत्तमः ।
 ततः प्रववृते युद्धं तयोस्तस्य च भारत ॥ २३
 विराटो दशभिर्भैराराजधान परंतप ।
 यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २४
 द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा ।
 गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरन्तौ महाबलौ ॥ २५
 अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः ।
 विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २६
 तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।
 यद्द्रौणिसायकान्घोराप्रत्यवारयतां युधि ॥ २७
 सहदेवं तथाऽऽयान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
 यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ २८
 कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथम् ।
 आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २९
 तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ ३०

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
 माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ३१
 आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ।
 तथैव पाण्डवो राजञ्छारद्वतममर्षणम् ॥ ३२
 आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
 तयोर्युद्धं समभवद्वोररूपं भयावहम् ॥ ३३
 नकुलं तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः ।
 विव्याध सायकैः पृष्ठा रक्षन्भीष्मं महाबलम् ३४
 नकुलोऽपि भृशं विद्वस्तव पुत्रेण धीमता ।
 विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥ ३५
 तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
 अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविष ॥ ३६
 घटोत्कचं रणे यान्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ।
 दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३७
 हैडिम्बस्तु रणे राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ॥ ३८
 भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
 पृष्ठा वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३९
 धृष्टद्युम्नं तथाऽऽयान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
 हार्दिक्यो वारयामास रथश्रेष्ठं महारथः ॥ ४०
 हार्दिक्यः पार्षतं चापि विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
 पुनः पञ्चाशता तूर्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४१
 आजघान महाबाहुः पार्षतं तं महारथम् ।
 तं चैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ॥ ४२
 विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ।
 तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महाहवे ॥ ४३
 अन्योन्यातिशये युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ।
 भीमसेनं तथाऽऽयान्तं भीष्मं प्रति महारथम् ॥ ४४
 भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ॥ ४५
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ।
 उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ४६
 स्कन्दशक्त्या यथा कौश्वः पुरा नृपतिसत्तम ।
 तौ शरान्मूर्धसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ॥ ४७

अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते नरर्षभौ ।
 भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ॥ ४८
 तथा भीष्मजये गृधुः सौमदत्तिस्तु पाण्डवम् ।
 कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतु रणे ॥ ४९
 युधिष्ठिरं तु कौन्तेयं महत्या सेनया वृतम् ।
 भीष्माभिमुखमायान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ५०
 द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
 श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ५१
 सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।
 द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ५२
 चेकितानं रणे यत्तं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।

चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५३
 भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनः पराक्रमी ।
 चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५४
 तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमवारयत् ।
 तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र समागमे ॥ ५५
 अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तत्र भारत ।
 विमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव ममर्द ह ॥ ५६
 दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
 कथं भीष्मं न नो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५७
 सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ॥
 लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्रतत्रैव भारत ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

द्रोणेनाश्वत्थामानं प्रति दुर्निमित्तप्रदर्शनपूर्वकं युद्धानुशासनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
 समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १
 विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीम् ।
 पृतनां पाण्डवेयानां गाहमानो महाबलः ॥ २
 निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
 प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
 द्रोण उवाच ।
 अयं हि दिवसस्तात यत्र पार्थो महाबलः ।
 जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
 उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव च ।
 योगमस्त्राणि नेच्छन्ति क्रूरं मे वर्तते मनः ॥ ५
 दिक्ष्वशान्तानि घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
 नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६
 नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
 रसते व्यथते भूमिः कम्पतीव च सर्वशः ॥ ७

कङ्कगृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।
 शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
 पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
 सकबन्धश्च परिधो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
 परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करघोरभूत् ।
 वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
 देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
 कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
 अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं दिवाकरम् ।
 अवाकिशराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
 वपूंषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लक्ष्ये ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च आजन्ति दंशिताः ॥ १३
 सेनयोरुभयोश्चापि समन्ताच्छ्रयते महान् ।
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः ॥ १४
 ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ।
 अपास्यान्यात्रणे योधानभ्येष्यति पितामहम् ॥ १५

लोड्यते आकुलीक्रियते ॥ ५८ ॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

घोराणि भयंकराणि । अशान्तानि अनुपरतानि ॥ ६ ॥
 भीष्म० २५

रसते शब्दायते । व्यथते बिभेतीव कम्पत इव च ॥ ७ ॥ अल-
 क्ष्माणं प्रचण्डलक्षणलक्षितम् । अवाकिशरा अधोमुखकोटिद्वयः
 ॥ १२ ॥ आस्थाय आलम्ब्य ॥ १५ ॥

हृष्यन्ति रोमकूपाणि सीदतीव च मे मनः ।
 चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६
 तं चेह निवृत्तिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
 पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७
 अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
 असंकल्पध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महाबलः ।
 न चामङ्गलिके तस्मिन्ग्रहरेदापगासुतः ॥ १९
 एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् ।
 अभ्युद्यतो रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मश्चार्जुनसंगतः ।
 मम चास्त्रसमारम्भः प्रजानामशिवं ध्रुवम् ॥ २१
 मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रोऽलघुविक्रमः ।
 दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
 अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः ।
 बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३
 विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।
 'अभ्युद्यतं रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्रं च पाण्डवम् ।'
 तस्य मार्गं परिहरन्दुतं गच्छ यतव्रत ॥ २४
 पश्याद्यैतन्महाघोरे संयुगे वैशंसं महत् ।
 हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ २५
 कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराश्च धनूंषि च ॥ २६
 प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 वैजयन्त्यश्च नागानां संकुद्वेन किरीटिना ॥ २७
 नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।
 याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८
 रथनागहयावर्ता महाघोरां सुदुर्गमाम् ।

रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९
 ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
 इहैव दृश्यते पार्थे भ्राता यस्य धनञ्जयः ॥ ३०
 भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१
 तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 तपोभावितदेहस्य कोपो दहति बाहिनीम् ॥ ३२
 एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
 दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३
 एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
 महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव महाजलम् ॥ ३४
 हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
 याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 दुर्गमं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ।
 समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६
 सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
 पर्यैरक्षन्त राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७
 उपेन्द्रसदृशश्यामो महाशाल इवोद्गतः ।
 एष गच्छत्यनीकाग्रे द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ३८
 उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्भुजः ।
 पार्थतं याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३९
 को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
 क्षत्रधर्मं तु संप्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहम् ॥ ४०
 एष चातिरणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
 युद्धेषु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१
 सञ्जय उवाच ।
 पुत्रं समनुशास्यैवं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 महारणे महाराज धर्मराजमयोधयत् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

भीमसेनपराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
 चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।
 दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
 महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
 भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
 शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
 कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
 चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
 दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
 सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ६
 दुर्मर्षणस्तु विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 स तान्सर्वान्महाराज राजमानान्पृथक्पृथक् ॥ ७
 प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
 जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा ॥ ८
 सप्तभिः शल्यमाविध्यत्कृतवर्माणमष्टभिः ।
 कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ॥ ९
 अथैनं च्छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ १०
 दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ।
 विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ॥ ११
 विद्धा भीमोऽनददृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ।
 अथान्यद्वनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ॥ १२
 भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ।
 स विद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्रिपः ॥ १३
 ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
 गौतमं ताडयामास शरैर्वहुभिराहवे ॥ १४
 सैन्धवस्य तथाऽश्वाश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ १५
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।

शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १६
 तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष ।
 भट्टाभ्यां भरतश्चेष्ट सैन्धवस्य महात्मनः ॥ १७
 स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्चो हतसारथिः ।
 चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ १८
 अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
 महारथाञ्शरैर्विद्धा वारयित्वा च मारिष ॥ १९
 विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 तदा न ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ॥ २०
 स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमाजितान् ।
 भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१
 कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ २२
 दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।
 भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिन्दमाः ॥ २३
 स च तान्प्रति विव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥ २४
 तं शल्यो नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं चास्य भलेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ २५
 विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २६
 तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ।
 ताडयामास समरे सिंहवद्विननाद च ॥ २७
 ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदम् ।
 त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ २८
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
 पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ २९
 स तु क्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः ।
 मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विद्धा महायशः ॥ ३०
 कृपं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्धा समन्ततः ।
 प्रागज्योतिषं शतैराजौ राजन्विव्याध सायकैः ॥ ३१

ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ३२
 तथान्यद्भनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
 आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतपः ॥ ३३
 भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ।
 भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीत्रयान् ।
 तेऽपि तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ३५
 स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः ।
 मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३६
 ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्जरान् ।
 प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३७
 तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।
 चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महामते ॥ ३८
 तोमरं सैन्धवो राजा पट्टसं च महाभुजः ।
 शतघ्नीं च कृपो राजञ्छरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३९
 अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
 भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ४०
 तोमरं च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
 पट्टसं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ४१
 स विभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।
 मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छिन्वा महारथः ॥ ४२

शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ।
 तथेतराञ्जरान्धोराञ्जरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४३
 भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाञ्जिनत् ।
 तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४४
 ततो धनञ्जयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
 आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ॥ ४५
 निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ।
 तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ॥ ४६
 न शशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभाः ।
 अथार्जुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथान् ॥ ४७
 भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 आससाद रणे वीरांस्तावकान्दश भारत ॥ ४८
 ये स्म भीमं रणे राजन्योऽधयन्तो व्यवस्थिताः ।
 वीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४९
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
 अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ५०
 सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
 जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयवृकोदरौ ॥ ५१
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैर्गतैः प्रस्थलाधिपः ।
 अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ५२
 रथैरनेकसाहसैः समन्तात्पर्यवारयत् ।
 ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

भीमार्जुनपराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
 छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १
 सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
 प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
 चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ।

दुर्मर्षणं च राजेन्द्र ह्यावन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
 एकैकं त्रिभिरानर्च्छत्कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
 जयद्रथो रणे पार्थं विद्ध्वा भारत सायकैः ।
 भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५
 शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।

विव्यधाते महाराज बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६
 चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशांपते ।
 पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ॥ ७
 आजघ्नुरर्जुनं सङ्ख्ये भीमसेनं च मारिष ।
 तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ८
 अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ।
 सुशर्मापि रणे पार्थ शरैर्नवभिराशुगैः ॥ ९
 ननाद बलवन्नादं त्रासयानो महद्बलम् ।
 अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १०
 विव्यधुर्निशितैर्वाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्वगैः ।
 तेषां च रथिनां मध्ये कौन्तेयौ भरतर्षभौ ॥ ११
 क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यदृश्यताम् ।
 आमिषेष्णु गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ १२
 छित्त्वा धनूंषि शूराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
 पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १३
 रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ।
 गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्या महाहवे ॥ १४
 रथिनः सादिनश्चापि तत्रतत्र निषूदिताः ।
 दृश्यन्ते बहवो राजन्वेपमानाः समन्ततः ॥ १५
 हतैर्गजपदाल्योधैर्वाजिभिश्च निषूदितैः ।
 रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १६
 छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १७
 केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ।
 उष्णीषैर्ऋषिभिश्चैव चामरव्यजनैरपि ॥ १८
 तत्रतत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १९
 तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
 शरैः संवार्य तान्वीरान्यजघ्रान महाबलः ॥ २०
 पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनपराक्रमम् ।
 गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाबलः ॥ २१
 कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।

विन्दानुविन्दावान्वत्यौ नाजहुः संयुगं तदा २२
 ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।
 कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ २३
 ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।
 धनञ्जयरथे तूर्णं पातयन्ति स भूमिपाः ॥ २४
 ततस्ताञ्शरजालेन सन्निवार्य महारथान् ।
 पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २५
 शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
 अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २७
 अथान्यद्भनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
 मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ॥ २८
 त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
 भीमसेनं च नवभिर्बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २९
 ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
 दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ ३०
 यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः सुमहारथौ ॥ ३१
 जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि ।
 विव्याध निशितैर्वाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३२
 तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ३३
 उद्धातैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
 मागधोऽपसृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३४
 द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
 विव्याध बाणैर्निशितैः पञ्चषष्टिभिरायसैः ॥ ३५
 तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे ।
 विव्याध पञ्चभिर्भल्लैस्तथा षष्ठ्या च भारत ॥ ३६
 अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
 व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथाऽनिलः ॥ ३७
 ततो भीष्मश्च राजा च कौसल्यश्च बृहद्बलः ।

समवर्तन्त संकुद्रा भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ३८
 तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 अभ्यद्रवन्नणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३९
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा महारथात् ॥ ४०
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 अयोधयन्नणे भीष्मं सहिताः सर्वसृज्यैः ॥ ४१
 तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
 शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ४२
 ततः प्रवृत्ते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।

तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४३
 तावकानां जये भीष्मो ग्लह आसीद्विशांपते ।
 तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराय वा ॥ ४४
 धृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र सर्वसैन्यान्वचोदयत् ।
 अभ्यद्रवत गात्रेभ्यं मा भैष्ट रथसत्तमाः ॥ ४५
 सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी ।
 भीष्मं समभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४६
 भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् ।
 आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

युद्धे विरक्तेन भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति स्ववधोद्यमचोदना ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं शान्तनवो भीष्मो दशमेऽहनि सञ्जय ।
 अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सह सृज्यैः ॥ १
 कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।
 आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 कुरवः पाण्डवैः सार्धं यदयुध्यन्त भारत ।
 यथा च तदभ्युद्धं तत्तु वक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ ३
 गमिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।
 अहन्यहनि संप्राप्ते तावकानां महारथाः ॥ ४
 यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिजयः ।
 पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समिति क्षयम् ॥ ५
 कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं परंतप ।
 अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ६
 दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
 अवर्तत महारौद्रः सततं समिति क्षयः ॥ ७
 तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च परंतपः ।
 भीष्मः शान्तनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८

येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
 ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९
 दशाहानि तथा तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
 निरविद्यत धर्मात्मा जीविते स परंतपः ॥ १०
 स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
 न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ११
 चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव ।
 अभ्याशस्यं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 शृणुष्व वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३
 निर्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत ।
 मृतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥ १४
 तस्मात्पार्थ पुरोधाय पाञ्चालान्सृज्यांस्तथा ।
 मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५
 सञ्जय उवाच ।
 तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
 भीष्मं प्रति ययौ राजा संग्रामे सह सृज्यैः ॥ १६

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
 श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्वलम् ॥ १७
 अभिद्रवध्वं युद्धध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
 रक्षिताः सत्यसन्धेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८
 अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
 भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९
 मा वो भीष्माद्भयं किंचिदस्त्वद्य युधि सृज्याः ।
 ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २०
 ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २१
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
 भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२
 ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ।
 द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
 दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
 भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
 ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् ।
 शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५
 चेदिभिस्तु सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः ।
 ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६
 द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
 अभिमन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
 विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
 वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतप ॥ २८
 मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९
 अप्रधृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोदरैः ॥ २०
 कर्णिकारध्वजं चैव सिंहकेतुररिदमः ।
 प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ २१
 शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
 राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ २२
 तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
 संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ २३
 तान्यनीकान्यनीकेषु समयुध्यन्त भारत ।
 तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ॥ २४
 ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
 प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ २५
 शङ्खदुन्दुभिघोषश्च वारणानां च बृंहितैः ।
 सिंहनादश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ २६
 सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
 हाराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ २७
 रजोमेघास्तु संजङ्घुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः ।
 धनुषां चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ २८
 बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 रथघोषश्च संजङ्घे सेनयोरुभयोरपि ॥ २९
 प्रासशक्त्यृष्टिसङ्घैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ।
 निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ३०
 अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।
 कुञ्जरान्कुञ्जरा जघ्नुः पादातांश्च पदातयः ॥ ३१
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
 भीष्महेतोर्नरव्याघ्र इयेनयोरामिषे यथा ॥ ३२
 तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
 अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां महाहवे ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे पञ्चादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।

ब्रह्मलोकपराः बृहत्त्वान्महान्तं लोकं प्रति यतमानाः ॥ ११ ॥

महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
 दुर्योधनो रणे कार्णि नवभिर्नतपर्वभिः ।

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

आजधानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
 तस्य शक्तिं रणे कार्णिमृत्योर्जिह्वामिवायसीम् ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३
 तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशांपते ।
 द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
 तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्णिः परमकोपनः ।
 दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
 पुनश्चैनं शरैर्वोरैराजधान स्तनान्तरे ।
 दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ॥ ६
 तद्युद्धमभवद्भोरं चित्ररूपं च भारत ।
 ईक्षितुग्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७
 भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
 युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुङ्गवौ ॥ ८
 सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः ।
 आजधानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
 शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
 अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १०
 अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्यकिः ।
 द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजधान महायशाः ॥ १२
 पौरवो धृष्टकेतुं च शरैराच्छाद्य संयुगे ।
 बहुधा दारयांचके महेष्वासं महारथः ॥ १३
 तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
 त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याधाशु महाभुजः ॥ १४
 पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
 ननाद बलवन्नादं विव्याध च शितैः शरैः ॥ १५
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
 आजधान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
 तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।
 महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७
 अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्दृष्ट्वा च भारत ।
 विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ॥ १८

आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपुरस्कृते ।
 तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
 प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।
 वासितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
 चेतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
 पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
 ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
 चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ।
 आजधान शिताग्रेण जनुदेशे महासिना ॥ २३
 तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
 अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४
 ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
 जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरात् ॥ २५
 धृष्टकेतुं तु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 अपोवाह रणे क्रुद्धः सहदेवः पराक्रमी ॥ २६
 चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
 पुनर्विव्याध तं पृथ्वा पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
 सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशांपते ।
 दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
 चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वभिः ।
 आजधान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविवध्यत ॥ २९
 भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ।
 सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् ॥ ३०
 पार्थहेतोः पराक्रान्तो भीष्मस्य निधनं प्रति ।
 आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ॥ ३१
 पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सौभद्रः कोसलेन्द्रं तु विव्याधाष्टभिरायसैः ॥ ३२
 नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः शरैः ।
 कौसल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥ ३३
 आजधान शरैश्चापि त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ।
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३४
 फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ।

तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ॥ ३५
 संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ।
 यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत् ॥ ३६
 भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत ।
 यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३७
 ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसन्निभाः ।
 निपेतुरुर्व्या सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ३८
 गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः ।
 विरेजुर्वसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३९
 युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्राजानमाहवे ।
 महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतम् ॥ ४०
 मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
 पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ४१
 विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा सन्नतपर्वभिः ।
 नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरार्पयत् ॥ ४२
 विराटश्च महाराज सैन्धवं बाहिनीपतिः ।
 त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४३
 चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।
 रेतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४४
 द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
 महासमुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४५
 ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्भुजः ।
 छित्त्वा पञ्चाशतेषुंश्च पार्षतं प्रति सृष्टवान् ॥ ४६
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४७
 ताञ्छराञ्छरघातेन चिच्छेद स महारथः ।
 द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४९
 तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
 शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ५०
 सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।
 चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ५१

समुदयं संग्रामम् । भवेत्समुदयः सङ्घे संयुगे च समुद्रमे इति

भीष्म • २६

गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापनः ।
 द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशर्वी शुभाम् ॥ ५२
 तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
 पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५३
 एवमेतन्महायुद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
 भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५४
 अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
 अभ्यद्रवत् संयुक्तो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५५
 प्रत्युद्ययौ च तं राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
 त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ५६
 तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसन्निभम् ।
 परं यत्नं समास्थाय वीभत्सुः प्रत्यपद्यत् ॥ ५७
 ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
 अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५८
 अर्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमैः ।
 विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५९
 शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहियाहीत्यचोदयत् ।
 भीष्मं प्रति महाराज जह्वेनमिति चाब्रवीत् ॥ ६०
 प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
 प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ६१
 ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्भुतम् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६२
 ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं युधि ।
 समभ्यधावन्क्रोशन्तस्तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ ६३
 नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
 अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ६४
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ६५
 रथाम्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
 शरसङ्घमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६६
 यथाऽग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानिलः ।
 तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥
 सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ।

मेदिनी ॥ ४५ ॥ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

न्यवारयत तत्सैन्यं पाण्डवस्य महारथः ॥ ६८
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः ।
 नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे ॥ ६९
 पातयन्नथिनो राजन्हयांश्च सह सादिभिः ।
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ७०
 निर्मनुष्यान् रथान् राजन्गजान्श्चांश्च संयुगे ।
 चकार समरे भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७१
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७२
 अमोघा न्यपतन्वाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
 नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७३
 निर्मनुष्यान् रथान् राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 बातायमानानद्राक्षं ध्रियमाणान्विशंपते ॥ ७४

चेदिकाशिकरूशानां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७५
 अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ॥ ७६
 जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
 न तत्रासीद्रणे राजन्सोमकानां महारथः ॥ ७७
 यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स मनो दधे ।
 तांश्च सर्वान् रणे यो धान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ७८
 नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।
 न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ॥ ७९
 ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ८०

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

संकुलयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य पुरुषर्षभम् ।
 दशभिर्निशितैर्भट्टैराजधान स्तनान्तरे ॥ १
 शिखण्डिनं तु गात्रेभ्यः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
 संप्रैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ २
 स्त्रीत्वं तस्य स्मरन् राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 नाजधान रणे भीष्मः स च तन्नावबुद्धवान् ॥ ३
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत ।
 अभितरस्वास्य वधे शिखण्डिन्नथसत्तम ॥ ४
 किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
 न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ५
 यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम् ।
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
 शरैर्नानाविधैस्तूर्णैः पितामहमुपाद्रवत् ॥ ७
 अचिन्तयित्वा तान्वाणान्पिता देवव्रतस्तव ।

अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८
 तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
 अग्रैषीत्स शरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ९
 तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः ।
 भीष्मं संछादयामासुर्मोघा इव दिवाकरम् ॥ १०
 स समन्तात्परिवृतो भीष्मो हि भरतर्षभ ।
 निर्ददाह रणे शूरान्वने वह्निरिव ज्वलन् ॥ ११
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
 अयोधयच्च यत्पार्थं जुगोष च पितामहम् ॥ १२
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
 दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ १३
 यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
 न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुत्बलम् ॥ १४
 दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
 सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ॥ १५
 विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ।

विवक्षया विचारेण संशयेन वा ॥ ५ ॥ तीक्ष्णैस्तदा शरैः

प्रेषीत् इति ड. पाठः ॥ ९ ॥ उत्बलमुग्रम् ॥ १४ ॥

शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विदुता दिशः ॥ १६
 यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्ताचिरुल्लवणम् ।
 तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डुसेनां विनिर्दहन् ॥ १७
 तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
 जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाभ्युद्यतुं कथंचन ॥ १८
 ऋते महेन्द्रतनयाच्छेताश्चात्कृष्णसारथेः ।
 स हि तं समरे राजन्निर्जित्य विजयोऽर्जुनः ॥ १९
 भीष्ममेवाभिद्रुत्वा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ॥ २०
 पुनःपुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत मदोत्कटः ।
 अर्जुनस्तु रणे राजन्योधयन्संव्यराजत ॥ २१
 शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम् ।
 शरैरशनसंस्पृशैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ २२
 न च स ते रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
 स्यमानस्तु गात्रेयस्तान्वाणाञ्जगृहे तदा ॥ २३
 उष्णार्तो हि नरो यद्वज्रलधाराः प्रतीच्छति ।
 तथा जग्राह गात्रेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ २४
 तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्धोरमाहवे ।
 भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनां २५
 ततोऽब्रवीच्च वृत्तः सर्वसैन्यानि मारिष ।
 अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रणे ॥ २६
 भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ।
 तद्भयं सुमहच्चयक्त्वा पाण्डवान्प्रति युध्यत ॥ २७
 एष तालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
 सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्म वर्म च ॥ २८
 देवा अपि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
 किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूता महाबलाः ॥ २९
 तस्माद्भवत मा योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ।
 अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि पाण्डवम् ॥ ३०
 सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः ।
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ३१
 अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महाबलाः ।
 ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दासेरकगणाश्च ह ॥ ३२

भारतमहामात्रं भरतवंशश्रेष्ठम् ॥ १८ ॥ शर्मं सुखहेतुत्वात् ।
 वर्मं रक्षाहेतुत्वात् ॥ २८ ॥ समासितुं उपसर्पितुं नाशयितुं

अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ।
 बाह्लीका दरदाश्चैव प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ३३
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
 साल्वाः शकास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्टाः केकयैः सह ३४
 अभिपेतू रणे पार्थ पतङ्गा इव पावकम् ।
 स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ॥ ३५
 दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनञ्जयः ।
 स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाह सुमहाबलः ॥ ३६
 शरप्रतापैर्बोभत्सुः पतङ्गानिव पावकः ।
 तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ॥ ३७
 दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ।
 ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णमहाध्वजाः ॥ ३८
 नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ।
 सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ॥ ३९
 सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताडिताः ।
 ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृताऽऽसीदुसुंधरा ॥ ४०
 विद्रुतं दिक्षु सर्वासु शरैर्बलमदृश्यत ।
 अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीम् ४१
 दुःशासनाय सुबहून्प्रेषयामास सायकान् ।
 ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ॥ ४२
 धरणीं विविशुः सर्वे बलमीकमिव पन्नगाः ।
 हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ४३
 विविंशतिं च विंशत्या विरथीकृतवान्प्रभुः ।
 आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ४४
 कृपं विकर्णं शल्यं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
 चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४५
 एवं ते विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिष ।
 दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ॥ ४६
 संग्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ।
 पूर्वाङ्गे भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ॥ ४७
 प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ।
 तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ॥ ४८
 अन्यानपि महाराज तापयामास पार्थिवान् ।

वा । मर्त्यभूताः मर्त्यस्वरूपाः ॥ २९ ॥ तस्माद्भवत हे योधाः
 इति क. पाठः ॥ ३० ॥

पराञ्जुखीकृत्य तथा शरवर्षैर्महारथान् ॥ ४९
 प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
 मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ ५०
 तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ।
 भीष्मं प्रति पराक्रान्ताः पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ५१
 ते पराक्रान्तमालोक्य युधि राजन्पितामहम् ।
 न न्यवर्तन्त ते पुत्रा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ ५२
 इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गलोकपरायणाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त तावका युद्धदुर्मदाः ॥ ५३
 पाण्डवाश्च महाराज सरन्तो विविधान्वहन् ।
 क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ ५४
 भयं त्यक्त्वा रणे शूराः स्वर्गलोकपुरस्कृताः ।
 तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ ५५
 गजाश्च रथसङ्घाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ।
 रथाश्च निहता नागैर्हयाश्चैव पदातिभिः ॥ ५६
 अन्तरा च्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
 निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्चरथयोधिनाम् ॥ ५७
 छन्नमायोधनं राजन्कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
 पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ ५८
 रथनेमिनिकृत्तैश्च गजैश्चैवावपोथितैः ।
 पादाताश्चाप्यधावन्त साश्वाश्च हययोधिनः ॥ ५९
 गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
 विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ ६०
 तद्गजाश्चरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।

छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ ६१
 श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
 प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ ६२
 ववुर्वहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
 दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु च नदत्सु च ॥ ६३
 काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।
 धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा मारुतेरिताः ॥ ६४
 श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
 विकीर्णाः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६५
 सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ।
 क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ॥ ६६
 समन्ततश्च दृश्यन्ते पतिता धरणीतले ।
 'इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ।
 पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्रतत्र महागजाः ॥ ६७
 सेनापतिस्तु समरे ग्राह सेनां महारथः ।
 अभ्यद्रवत गात्रेयं सैनिकाः किं कृतेन वः ॥ ६८
 सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः ।
 अभ्यद्रवन्त गात्रेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ६९
 ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
 अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ७०
 तं शिखण्डी रणे यान्तमभ्यद्रवत दंशितः ।
 ततः समाहरद्भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ ७१
 एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्मपराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 असंव्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।
 ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १
 न ह्यनीकमनीकेषु समसञ्जत संकुले ।

रथा न रथिभिः सार्धं पादाता न पदातिभिः २
 अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त गजा न गजयोधिभिः ।
 उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ॥ ३
 महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ।

भूतेषु प्रेतेषु ॥ ६३ ॥ महाधनाः बहुमूल्याः ॥ ६४ ॥
 सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अनिवर्तिषु इति झ. पाठः ॥ १ ॥ व्यतिकरः क्षोभः ॥ ४ ॥

नरनागगणेष्वेवं विकीर्णेषु च सर्वशः ॥ ४
 क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ।
 ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ॥ ५
 दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय भास्वरान् ।
 पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ६
 सा बध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
 भ्रातारं नाध्यगच्छद्वै मञ्जमानेव नौर्जले ॥ ७
 यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
 तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥ ८
 तथैव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
 नवमेघप्रतीकाशः पातिता बहुधा गजाः ॥ ९
 मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
 इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ १०
 पेतुरार्तस्वरं घोरं कृत्वा तत्र महागजाः ।
 आनद्धाभरणैः कार्यैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ ११
 छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 तस्मिन्नेव महाराज महावीरवरक्षये ॥ १२
 भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये ।
 ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ॥ १३
 अभ्यवर्तन्त ते पुत्राः सर्वे सैन्यपुरस्कृताः ।
 इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ १४
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ।
 पाण्डवापि महाराज सरन्तो विविधान्वहन् ॥ १५
 क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ।
 भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकाय तत्पराः ॥ १६
 तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति प्रहृष्टवत् ।
 सेनापतिस्तु समरे ग्राह सेनां महारथः ॥ १७
 अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ।
 सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सृञ्जयाश्च ते ॥ १८
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शरवृष्ट्या समाहताः ।
 बध्यमानस्ततो राजन्पिता शान्तनवस्तव ॥ १९
 अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ।
 तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ॥ २०
 संप्रदत्ताऽस्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशनी ।
 स तां विद्यामधिष्ठाय कुर्वन्परबलक्षयम् ॥ २१

अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
 भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २२
 तस्मिंस्तु दशमे प्राप्ते दिवसे भरतर्षभ ।
 एको भीष्मो हि मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ॥ २३
 गजाश्चममितं हत्वा हत्वा सप्त महारथान् ।
 हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ॥ २४
 नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ।
 दन्तिनां च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ॥ २५
 शिक्षाबलेन न्यहनत्पिता तव विशांपते ।
 ततः सर्वमहीपानां क्षपयित्वा वरूथिनीम् ॥ २६
 विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ।
 शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ २७
 सहस्राणि महाराज राज्ञां भट्टैरपातयत् ।
 उद्विग्नाः समरे योधा विक्रोशन्ति धनञ्जयम् ॥ २८
 ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयम् ।
 राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २९
 किरन्दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
 अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ ३०
 स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
 सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ ३१
 न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता राजन्निरीक्षितुम् ।
 मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ ३२
 यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
 तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३३
 तथा चैनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
 उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयम् ॥ ३४
 एष शान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
 सन्निहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३५
 बलात्संस्तम्भयस्त्वेनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ।
 न हि भीष्मशरानन्यः सोऽमुत्सहते विभो ॥ ३६
 ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ।
 सध्वजं सरथं साध्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३७
 स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ।
 शरव्रातैः शरव्रातान्वहुधा विदुधाव तान् ॥ ३८

ततः पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३९
 यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
 सात्यकिश्च महाबाहुः सौमद्रोऽथ घटोत्कचः ४०
 द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
 विराटश्च महाराज पाण्डवेया महाबलाः ॥ ४१
 एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
 समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ४२
 ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
 भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४३
 ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्निविभागवित् ।
 भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ ४४
 सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४५
 दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ।
 अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ४६

ददृशुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधम् ।
 ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ॥ ४७
 बहुधा भीष्ममानच्छूर्मागणैः क्षतमार्गणैः ।
 विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ४८
 पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
 चक्रे शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४९
 नाभिसंधत्त पाञ्चाल्ये स्खयमानो मुहुर्मुहुः ।
 स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्छिखण्डिने ॥
 जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ।
 ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समभूत्तदा ॥ ५१
 मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ।
 ते नराश्चरथत्रातैर्मार्गणैश्च परंतप ॥ ५२
 तमेकं छादयामासुर्मैघा इव दिवाकरम् ।
 भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ५३
 ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवामुरोपमे ।
 किरीटी भीष्ममानच्छं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

भीष्मनिपातः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ १
 शतघ्नीभिः मुघोराभिः परिवैश्च परश्वधैः ।
 मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीयैश्च सर्वशः ॥ २
 शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च सर्वशः ॥ ३
 अताडयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसञ्जयाः ।
 स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ॥ ४
 न विव्यथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ।
 संदीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ॥ ५
 नेमिनिर्हादसंतापो महास्रोदयपावकः ।

चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ॥ ६
 युगान्ताग्निसमप्रख्यः परेषां समपद्यत ।
 निवृत्य रथसङ्घानामन्तरेण विनिःसृतः ॥ ७
 दृश्यते स नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ।
 ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ॥ ८
 पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद विशांपते ।
 ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥ ९
 द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 भीमघोषैर्महावेगैर्मर्मावरणभेदिभिः ॥ १०
 षडेतान्निशितैर्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः ।
 तस्य ते निशितान्बाणात्सन्निवार्य महारथाः ॥ ११
 दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ।

अदीनात्मा अक्षीणस्वभावः ॥ ४९ ॥ अष्टादशाधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

मर्मावरणं वर्मं देहचर्म वा ॥ १० ॥

शिखण्डी तु महाबाणान्यान्मुमोच महारथः ॥ १२
 न चकुस्ते रुजं तस्य स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ।
 ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यधावत ॥ १३
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ।
 भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ॥ १४
 द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ॥ १५
 सप्तैते परमकुद्धाः किरीटिनमभिदुताः ।
 तत्र शस्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ॥ १६
 अभिपेतुर्भुशं कुद्धाश्छादयन्तश्च पाण्डवम् ।
 तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ॥ १७
 उद्धूतानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ।
 घ्नत त्वरत गृहीत विद्ध्यध्वमवकर्तत ॥ १८
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ।
 तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ॥ १९
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ।
 सात्यकिर्ममसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २०
 विराटदुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 अभिमन्युश्च संकुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २१
 समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ।
 तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २२
 संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ।
 शिखण्डी तु रणे श्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ २३
 अविध्यदशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
 सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २४
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।
 तदप्यस्य शितैर्वाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ २५
 एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
 धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परंतपः ॥ २६
 स छिन्नधन्वा संकुद्धः सृकिणी परिसंलिहन् ।
 शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीम् ॥ २७
 तां च चिक्षेप संकुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ।
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ २८
 समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ।

आत्तमात्तं गृहीतं गृहीतम् ॥ २६ ॥ व्यवसितं निश्चितम् ॥ ३० ॥

तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ॥ २९
 संकुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरिताम् ।
 सा पपात तथा छिन्ना संकुद्धेन किरीटिना ॥ ३०
 मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतहृदा ।
 छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ॥
 अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः ।
 शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ॥ ३२
 यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ।
 'अजय्यश्चैव सर्वेषां लोकानामिति मे मतिः ।'
 कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवान् ॥ ३३
 अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ।
 पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहम् ॥ ३४
 स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
 तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३५
 एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
 ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ३६
 यत्ते व्यवसितं तात तदस्माकमपि प्रियम् ।
 तत्कुरुष्व महाराज युद्धे बुद्धिं निर्वर्तय ॥ ३७
 अस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
 अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ॥ ३८
 देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महाखनाः ।
 पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि मारिष ॥ ३९
 न च ताः शुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां गिरः ।
 ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ४०
 संभ्रमश्च महानासीन्निदशानां विशांपते ।
 पतिष्यति रथान्द्रीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ४१
 इति देवगणानां च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो वीभत्सुं नाभ्यवर्तत ४२
 भिद्यमानः शितैर्वाणैः सर्वावरणभेदिभिः ।
 शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ॥ ४३
 आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ।
 स तेनाभिहतः सङ्ख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ४४
 नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाऽचलः ।
 ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ॥ ४५
 निधने समाप्तौ ॥ ३८ ॥ मुनितेजसा व्यासप्रभावेन ॥ ४० ॥

गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ।
 पुनःपुनः शतैरेनं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ४६
 सर्वगात्रेषु संकुद्धस्तथा मर्मस्वताडयत् ।
 एवमन्यैरपि भृशं विद्ध्यमानः सहस्रशः ॥ ४७
 तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविन्याध महारथः ।
 तैश्च मुक्ताञ्छरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः ॥ ४८
 निवारयामास शरैः समं सन्नतपर्वभिः ।
 शिखण्डी तुरणे बाणान्यान्मुमोच महारथः ॥ ४९
 न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलासिताः ।
 ततः किरीटी संकुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ॥ ५०
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ।
 अथैनं नवभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ५१
 सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ।
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो बलवत्तरम् ॥ ५२
 तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरघातयत् ।
 निमेषार्धेन कौन्तेय आत्तमात्तं महारणे ॥ ५३
 एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यथ ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो वीभत्सुं नात्यवर्तत ॥ ५४
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५५
 एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
 शरैरेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यपतद्रणे ॥ ५६
 न चैष समरे शक्यो जेतुं वज्रभृता अपि ।
 न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ॥ ५७
 मां चापि शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्या महारथाः ।
 'ऋतेऽर्जुनं सुसंकुद्धमेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥' ५८
 एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विन्याध संयुगे ५९
 ततो दुःशासनं भीष्मः स्खयमान इवाब्रवीत् ।
 अर्दितो निशितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ६०
 वज्राशनिसमस्पर्शाः सुपुङ्खाः सुप्रतेजनाः ।
 सुमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ६१

अव्यवच्छिन्नाः संतताः ॥ ६१ ॥ माघमा कर्कटी प्रोक्ता तद-
 पत्यं तु सेगवा । यथा माघमां कर्कटीं मातरं सेगवास्तदपत्यानि
 कृन्तन्ति उदरस्थान्यपत्यानि पृष्ठं विदार्य बहिर्निर्गच्छन्ति

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
 मुसला इव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६२
 वज्रदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः ।
 मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ६३
 नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवागताः ।
 गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६४
 भुजगा इव संकुद्धा लेलिहाना विषोल्लवणाः ।
 समाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ६५
 अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ।
 कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमां सेगवा इव ॥ ६६
 सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
 वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६७
 इति ब्रुवञ्छान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
 शक्तिं भीष्मः स पार्थाय ततश्चिक्षेप भारत ॥ ६८
 तामस्य विशिखैश्छिन्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
 पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ६९
 चर्माधादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
 खड्गं चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ७०
 तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत्सायकैस्तथा ।
 रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७१
 ततो युधिष्ठिरो राजा खान्यनीकान्यचोदयत् ।
 अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ७२
 अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समन्ततः ।
 पट्टसैश्च सुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्च तथा शितैः ॥ ७३
 वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुदुवुः ।
 सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामभूत्तदा ॥ ७४
 तथैव तव पुत्राश्च नेदुर्भीष्मजयैषिणः ।
 तमेकमभ्यरक्षन्त सिंहनादांश्च चक्रिरे ॥ ७५
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
 दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७६
 आसीद्धोर इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
 सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७७

तद्वदित्यर्थः । तेन प्राणापहारिवेदनाजनकत्वं बाणानां नेदं शि-
 खण्डिबाणेषु संभवति । तेषां मदङ्गैः पुष्पतुल्यत्वात् ॥ ६६ ॥ अग्रे
 तेषाम् । मृत्योरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मृत्यवे इत्यर्थः ॥ ७० ॥

असौम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ताऽभवत्तदा ।
 समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७८
 योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
 अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७९
 ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनुर्धरः ।
 मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ८०
 'तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवानां पराक्रमम् ।
 द्रावयामासुरिषुभिः सर्वान्भीष्मपदानुगान् ॥ ८१
 वयं श्वेतहयाद्रीताः कुन्तीपुत्राद्वनञ्जयात् ।
 पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ॥ ८२
 'पाण्डवैः पञ्चभिः सार्धं सात्यकेन च धन्विना ।
 धृष्टद्युम्नमुखैः सर्वैः पाञ्चालैश्च समन्ततः ॥ ८३
 भिद्यमानाः शरैस्तीक्ष्णैः सर्वे कार्ष्णिपुरोगमैः ।
 द्रोणद्रौणिकृपैः सार्धं सर्वे शल्यशलादयः ।
 तावकाः समरे राजञ्जहुर्भीष्मं महामृधे ॥ ८४
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः
 अभीषाहाः शरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ८५
 साल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्टाः केकयैः सह ।
 द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ।
 संग्रामे प्रजहुर्भीष्मं युध्यमानाः किरीटिना ॥ ८६
 ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः ।
 परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ८७
 निपातयत गृह्णीत युध्यध्वमवकृन्तत ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ८८
 निहत्य समरे राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
 न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे व्यङ्गुलमन्तरम् ॥ ८९
 एवंभूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
 शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ॥
 किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ।
 हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानां च भारत ॥ ९१
 पतमाने रथाद्रीष्मे बभूव सुमहास्वनः ।
 संपतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ॥ ९२
 सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ।

स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ॥ ९३
 इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 धरणीं न स पस्पर्श शरसङ्घैः समावृतः ॥ ९४
 शरतल्पे महेश्वासं शयानं पुरुषर्षभम् ।
 रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ९५
 अभ्यवर्षच्च पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
 पतन्स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरम् ॥ ९६
 संज्ञां चोपालभद्रीरः कालं संचिन्त्य भारत ।
 अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्या वाचः समन्ततः ॥ ९७
 कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 कालकर्ता नरव्याघ्रः संग्रामे दक्षिणायने ॥ ९८
 स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
 धारयिष्याम्यहं प्राणान्पतितोऽपि महीतले ॥ ९९
 उत्तरायणमन्विच्छन्सुगतिप्रतिकाङ्क्षया ।
 तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ॥ १००
 महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ।
 ततस्तं प्रति ते हंसास्त्वरिता मानसौकसः ॥ १०१
 आजगमुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
 यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ १०२
 ते तु भीष्मं समासाद्य ऋषयो हंसरूपिणः ।
 अपश्यञ्छरतल्पस्थं भीष्मं कुरुकुलोद्बहम् ॥ १०३
 ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ १०४
 इतरेतरमामञ्च्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
 भीष्मः कथं महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥
 इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशम् ।
 संग्रहेष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ १०६
 तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कथंचन ।
 दक्षिणावर्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ १०७
 गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ।
 उदगायन आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ १०८
 धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
 प्राणानां च समुत्सर्गं ऐश्वर्यं नियतं मम ॥ १०९

प्राणपीडिता इति क. घ. पाठः ॥ ८६ ॥ कालं मृत्युम् ॥ ९७ ॥

दक्षिणेन दक्षिणमार्गस्थं भास्करं च दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ १०४ ॥

भीष्मो २७

संस्थाता मरिष्यति ॥ १०५ ॥ ऐश्वर्यं स्वसामर्थ्यं स्वच्छन्दम्-

त्युक्त्वा ॥ १०९ ॥ एकोनविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ।
 यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ॥ ११०
 छन्दतस्ते भवेन्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे ।
 धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ॥ १११
 इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान्स शेते शरतल्पगः ।
 एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ॥ ११२
 पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 तस्मिन्हते महासत्वे भरतानां पितामहे ॥ ११३
 न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ ११४
 कृपदुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
 विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः ॥ ११५
 दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
 ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ ११६
 अवध्ये शन्तनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।
 'दुःखार्तास्ते ततो राजन्कुरूणां पतयोऽभवन् ।'
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसयुद्धे एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

अभावः सहसा राजन्कुरुराजस्य तर्कितः ॥ ११७
 हतप्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
 कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥
 पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम् ।
 सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्छूराः परिघबाहवः ॥ ११९
 सोमकाश्च सपाञ्चालाः ग्राह्यन्त जनेश्वर ।
 ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु स महाबलः ॥ १२०
 आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च ।
 सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये निहते विभौ ॥ १२१
 संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ।
 प्राक्रोशन्प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथाऽपरे ॥ १२२
 क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चान्येऽभ्यपूजयन् ।
 ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ॥ १२३
 भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ।
 महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ॥ १२४
 जपञ्शान्तनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत्

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

कुरुपाण्डवैरन्यै राजभिश्च भीष्माभिवादनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन भीष्माय बाणमयोपधानसमर्पणम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण सञ्जय ।
 बलिना देवकल्पेन कौमारब्रह्मचारिणा ॥ १
 तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पाण्डवैः ।
 न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्दृपदात्मजम् ॥ २
 ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।
 अद्यैव निहतं श्रुत्वा पितरं मम दुर्मतेः ॥ ३
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ।
 श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
 यदन्यन्निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता ।
 चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५
 पुनःपुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
 न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैश्च यः पुरा ॥ ६
 स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

सञ्जय उवाच ।
 सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ॥ ७
 पाञ्चालान्दर्पयश्चैव भीष्मः कुरुपितामहः ।
 स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ॥ ८
 भीष्मो रथात्प्रपतितः संछिन्नो बहुभिः शरैः ।
 हाहेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ॥ ९
 सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिजये ।
 सेनयोरुभयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ॥ १०
 भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ।
 कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशांपते ॥ ११
 खं तमःसंवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ।
 ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते ॥ १२
 अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो गतिर्ब्रह्मविदां सदा ।

इत्यभाषन्त भूतानि शयानं पुरुषर्षभम् ॥ १३
 अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शन्तनुं पुरा ।
 ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १४
 इति स्म शरतल्पस्थं भरतानां पितामहम् ।
 ऋषयस्त्वभ्यभाषन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १५
 हते शान्तनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
 न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव हि मारिष ॥ १६
 विषण्णवदनाश्वासन्हतश्रीकाश्च भारत ।
 अतिष्ठन्वीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता हृद्योमुखाः ॥ १७
 पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ।
 सर्वे दध्मुर्महाशङ्कान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १८
 हर्षाचूयसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
 अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलम् ॥ १९
 विक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ।
 निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितम् ॥ २०
 संमोहश्चापि तुमुलः कुरुणामभवत्ततः ।
 कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ॥ २१
 तथा निपातिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ।
 हाहाभूतमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २२
 दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
 उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ २३
 भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः खेनानीकेन दंशितः ।
 प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ २४
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
 दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च ॥ २५
 ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
 द्रोणस्तदाऽप्रियं श्रुत्वा मुमोह भरतर्षभ ॥ २६
 स संज्ञामुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २७
 विनिवृत्तान्कुरुन्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
 रथैः शीघ्राश्चसंयुक्तैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८
 निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्पर्येण सर्वशः ।
 निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २९

व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
 उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ ३०
 ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
 अभिवाद्यावतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३१
 अथ पाण्डून्कुरुंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३२
 स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।
 तुभ्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३३
 अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताऽब्रवीत् ।
 'परपार्श्वे तव सुतान्स्थितानुद्वीक्ष्य भारत ।'
 शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३४
 ततो नृपाः समाजहुस्तनूनि च मृदूनि च ।
 उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ३५
 अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तादृशान् ।
 नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३६
 ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
 धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३७
 धनञ्जय महाबाहो शिरो मे तात लम्बते ।
 दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३८
 सञ्जय उवाच ।
 समारोप्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९
 आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
 प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्षं क्रियतां किं पितामह ॥ ४०
 तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते ।
 'दीयतामुपधानं मे यद्युक्तमिह मन्यसे ।'
 उपधानं कुरुश्रेष्ठ उपधेहि ममार्जुन ॥ ४१
 वीरशय्यानुरूपं वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ।
 त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ४२
 क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।
 फल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायं परंजयः ॥ ४३
 गृह्णानुमन्त्र्य गाण्डीवं शरान्सन्नतपर्वणः ।
 अनुमान्य महात्मानं भरतानां महारथम् ॥ ४४

त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ।
 अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ४५
 अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ।
 उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्वनञ्जयम् ॥ ४६
 ग्राह सर्वान्समुद्वीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति ।
 कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४७
 शयनस्यानुरूपं मे पाण्डवोपहितं त्वया ।
 यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं पुरा ॥ ४८
 एवमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता ।
 स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४९
 एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वास्तानब्रवीद्वचः ।
 राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवैरभिसंवृतान् ॥ ५०
 पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिसन्धितम् ।
 शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ॥ ५१
 ये तदा धारयिष्यन्ति ते च प्रेक्ष्यन्ति मां नृपाः ।
 दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ॥ ५२
 नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा ।
 रक्ष्येऽहं वै मम प्राणान्सुहृदः सुप्रियानिव ॥ ५३
 परिखाः खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
 उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
 उपारमध्वं संग्रामाद्वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५४
 सञ्जय उवाच ।
 उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ॥ ५५
 तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयं तव ।
 दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ५६
 एवंगते मयेदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति किम् ।
 क्षत्रधर्मे प्रशस्तां हि प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ५७
 नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।

एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽग्नौ नराधिपाः ॥ ५८
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ५९
 ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
 स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ६०
 उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्ते मनुजेश्वराः ।
 सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ६१
 उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ॥ ६२
 तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा च त्रिःप्रवक्षिणम् ।
 विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः ॥ ६३
 वीराः स्वशिविराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
 निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाहे रुधिरोक्षिताः ॥ ६४
 निविष्टान्पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान्महारथान् ।
 भीष्मस्य पतनं दृष्ट्वा उपगम्य महाबलः ॥ ६५
 उवाच माधवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ॥
 अवध्यो मानुषैरेव सत्यसन्धो महारथः ।
 अथवा दैवतैः सार्धं सर्वशास्त्रस्य पारगः ॥ ६७
 त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ।
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ ६८
 तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।
 त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ६९
 अनाश्रय्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
 रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ॥ ७०
 सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ।
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सयमानो जनार्दनः ।
 तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दशमदिवसे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

अन्यगृह्णात् अवतष्टमे ॥ ४५ ॥ उपहितं उपधानीयं दत्तम् ॥ ४८ ॥ विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान् इति श्र. पाठः ॥ ५३ ॥ ममावसदने मन्निवासस्थाने ॥ ५४ ॥ चक्षुषा हन्तीति तथा

तम् । दृष्टिमात्रेण हननक्षमम् ॥ ६८ ॥ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

तृपार्तेन भीष्मेण पानीययाचनम् ॥ १ ॥ राजभिः कलशेनानीते जले भीष्मेण तस्मिन्दनपूर्वकमर्जुनप्रति याचनम् ॥ २ ॥
अर्जुनेन पर्जन्यास्त्रेण भूमिभित्त्वेत्थापितसलिलधारया भीष्मस्य तृष्णाशमनम् ॥ ३ ॥ भीष्मेण दुर्योधनं प्रति अर्जुनप्रशंसनपूर्वकं पाण्डवैः सह शमोपदेशः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच ।

व्युष्टायां तु महाराज शर्वर्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन्पितामहम् ॥ १ ॥
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तम ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २ ॥
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥ ३ ॥
स्त्रियो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ।
समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ४ ॥
तूर्याणि शतसङ्ख्यानि तथैव नटनर्तकाः ।
शिल्पिनश्च तथाऽऽजगमुः कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ५ ॥
उपागम्य च राजेन्द्र सन्नाहान्विप्रमुच्य ते ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुराण्डवाः ॥ ६ ॥
अन्वासन्त दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ७ ॥
सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ८ ॥
विवभौ च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासताम् ।
देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ९ ॥
भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाऽब्रवीत् ॥ १० ॥
शराभितप्तकायो हि शस्त्रसंपातमूर्च्छितः ।
पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥
ततस्ते क्षत्रिया राज्ञुपाजहुः समन्ततः ।
भक्ष्यानुच्चावचात्राजन्वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ १२ ॥
उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् ।
न मेऽद्य सेवितुं योग्या भोगाः केवलमानुषाः ॥ १३ ॥
अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यां गतो ह्यहम् ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिमूर्धयोः ॥ १४ ॥
'सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा तदोवाच भीष्मः शरशतैश्चितः ।
पयः पास्यामि गोपाला गोमयं न तु गोमयम् ।
गोमयेनाग्निवर्णेन गोमयं न तु गोमयम् ॥ १५ ॥
एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन्वाक्येन पार्थिवान् ।
अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषत भारत ॥ १६ ॥
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रहः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्मभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् ॥ १८ ॥
दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते मुखं च परिशुष्यति ॥ १९ ॥
वेदनार्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।
त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमापो यथाविधि ॥ २० ॥
सञ्जय उवाच ।
अर्जुमस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २१ ॥
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः ॥ २२ ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २३ ॥
संधाय च शरं दीप्तमभिमन्य स पाण्डवः ।
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २४ ॥
अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ।
उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा ॥ २५ ॥
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ।
अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया जलधारया ॥ २६ ॥
भीष्मं कुरुणामृषमं दिव्यं दिव्यपराक्रमम् ।
कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ॥ २७ ॥
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ।
तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् ॥ २८ ॥

तमोनुवं सूर्यम् ॥ २९ ॥ परितप्यन्ते परितप्यन्ते ॥ ३० ॥ विकुर्वतो

संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतादिता इव ।
 विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः २९
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।
 तप्तः शान्तनवश्चापि राजन्वीभत्सुमब्रवीत् ॥ ३०
 सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव ।
 नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ॥ ३१
 कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
 वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ॥ ३२
 यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ।
 विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ॥ ३३
 धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृपु ॥ ३४
 मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
 सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३५
 आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
 जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनां ३६
 न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं
 मयोच्यमानं विदुरेण चैव ।
 द्रोणेन रामेण जनार्दनेन
 मुहुर्मुहुः सञ्जयेनापि चोक्तम् ॥ ३७
 परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो
 दुर्योधनो न च तच्छ्रद्दधाति ।
 स शेष्यते वै निहतशिराय
 शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥ ३८
 सञ्जय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो
 दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
 तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिषिष्य
 निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३९
 दृष्टं दुर्योधनैतत्ते यथा पार्थेन धीमता ।
 जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ॥ ४०
 एतस्य कर्ता लोकेऽसिन्नान्यः कश्चन विद्यते ।
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ४१
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।

धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ॥ ४२
 सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनञ्जयः ।
 कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेह कश्चन ॥ ४३
 अशक्यः पाण्डवस्तात युद्धे जेतुं कथंचन ।
 अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ॥ ४४
 तेन सत्त्वता सङ्क्षेपे शूरेणाहवशोभिना ।
 जिष्णुना समरे राजन्संधिर्भवतु मा चिरम् ॥ ४५
 यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम ।
 तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४६
 यावन्न ते चमूः सर्वाः शूरैः सन्नतपर्वभिः ।
 नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४७
 यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः ।
 नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४८
 न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् ।
 युधिष्ठिरो रणे तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ४९
 नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः ॥ ५०
 तावत्ते पाण्डवैर्वीरैः सौहार्दं मम रोचते ।
 युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ॥ ५१
 एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयाऽनघ ।
 एतत्क्षममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ५२
 त्यक्त्वा मन्युं व्युपशाम्यस्व पार्थैः
 पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
 भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं च
 जीवन्तु शेषाः साधु राजन्प्रसीद ॥ ५३
 राज्यस्यार्थं दीयतां पाण्डवाना-
 मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽभियातु ।
 मा मित्रश्रुकपार्थिवानां जघन्यः
 पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ५४
 ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां
 संगच्छन्तां पाण्डवाः प्रीतिमन्तः ।
 पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो
 भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ॥ ५५

विशेषेण कुर्वतः ॥ २७ ॥ व्याविध्यन्भ्रामितवन्तः ॥ २९ ॥
 निधनं निधनहेतुः । तद्विदो देवदहसङ्गाः ॥ ३३ ॥ जगति भूलोके

॥ ३५ ॥ क्षेममिति पाठे हितं ॥ ५२ ॥ फल्गुनेन यत्कृतं एत-
 देतावदेव पर्याप्तमस्तु । चशब्दादेतावतां भ्रातृणामन्तादपीति

न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे
मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यसबुद्ध्या ।
तत्पत्स्यन्ते एतदन्ताः स्थ सर्वे
सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ५६
सञ्जय उवाच ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

अपगतेषु राजसु कर्णेन रहसि भीष्ममेव तदभिवादनम् ॥ १ ॥ भीष्मेण कर्णं प्रति तस्य कुन्तीसुतत्वोक्त्या पाण्डवैः
सह संगमचोदना ॥ २ ॥ कर्णेन सयुक्तिकं पाण्डवैः संगमस्य दुष्करत्वमभिधाय भीष्मक्षमापनपूर्वकं स्वावासगमनम् ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः खानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शन्तनुनन्दने ॥ १
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ।
ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगाम ह ॥ २
स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।
जन्मशय्यागतं वीरं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३
निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषा ।
अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४
राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव ।
द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ५
तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धो हि शरैः संवृतलोचनः ।
रहितं धिष्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ॥ ६
पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिरभ्यैकपाणिना ।
शनैरुद्धीक्ष्य सस्त्रेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
न विप्रियं ममैवेह यत्स्पर्धेथा मया सह ।
यदि मां नाधिगच्छेथा न ते श्रेयो ध्रुवं भवेत् ॥ ८
कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
सूर्यजस्त्वं महाबाहो विदितो नारदान्मया ॥ ९
कृष्णद्वैपायनाच्चैव तेजसा च न संशयः ।

न च द्वेषोस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १०
तेजोवधनिमित्तं तु परुषं त्वाहमब्रुवम् ।
अकस्मात्पाण्डवान्निह त्वं द्विषसीति मतिर्मम ॥ ११
येनासि बहुशो राज्ञा चोदितः सूतनन्दन ।
जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १२
नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ।
तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितः कुरुसंसदि ॥ १३
जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि ।
ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिम् ॥ १४
न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ।
कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १५
इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।
सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना ॥ १६
कर्णं काशिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ।
कन्यार्थं कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १७
तथा च बलवान् राजा जरासन्धो दुरासदः ।
समरे समरश्लाघिन्न त्वया सदृशोऽभवत् ॥ १८
ब्रह्मण्यः सत्त्वयोधी च तेजसा च बलेन च ।
देवगर्भसमः सङ्क्षेपे मनुष्यैरधिको युधि ॥ १९
व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।

॥ ५३ ॥ योज्य योगधारणायुक्तं कृत्वा ॥ ५७ ॥ धर्मार्थेति
श्लोकः श. पुस्तक एवास्ति ॥ ५८ ॥ एकविंशत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

जन्मशय्यागतं जन्मकाले शरशय्यागतम् । शरजन्मत्वात्

॥ ३ ॥ येनासीति सार्धश्लोकः श. पुस्तक एवास्ति ॥ १२ ॥
पुरुषेषु मातृषु ॥ १५ ॥ त्वया सदृशो नाभवत् त्वया जित
इत्यर्थः । इयं कथा राजधर्मे । अनेन नागायुतबलत्वं कर्णस्य
सूचितम् ॥ १८ ॥ युधि संप्रहारे ॥ १९ ॥

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २०
 सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिमुदन ।
 संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २१
 मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
 पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २२
 कर्ण उवाच ।
 जानाम्येव महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः ।
 यथा वदसि मे भीष्म कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २३
 अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
 भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २४
 वसुदेवसुतो यद्वत्पाण्डवाय दृढव्रतः ।
 वसु चैव शरीरं च पुत्रदारं तथा यशः ॥ २५
 सर्वं दुर्योधनस्यार्थं त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ।
 मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ॥ २६
 कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाऽश्रित्य सुयोधनम् ।
 अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवर्तितुम् ॥ २७
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ।
 पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ॥ २८
 भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ।
 पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ॥ २९
 अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ।
 विजयिष्ये रणे पाण्डूनि मे निश्चितं मनः ॥ ३०
 न च शक्यमवसृष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
 धनंजयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ॥ ३१
 अनुजानीष्व मां तात युद्धाय कृतनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ ३२
 इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२२

समाप्तं भीष्मवधपर्वं भीष्मपर्वं च ।

अस्थानन्तरं द्रोणपर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

निर्वृत्तं समाप्तम् ॥ २२ ॥ अवकीर्णस्त्यक्तः ॥ २४ ॥ निव-
 र्तितुं निवर्तयितुम् ॥ २८ ॥ पाण्डून्नुजं विहाय चतुरः । अर्जु-

दुरुक्तं विप्रतीपं वा रभसाच्चापलात्तथा ।
 यन्मयेह कृतं किञ्चित्तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३३
 भीष्म उवाच ।
 न चेच्छक्यमवसृष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
 अनुजानामि कर्ण त्वां युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ ३४
 निर्मेन्युर्गतसंरम्भः कृतकर्मा रणे स ह ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३५
 अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदामुहि ।
 क्षत्रधर्मजिताँल्लोकानवाप्स्यसि धनंजयात् ॥ ३६
 युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
 धर्म्याद्धि युद्धादधिकं क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३७
 प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान्सुचिरं मया ।
 न चैव शक्तिः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३८
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्तवति गाङ्गेये अभिवाद्योपमन्व्य च ।
 राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येतद्बहुवृत्तान्तं भीष्मपर्वाखिलं मया ।
 शृण्वते ते महाराज प्रोक्तं पापहरं शुभम् ॥ ४०
 यः श्रावयेत्सदा राजन्ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
 श्रद्धावन्तश्च ये चापि श्रोष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ ४१
 विधूय सर्वपापानि विहायान्ते कलेवरम् ।
 प्रयान्ति तत्पदं विष्णोर्धत्प्राप्य न निवर्तते ॥ ४२
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भारतं भरतर्षभ ।
 शृणुयात्सिद्धिमन्विच्छन्निह वामुत्र मानवः ॥ ४३
 भोजनं भोजयेद्विप्राङ्गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।
 भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥ ४४

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ १

नेन योत्स्ये अन्यान्विजेष्ये इति भावः ॥ ३० ॥ विप्रतीपं
 विरुद्धम् ॥ ३३ ॥ द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

इदं भीष्मपर्वं कुंभघोणेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८२९ सन १९०७.

SVI

Col
21712476

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9006

Call No. Sa 8 Km / Vya / K.V

Author— Krishnacharya, T.R.
Vyasaacharya, T.R.

Title— Sriman Mahabharatam
Bhishmaparva VI

Borrower No. | Date of Issue | Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.